

Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого

Л. М. Шипілов

**НАРОДОВЛАДДЯ
ЯК ОСНОВА
ДЕМОКРАТИЧНОЇ
ДЕРЖАВИ**

Монографія

Харків
Видавництво «ФІНН»
2009

УДК 342.34
ББК 67.9(4УКР)300.41
Ш 63

*Рекомендовано до опублікування вченою радою Національної
юридичної академії України імені Ярослава Мудрого
(протокол № 7 від 20 лютого 2009 р.)*

Рецензенти:

Георгіца А.З. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного права Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича;

Барабаш Ю.Г. – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри конституційного права України Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

Шипілов Л. М.

Ш 63 Народовладдя як основа демократичної держави: Монографія. – Харків: Видавництво “ФІНН”, 2009. – 216 с.
ISBN 978-966–8030–30-7

Монографія присвячена комплексному теоретичному дослідженню народовладдя як основи демократичної держави. Автор спробував сформулювати сучасне наукове бачення теорії народовладдя, встановити її понятійно–категоріальний апарат. З цією метою з’ясовується місце народовладдя в системі принципів та ознак демократичної державності, аналізується зміст категорій народу та влади в межах інтегруючого поняття народовладдя. Було надано юридичне розуміння легітимації влади в якості процесу переходу народного суверенітету в державний. Також отримали свого розгляду функції та форми здійснення народовладдя, проаналізовано проблеми їх застосування в Україні, запропоновано низку практичних рекомендацій щодо вдосконалення механізму реалізації народовладдя в Україні.

Книга адресована науковцям, викладачам, аспірантам та студентам юридичних вищих навчальних закладів, державним службовцям, політикам, а також усім кого цікавлять питання демократичної теорії та практики.

ISBN 978-966–8030–30-7

ББК 67.9(4УКР)300.41

© Л.М. Шипілов, 2009.

© Вид-во “ФІНН”, оформлення, 2009

ЗМІСТ

ВСТУП _____ 5

РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПЦІЯ І ЮРИДИЧНА ПРИРОДА НАРОДОВЛАДДЯ

**1.1. Народовладдя і демократія:
проблеми співвідношення** _____ 7

1.1.1. Народовладдя як принцип демократичної системи _____ 9

1.1.2. Народовладдя як сутність демократичної держави _____ 26

1.2. Народ як політико-правова категорія _____ 39

1.2.1. Громадянський аспект категорії «народ» _____ 41

1.2.2. Національний аспект категорії «народ» _____ 48

1.3. Влада, та її легітимація народом _____ 61

1.3.1. Генеза розуміння, поняття та структура влади _____ 62

1.3.2. Співвідношення народу і влади _____ 77

1.3.3. Легітимація влади народом _____ 84

**РОЗДІЛ II.
ФОРМА І ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЗДІЙСНЕННЯ
НАРОДОВЛАДДЯ**

<u>2.1. Форми здійснення народовладдя</u>	97
2.1.1. Безпосередня форма здійснення народовладдя	98
2.1.2. Представницька форма здійснення народовладдя	133
<u>2.2. Основні напрямки реалізації народовладдя в Україні</u>	144
2.2.1. Установча функція народовладдя	148
2.2.2. Уповноважуюча функція народовладдя	159
2.2.3. Державно-організуюча функція народовладдя	168
2.2.4. Контрольна функція народовладдя	170
<u>ВИСНОВКИ</u>	180
<u>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ</u>	185

ВСТУП

Здобуття державної незалежності та переборення наслідків тоталітаризму поставили перед відновленою українською державою завдання власного відтворення та розвитку на вихідних ідеях гуманізму, права та демократії. Серед цих основоположних засад існування української державності чільне місце посідає принцип народовладдя.

Проблема народовладдя та механізмів його реалізації належить до числа обділених увагою як зарубіжною, так і вітчизняною наукою. До її розробки неодноразово і небезуспішно звертались представники різних галузей знань – історики і політологи, юристи і філософи, соціологи і психологи, навіть мовознавці.

Проте принцип народовладдя належить до тих явищ суспільного життя, які в процесі історичного розвитку піддаються чи найбільшим якісним змінам, що вимагає вищого, порівняно з попереднім, рівня пізнання, поглибленого проникнення як у сам феномен народовладдя, так і в його взаємовідносини з іншими явищами і процесами, що відбуваються в сучасному житті.

Тому перед юридичною наукою (як і деякими іншими науками) періодично, на певних історичних етапах розвитку виникає необхідність повернення до розгляду ідеї народовладдя, уточнення, а часом і суттєвого переосмислення деяких попередніх позицій з урахуванням сучасних реалій.

Водночас переважна більшість фахових робіт присвячена спеціальним проблемам функціонування механізму народовладдя, тоді як загальнотеоретичні питання й досі лишаються маловивченими. Відсутність в Україні комплексних досліджень народовладдя з позицій теорії держави і права унеможлиблює теоретичне осмислення сутності демократичної держави, а внаслідок цього, – і якісне вдосконалення інститутів здійснення влади народу в практичній площині.

Тим більшої актуальності проблема набуває для нашої держави. І не тільки тому, що становлення незалежної держави само по собі не може не привертати підвищеної уваги до принципів її побудови. Є й інша причина. Адже, як відомо, в радянський період проблема народовладдя була надмірно заідеологізована. Зняття цих ідеоло-

РОЗДІЛ 1

КОНЦЕПЦІЯ І ЮРИДИЧНА ПРИРОДА НАРОДОВЛАДДЯ

1.1. Народовладдя і демократія: проблеми співвідношення

Визнання верховенства влади народу безумовним принципом, на якому ґрунтується українська державність в сучасних конституційних реаліях, потребує новітнього теоретичного осмислення такого значущого явища як народовладдя.

Потреба такого осмислення не в останню чергу детермінована досить розповсюдженим у юридичній літературі поглядом про подібність категорії «народовладдя» із низкою інших. Так, багатократно вживане поняття в радянському державознавстві, зазвичай, ототожнювалося з соціалістичною демократією (разом із ключовими елементами «диктатури пролетаріату» та «провідної ролі робітничої партії»), де народ розумівся як «класи та прошарки суспільства, які борються за торжество нового суспільного ладу – соціалізму та комунізму»¹. Пострадянські вчені також не забувають про наявність терміну «народовладдя», особливо тоді, коли він потрапляє в сферу їх власного дослідження, але в зв'язку з цим починає прирівнюватися до народного суверенітету², демократії³ тощо.

Природа такого підходу коріниться у використанні номінального методу до визначення понять. Автоматичний переклад давньогрецького терміна робить з «демократії» «народовладдя», і, відповідно, навпаки. Проте, на думку Н. Кондакова, на відміну від

¹ Безуглов А.А. Суверенитет советского народа. – М.: Юрид. литература, 1975. – С. 34.

² Волянська Г.М. Народний суверенітет та форми його реалізації в Україні: конституційно – правові аспекти: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Київський національний університет імені Т. Шевченка – К., 1995. – С. 4.

³ Малько А.В. Теория государства и права в вопросах и ответах: учебно-методическое пособие. – М.: Юрист, 1999. – С. 59.

гічних нашарувань – одне з важливих завдань нинішнього вітчизняного загальнотеоретичного державознавства.

Мета представленої роботи звичайно, не обмежується лише цим завданням. Їх є значно ширше коло – від узагальнення і критичного осмислення праць попередників з проблеми народовладдя, власного дослідження поняття, юридичної природи, становлення та розвитку народовладдя до формулювання практичних рекомендацій, спрямованих на удосконалення механізмів реалізації народовладдя в Україні.

Автор висловлює щире подяку своєму науковому керівникові – доктору юридичних наук, професору, академіку АПрН України М. В. Цвіку за неоціниму всебічну підтримку, а також доктору історичних наук, професору Г. Г. Демиденку, доктору юридичних наук, професору, академіку АПрН України О. В. Петришину, доктору юридичних наук, професору, член-кореспонденту АПрН України М. І. Козюбрі, кандидату юридичних наук, доценту, судді Конституційного суду України у відставці П. Б. Євграфову, рецензентам – доктору юридичних наук, професору А. З. Георгіці та кандидату юридичних наук, доценту Ю. Г. Барабашу завдяки підтримці та порадам яких ця монографія побачила світ.

реальних, що відображають істотні ознаки предмета чи явища, номінальні визначення можуть виявитися і помилковими¹.

Іншою причиною відсутності повномасштабного аналізу явища народовладдя є те, що воно здається звичним, апріорним принципом демократії, а відтак, знаходиться в «тіні» останньої. В цьому аспекті показовим є зауваження Л. Петражицького, що із визначенням в науці «зазвичай обходяться з такою обережністю, що із наявних творів неможливо вилучити навіть і приблизного уявлення про те, як автори розуміють природу того, про що вони ведуть мову»².

Наведене спричиняє нагальну потребу дослідити юридичну природу демократії та народовладдя, оскільки саме це дасть змогу показати їх характерні ознаки і власну, іманентну лише кожному з цих явищ, специфіку. В такому ракурсі найбільш перспективним для дослідження виступає аналіз, що ґрунтується на системному методі.

Як справедливо зазначає В. Копейчиков³, системний метод, в основі якого лежить діалектичний закон загального зв'язку і взаємозумовленості явищ у природі та суспільстві, допомагає більш конкретно виявити дану обумовленість, роль і спрямованість тих чи інших елементів, а також усі фактори, що детермінували виникнення і функціонування відповідної системи. Метою ж такого підходу є відшукання сутності системи, виділення головної ознаки, яка визначає закономірності даного явища і робить його тим, чим воно є.

Це, в свою чергу, потребує звернення до поняття демократії, оскільки, як слушно зауважували великі: «відправною точкою всякого послідовного вивчення будь-якого питання повинно бути визначення, щоб можна було зрозуміти, про що саме йдеться»⁴, бо врешті-решт, «загальне є підстава і ґрунт, корінь і субстанція одиничного»⁵.

¹ Кондаков Н.М. Логический словарь. – М.:Наука, 1971. – С. 339.

² Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности: В 2-х т.-Т.2: Изд. 2-е, испр. и доп. —СПб.: Типография М.М.Меркушева, 1910. – С. 354.

³ Копейчиков В.В. Народовластие и личность. – К.: Україна, 1991. – С. 148.

⁴ Цицерон. О старости, о дружбе, об обязанностях / Отв. ред. С.Л.Утченко. – М.: Наука, 1974. – С. 60.

⁵ Гегель. Сочинения. – М.-Л.: Соцэкгиз, 1935. – Т. VIII. – LXIII. – С. 283.

Але тут слід зробити застереження, яке О. Кузь, подібно до Л. Петражицького, охарактеризував як стан, за якого «термін «демократія» належить до числа найбільш спірних та невизначених понять сучасної політичної теорії»¹.

Всі автори, що вивчають проблеми демократії, так чи інакше звертають увагу на ознаки подібності демократичних форм. Втім, ці загальні риси не беруться в єдності, хоча будь-яка категорія, у тому числі і найбільш абстрактна, не зводиться до суми визначень, а являє собою єдність багатоманітності.

А втім, не можна не погодитися із методологічними вказівками В.Петрова про те, що «абстрактно сформульоване загальне визначення не може охопити усі аспекти прояву сутності явища, але обов'язково вказує на таку суттєву ознаку цього явища, яка і складає основу розкриття багатоманітності конкретного»² та В. Гулієва, що «спроба виокремити гранично загальні принципи та інститути демократії не може не привести до сухих абстракцій, але, не почав із них, не можна перейти до більш змістовних, більш конкретних понять»³.

1.1.1. Народовладдя як принцип демократичної системи

Існуюча абстрактність визначень демократії може бути пояснена її історичною інтегрованістю в різні площини соціального буття і свідомості людства, а відтак і проявом у різних вимірах по-різному. На підтвердження такої думки говорить сам перелік «осмислень» демократії (і при тому, далеко не повний), які наявні в науковій літературі.

¹ Кузь О.Н. Демократия как метафора // Формування суспільної політики: теоретичний, практичний та правовий аспекти: Десяті Харківські політологічні читання / Упоряд.: А.П. Гетьман, О.В. Ставицька. – Харків: Право. – 2000. – С. 12

² Петров В.С. Сущность, содержание и форма государства. – Л.: Наука, 1971. – С. 42.

³ Гулиев В.Е. Демократия и современное империалистическое государство. – М. Международные отношения, 1970. – С. 11.

Отже, демократія тлумачиться як: історичний феномен¹; політична діяльність на малих територіях²; народовладдя³; правління більшості⁴; форма держави⁵; форма державного устрою⁶; суспільно-політичний (недержавний) інститут, принцип організації та діяльності політичних і суспільних організацій⁷; політичний режим⁸;

¹ Даль Р. Полиархия, плюрализм и пространство // Вопросы философии. – 1994. – №3. – С.39.; Утченко С.Л. Политические учения Древнего Рима : III-I века до нашей эры. – М.: Наука, 1977. – С. 38.

² Момджян Х.Н. Французское Просвещение XVIII в. —М.: Мысль, 1983. – С. 203.

³ Малько А.В. Теория государства и права в вопросах и ответах . – С. 59; Ковлер А.И. Исторические формы демократии: проблемы политико-правовой теории.- М.: Наука, 1990. – С. 57.

⁴ Фукідід. Промова Перікла. З другої книги “Історія Пелопонеської війни”// Невичерпність демократії: Видатні діячі минулого і сучасності про вільне, демократичне суспільство і права людини /Упоряд. О.І.Терех, Я.Г.Оксюта.-К.:Укр. письменник, 1994. – С. 4.; Право. Свобода. Демократія: матеріали «Круглого стола» // Вопросы философии.-1990. – №6. – С. 8.

⁵ Монтескье Ш.Л. Избранные произведения. – М.: Политиздат, 1955. – С. 169; Гоббс Т. Избранные произведения: В 2-х т. —М.: Мысль, 1964. -Т.2. – С. 209; Маркс К., Энгельс Ф. Соч., изд. 2-е.-Т.1.- М.: Госполитиздат, 1955. – С. 251, 252-253; Петров В.С. Тип и формы государства. -Л.: Изд-во ЛГУ, 1967.- С.99; Бурацкий Ф.М. Ленин. Государство. Политика. – М.: Наука, 1970. – С. 423-424; Витченко А.М. Теоретические проблемы исследования государственной власти. -Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1982. – С.13; Тенненбаум В.О. Введение в общую теорию государства. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1976. – С. 94; Проблемы теории государства и права: Учебник / Под ред. С.С.Алексеева. – М.: Юрид.лит., 1987.-448с.-С. 121; Ткаченко В.Д. Демократія: політичні і правові ознаки // Формування суспільної політики: теоретичний, практичний та правовий аспекти: Десять харківських політологічних читань / Упоряд.: А.П.Гетьман, О.В.Ставицька. – Харків: Право, 2000. – С. 26.

⁶ .Энциклопедический юридический словарь / Додонов В.Н. и др. – 2-е изд. – М.: Издательский дом “Инфра*М”, 1998. – С. 72.

⁷ Денисов А.И. Общая система социалистической демократии. М.: Юрид. лит., 1975. – С. 54-71.

⁸ Петров В.С. Тип и формы государства. – С. 109; Балтін В.Ю., Ковтун М.М. Співвідношення політичної системи і політичного режиму в суспільстві // Питання соціально-політичних наук. Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 83.- К., 1992. – С. 8; Мишин А.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебник. 5-е изд., перераб. и дополн. М.: Белые альвы, 1996. – С. 114-115.

принципи організації державної влади¹; політичний процес²; тип політичної культури, політичний світогляд або як політична цінність³; соціально-політичний рух⁴.

Така поширеність демократії як об’єкту дослідження в різних галузях людського знання дозволяє говорити про неї як про категорію соціальну (оскільки вона не може бути реалізованою поза суспільними відносинами); категорію політичну (об’єктивно зав’язана на таких явищах як влада, політика, політичний режим, політичний світогляд, рух тощо); категорію державно-правову (формалізується в державі через сукупність інститутів, процедур управління, що забезпечують функціонування всієї системи відповідно до цінностей демократії, та отримує своє нормативне закріплення).

Серед всієї зазначеної різноманітності підходів найбільш прийнятною для узагальнення і локалізації (безвідносно до історичних, географічних та галузевих відмінностей) є позиція авторів «Основ демократії»⁵, які головними аспектами демократії вбачають демократичну практику в її інституційному (певна сукупність стійких правил або загальноновизнаних, повторюваних процедур⁶) та процесуальному вимірах («сукупність дій соціальних акторів в соціальній та політичних сферах, спрямована на здобуття чи

¹ Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.; За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Харків: Право, 2002. – С. 101-102.

² Ковлер А.И. Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века. – М.: ИГПАН, 1997. – С.36; Нудненко Л.А. Теория демократии.-М.: Юристь, 2001. – С. 12-13.

³ Монтескье Ш.Л. Избранные произведения. – С. 225, 289; Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. – Т.4. – М.: Политиздат, 1955. – С. 355; Гулиев В.Е., Рудинский Ф.М. Демократия и достоинство личности. – М.: Наука, 1983. – С. 17; Рейснер М. А. Государство. – Ч.1.: Культурно – исторические основы: Пособие к лекциям по общему учению о государстве. – М.: Типография т-ва И.Д. Сытина, 1911. – С.66; Сафаров Р.А. Общественное мнение в системе советской демократии. – М.: Знание, 1982. – С. 21.

⁴ Денисов А.И. Основные черты социалистической демократии в СССР. М.: Знание, 1966. – С. 14; Нудненко Л.А. Теория демократии. – С. 12.

⁵ Основы демократии: Посібник. – К.: АйБі, 2002. – 684 с.

⁶ Там само. – С. 29

втримання влади та на втілення курсу демократичної політики, становить демократичний процес»¹), ідею та ідеал демократії, демократичні цінності й демократичну ідеологію як нормативний вимір демократії («з демократичної практики в усій її багатоманітності поступово кристалізується демократична ідея. Демократія стає цінністю, виникає переконаність у тому, що демократичний спосіб розв'язання суспільних проблем є не тільки можливим, а й бажаним. ...формується певний світогляд, який визначається як демократична ідеологія – впорядкована система демократичних цінностей, уявлень і переконань, згідно з якою люди можуть і мусять розв'язувати суспільні справи через посередництво власної участі, залучення до суспільного життя, обізнаності й поінформованості щодо суспільних справ і проблем... Під ідеалом демократії розуміють той сучасний її стандарт, згідно з яким оцінюють демократичність різних форм врядування»²).

На наш погляд, така конструкція є логічною з огляду на те, що обумовлює взаємозв'язок теорії і практики, які, виникаючи один із іншого, співвідносяться як ідея та матерія: з одного боку, практика об'єктивно потребує свого цілеспрямування та ідеологічного обґрунтування (ідеологія ж, у свою чергу (в тому сенсі терміна, що його ввів у науковий обіг у XIX ст. французький філософ і економіст Д. де Трасі), являє вчення про ідеї, що дозволяють усталити тверді підвалини системи, політичних, економічних, правових, моральних поглядів, в яких усвідомлюється й оцінюється ставлення людей до дійсності, один до одного, а також до основної мети подальшої соціальної діяльності)³, а з іншого боку, ідеологічний аспект завжди витікає із існуючих суспільних відносин незалежно від його функціональної спрямованості: чи то консервації, чи реформування, або революційних змін, – навіть утопічні ідеї виходять із радикального відкидання *сучасної ним дійсності* (розрядка наша – Л.Ш.).

Також, з огляду на зауваження Ш. Деббаша, що демократія стала «престижним поняттям», до якого апелюють найбільш автори-

¹ Основи демократії. – С. 30.

² Там само. – С. 30.

³ Фуко М. Слова і вещи. Археологія гуманітарних наук: Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1977. – С. 266-268.

тарні та деспотичні держави, таке співвідношення ідеї та матерії може слугувати за певний критерій визнання практики демократичною, її відповідність принципам демократичної теорії.

Таким чином, за будь-яких проявів демократії (вже згаданих історичних, географічних та галузевих) ми завжди будемо мати справу із практикою, яка викликає до життя демократичні теорії, та демократичними ідеологічними цінностями, які слугують нормативом, еталоном для практики.

Зазначений критерій ми будемо використовувати й у нашому дослідженні в площині саме *теорії* держави і права.

Юридична наука традиційно визначає демократію через форму держави та як політичний режим. І якщо визначення демократії в якості політичного режиму ствердило своє право на існування відносно недавно¹, то її розуміння в сенсі форми держави тягне своє коріння ще з античних часів.

Так Перикл вказував, що «в нас державний устрій... називається ... демократія через те, що основа його не меншість, а більшість громадян»². Платон³, вживаючи термін «демократична держава», визначав за предикат такої владної організації рівність громадян. Аристотель⁴ характеризував демократію як державний лад, де верховна влада неодмінно знаходиться в руках більшості, причому має на увазі вигоди незаможних. Полібій, викладаючи свою динамічну морфологію державності, вважав, що демократичною державою є така, де «вирішальна сила належать постановам народної біль-

¹ Див.: Недбайло П.Е. Основи теорії держави і права, – К.: Радянська школа, 1959. – С.33; Цвік М.В. Форми держави (випуск 1-й). Конспект-лекції з теорії держави та права для студентів Харківського юридичного інституту. На правах рукопису. – , Харків: Харківський юридичний інститут. – 1964. – С. 3-4.

² Фулідід. Промова Перікла. З другої книги «Історія Пелопонеської війни». – С. 4.

³ Платон. Держава // Історія вчень про державу і право: Хрестоматія для юридичних вузів і факультетів / Уклад., заг. ред. – проф., д-р істор. наук Г.Г.Деміденко. —2-е вид., доп. і змін. – Харків: Легас, 2002. – С. 43.

⁴ Аристотель. Політика. Уривки. // Невичерпність демократії: Видатні діячі минулого і сучасності про вільне, демократичне суспільство і права людини / Упоряд. О.І.Терех, Я.Г.Оксюта.-К.: Укр. письменник, 1994. – С. 15.

шості»¹. Цицерон² називав демократією державу, в якій все знаходиться в руках народу.

В часи наближені сучасності демократія визначалась як форма держави із «врівноважуючою (рівність, що діє в арифметичній пропорції) правдою» (Ж. Боден³); К.Маркс наголошував, що «демократія є вирішена загадка усіх форм державного ладу»⁴; на державному характері демократії також зауважували російські вчені Б. Чичерін⁵ та П. Новгородцев⁶.

Радянська юридична наука ґрунтується на ленінській константі, що «демократія є така, що визнає підкорення меншості більшості держава ...»⁷, яку О. Мурашин визначає як вихідну, методологічну вказівку⁸. З часу визнання політичного режиму як самостійного і неодмінного елементу форми держави, демократія почала розглядатися саме в його межах. В.Петров⁹ зазначає, що в поняття політичного режиму як однієї із складових сторін форми держави входять такі методи, які характеризують систему відповідних прав і свобод населення, конкретний спосіб вираження демократії. Інакше кажучи, політичний режим в якості елемента форми держави може розглядатися в більш вузькому розумінні, а саме як стан демократії в державі. Маються на увазі риси, що відносяться до характеру зв'язку державної влади з населенням, із громадянами, зміст їх політичних прав і свобод.

¹ Мирзаев С.Б. Полибий.- М.: Юрид.лит., 1986. – С. 56.

² Цицерон М.Т. Диалоги: О государстве. О законах/Подгот.:И.Н.Веселовский, В.О.Горенштейн, С.Л.Утченко.- М.: Наука, 1966. – С. 20.

³ Денисов А.И. Сущность и формы государства. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1960. – С. 51.

⁴ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т.1. – М.: Госполитиздат, 1955. – С. 252.

⁵ Чичерин Б.Н. О народном представительстве. – М.: Типография т-ва И.Д. Сытина, 1899. – 810 с.

⁶ Новгородцев П.И. Сочинения, – М.: Раритет, 1995. – 448 с.

⁷ Ленин В.И. Полное собрание сочинений / В.И. Ленин; Институт марксизма – ленинизма. – 5-е изд. – Т.33. – М.: Политиздат, 1981. – С. 83.

⁸ Мурашин А.Г. Непосредственное народовластие в системе социалистического самоуправления народа. 1989, – К.: Вища школа. – С. 6.

⁹ Петров В.С. Сущность, содержание и форма государства. – С. 109.

На даний час такий підхід став загальноновизнаний, його поділяє більшість сучасних вчених, і політичні режими стало класифікуються на демократичні та недемократичні.

Саме в такій якості форми держави демократія характеризується ознаками, які обумовлюють організацію державної влади. До таких ознак, безвідносно до місця і часу існування демократії, Ю. Єрьомін¹ відносить: 1) наділення окремих осіб або груп осіб особливими владними повноваженнями, наявність особливих органів влади; 2) виборну або представницьку систему утворення органів влади та управління; 3) вирішення питань у виборних органах влади більшістю голосів; 4) офіційне визнання рівності політичних прав громадян, рівності їх прав і обов'язків як членів суспільства.

Як вважає В. Гулієв², найбільш загальними ознаками демократії є соціальна рівність, рівність можливостей для участі в управлінні суспільними та державними справами, прийняття рішень більшістю голосів за підпорядкування меншості більшості.

Е. Кузьмін вказує на такі основоположні критерії демократії³: відповідність політики держави корінним інтересам народу; широке залучення населення в управління справами суспільства та держави, соціально-політична активність мас; гласність у роботі державних та громадських органів, інформованість населення про рішення, що приймаються, та результати їх виконання, врахування громадської думки, систематична реалізація пропозицій громадян; реальні, засновані на надійних юридичних гарантіях та послідовному підвищенні матеріального та культурного рівня життя, враховуючи принцип соціальної справедливості, права і свободи громадян, які поєднуються з їх обов'язками та відповідальністю перед суспільством; висока ступінь здійснення принципу законності, міцність правової основи державного та громадського життя; рівність політичних прав, підкорення меншості більшості (за збереження певних гарантій прав меншості).

¹ Еремин Ю.Е. Классы и демократия. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1974, – С. 44.

² Гулиев В.Е. Демократия и современное империалистическое государство. – С. 11.

³ Кузьмин Э.Л. Демократия: некоторые вопросы теории, методологии и практики. – М.: Юрид. лит., 1986. – С. 39-40.

О. Ковлер¹ пропонує наступний перелік: 1) виборність органів влади та управління; 2) принцип підкорення меншості більшості; 3) конституційно-правове закріплення рівності прав громадян та наділення їх рівними обов'язками перед суспільством. В подібному ракурсі мислить Г. Шахназаров, вказуючи, що «під демократією прийнято розуміти форму державного устрою, засновану на принципах народовладдя, рівності та свободи»², втім, не даючи визначення того, що він розуміє під цим самим «народовладдям». Спільне із вищезазначеним ми помітимо й у Р. Даля (універсальне виборче право; право брати участь у громадських справах; справедливо організовані вибори, які позбавлені будь-якого насильства чи примусу; надійний захист свободу думки, включаючи критику уряду, режиму, суспільства, пануючої ідеології і т.д.; існування альтернативних і часто конкуруючих між собою джерел інформації і переконань, виведених з-під урядового контролю; високий ступінь свободи в створенні відносно автономних і найрізноманітніших організацій, із опозиційними політичними партіями включно; відносно висока залежність уряду від виборців та результатів виборів)³, який перерахував фундаментальні цінності, без яких демократія не може існувати.

Із процитованих ознак, без претензій на оригінальність, можна змодельовати робочу попередню формулу демократії як безпосередньої або (та) представницької влади [більшості (фактичний зміст)] народу (формальний зміст) на засадах політичної свободи та рівності прав і обов'язків громадян.

Необхідність вказівки на формальну та фактичну зміст суб'єкта влади за демократії, доволі логічно пояснює думка А. Есмена: «дійсно, можливі лише ще два інших виходи, однаково простих та задовільних: один полягає у вимозі одногосності вогуючих, інший – у зверненні до суду наймудріших. Але прагнення до одногосності є химерою в скільки-небудь різнорідній групі людей:

¹ Ковлер А.И. Исторические формы демократии: проблемы политико-правовой теории. – С. 125.

² В.И. Ленин о социалистической демократии. – М.: Политиздат, 1977. – С. 3.

³ Історія вчень про державу і право: Підручник /за ред. проф. Г. Демиденка, проф. О.В. Петришина. – Х.: Право, 2008. – С. 216.

вона може отримати застосування лише у вельми тісних і взагалі примітивних об'єднаннях, але і там воно, утім уявляється більш удаваним, ніж дійсним, так як воно зводиться просто до того, що в юрбі не піднімається жодного голосу супроти думки, висловленої якою-небудь впливовою особою. У розвинутому ж суспільстві вимога одногосності прирікала б це суспільство на нерухомість. Що ж стосується наймудріших, то по мірі віддалення від первісних суспільств, де старість взагалі приймається за ознаку мудрості, – не можна було б відшукати достовірних ознак для їх визначення. Закон більшості є одна із простих ідей, які змушують себе прийти відразу»¹.

Таким чином, те, що ми розуміємо під безпосереднім волевиявленням народу, фактично виявляється вираженням волі його більшості частини (щоправда, і це твердження є умовним, оскільки за певних виборчих колізій «народним волевиявленням» стає позиція групи, яка хоча і є пропорційною більшістю стосовно інших кількостей, але все ж меншістю щодо виборців в цілому). Проте воля меншості тут не щезає, а діалектично себе проявляє. Народ як динамічний соціальний агрегат індивідуумів, як суспільство, наврояд чи буде складати монолітну більшість стосовно всіх питань, що виникають під час державного управління, а відтак ми будемо мати доволі якісно і кількісно відмінні більшості у різних державних ситуаціях. Відтак, за однієї події меншість може стати складовою більшості, а за іншої – частина більшості перетворюється на меншість. Як справедливо зазначає К. Хессе, в умовах демократії меншість має і повинна мати простір для реалізації своїх цілей за допомогою участі в процесі випрацювання спільного рішення в подоланні конфліктів. Це, водночас, слугує захистом і тієї меншості, яка фактично не має на меті стати одного разу більшістю або не прагне до цього². І, слід додати, корелює фактичний зміст суб'єкта влади в сторону формального, – спільна участь більшості та меншості в здійсненні політичних актів в синтезі змінює початкові позиції як перших, так і других в сторону загального компромісу.

¹ Эсмен А. Общее основание конституционного права / Пер. с фр. Н.О.Бер. – 2-е изд. – СПб.: Изд-во О.Н.Поповой, 1909. – С. 199.

² Хессе К. Основы конституционного права ФРГ. – М.: Юрид. лит., 1981. – С. 84.

Повернувшись до нашої конструкції демократії, можна побачити, що влада народу виступає принципом та центром тяжіння інших ознак демократії, і на це прямо вказує Ю. Єрьомін: «в своїй сукупності демократичні ознаки розкривають особливість демократії як такої держави, яка визнає підкорення меншості більшості, розглядає себе як орган більшості»¹.

В філософії та логіці під принципом розуміють центральне поняття, основу системи, що представляє узагальнення і поширення будь-якого положення на всі явища тієї області, з якої даний принцип абстрагований². Отже, принцип виступає вихідним положенням, системотворчим елементом, якому підлегли та компліментарні всі інші складові системи. Саме таку роль відіграє влада народу в системі ознак демократії: вона є основою, навколо якої будується, виконуючи обслуговуючу формалізуючу роль, система демократії.

Таке твердження можна постулювати на прикладі більшості відомих визначень демократії; ми ж візьмемо для обґрунтування поняття та ознаки сучасної³ демократії, запропоновані В. Ткаченко⁴.

Автор, відштовхуючись від власного визначення демократії («організація і здійснення державної влади (форма держави) народу, що заснована на рівноправній участі громадян у формуванні органів держави і контролю за їхньою діяльністю, на правозаконності і рівності громадян перед законом, на встановленій правом взаємній відповідальності держави і громадянина»), будує відповідний перелік її ознак: 1) визнання народу верховним суверенним носієм і джерелом державної влади; 2) державний характер демократії; 3) політичний характер демократії; 4) реальна можливість народу періодично змінювати склад представницьких органів; 5) визнання політичної свободи громадян; 6) політична рівноправність участі громадян у формуванні органів держави і організації контролю за

¹ Еремін Ю.Е. Классы и демократия. – С. 46.

² Философский словарь / Под ред. И.Т.Фролова.- 5-е изд.-М.: Политиздат, 1986. – С. 382.

³ Прикметник “сучасної” ми живимо з огляду на те, що ряд ознак (зокрема розподіл влади, формальна рівність, спрямованість на реалізацію прав і свобод громадян) навряд чи можна застосувати до всіх історичних типів демократії, зокрема, античної.

⁴ Ткаченко В.Д. Демократія: політичні і правові ознаки. – С. 26-28.

їх діяльністю; 7) спрямованість на реалізацію прав і свобод громадян; 8) розподіл влади на законодавчу, виконавчу та судову; 9) правозаконність; 10) взаємна відповідальність держави і громадянина.

Із самої побудови поняття видно, що ключовим, вихідним положенням є влада народу. Перша, п'ята та шоста ознаки є предикатами до категорії «народ».

Так, перша ознака, визначає іманентність суверенітету народу, що є умовою існування поняття «народовладдя», і оскільки ця ознака зумовлює вищу владність народу як цілого стосовно інших соціальних категорій, то її можна назвати зовнішньою.

П'ята та шоста ознаки обґрунтовують принципи відносин всередині самого народу, а відтак за своєю природою є внутрішніми характеристиками.

Свобода – це притаманна людині властивість і форма життя, що відбиває її прагнення до самовираження і самореалізації, вона є «неминуца цінність і основоположна сутнісна характеристика людини»¹. В. Корельський² визначає два аспекти соціальної свободи: 1) панування людей над суспільними відносинами на підставі пізнання та використання законів суспільного розвитку; 2) панування людини над самим собою, своїми потягами, діями, поведінкою. Вказаний автор зауважує, що «соціальна свобода має дві взаємопов'язані сторони (форми прояву) – свободу суспільства та свободу особистості, яка в ньому живе... В несвободному суспільстві немає необхідних умов для дійсної свободи особистості. Свобода особистості неможлива інакше, як в умовах свободи суспільства в цілому»³. Політична несвобода (часткова свобода) усіх громадян держави перетворює суверенний статус народу на фікцію, оскільки відсутність або дефіцит можливостей політичної діяльності аргументує суперечить обсягу поняття «суверенітет»; наявність влади передбачає наявність свободи її застосувати. Свобода ж однієї частини громадян та несвобода іншої дозволяє говорити

¹ Гаджиев В.С. Размышления о свободе // Вопросы философии. – 1993. – №2. – С. 33.

² Корельский В.М. Демократия и дисциплина в развитом социалистическом обществе, М.: Юрид. лит., 1977. – С. 46.

³ Там само. – С. 48.

про владу певної фракції (диктатора, партії, класу, верстви тощо), але аж ніяк не про владу народу як єдності.

Врешті-решт, влучно про взаємозв'язок політичних прав, свобод і демократії написав Р. Даль: «Оскільки основні політичні права необхідні для підтримки демократичного процесу, народ, що довірив себе демократичним механізмам, мав би (логічно) ці права зберігати. І навпаки, якби народ свідомо намірився припустити порушення прав, він засвідчив би тим самим свою відмову від демократичного механізму»¹.

Подібний ракурс відкриває нам і площина політичної рівноправності громадян. Р. Даль відзначував, що «політична рівність – одне з найважливіших не лише як засіб захисту, але і як неодмінна умова багатьох інших визначних цінностей, включаючи одну із самих основних людських свобод – свободу брати участь разом з іншими громадянами у формулюванні законів і правил, які особистість повинна дотримуватися»². Політична нерівність означає нерівність в політичних правах і свободах, а відтак і в можливості доступу до владних ресурсів. У такому випадку мова може вестися не про суверенний статус народу, а про наявність влади в руках певної кліки, хоч би вона й прикривалася шатами «народності».

Підсумовуючи роль і сенс предикатів до категорії «народ», можна констатувати: поняття «влада народу» конструктивно потребує владної ознаки, остання можлива лише за умови існування політичної свободи народу. Народ же, будучи явищем кількісним, може бути вільним лише за умови рівності всіх громадян у політичній свободі.

Повернемось до визначення та системи ознак демократії у В. Ткаченко: третя, друга, четверта, восьма, дев'ята та десята ознаки стосуються формули «організація і здійснення державної влади ... народу».

В чому полягає політичний характер демократії? Як і всі найбільш вживані терміни публічного лексикону, політика немає свого усталеного, загально визнаного трактування, про що слушно зауважив М. Дюверж'є: «Політична теорія коливається між двома

¹ Даль Р. Введение в экономическую демократию. – М.: Наука, СПИКМА, 1991. – С. 31.

² Даль Р. Там само. – С. 16.

драматичними супротивними інтерпретаціями політики. Згідно з однією, політика є конфліктом, боротьбою, в якій той, хто має владу, забезпечує собі контроль над суспільством і одержанням благ. Згідно з другою точкою зору, політика становить спробу здійснити виявлення порядку і справедливості. Перше розуміння служить збереженню привілеїв меншості за рахунок більшості. Друге означає забезпечення інтеграції всіх громадян у спільності»¹. За такої неоднозначності тлумачення, найбільш слушним, думається, буде застосування узагальнюючого поняття, запропонованого М. Сазоновим та М. Ніколаєвським: політика – це така сфера життєдіяльності суспільства, в якій сполучаються інтегративні, соціально об'єднуючі начала і начало конфліктологічне, що виражає собою суперництво, конфлікт соціально-політичних спільнот і груп за оволодіння владою специфічними засобами і апаратами². Втім, в обох позначених аспектах політики видно, що віссю та головним вектором її дії є влада. Причому «влада» розуміється не в її статичній належності суб'єкту, а передбачає динамічний процес її здобуття, здійснення та утримання.

Такий погляд знову повертає нас до словосполучення, де цей термін присутній як друга коренева основа – «народовладдя». Політичний характер демократії означає що народ не лише *володіє* владою, але й *використовує* та *розпоряджається* нею.

З третьої ознаки логічно випливає державний характер демократії. Влада як складне явище передбачає наявність владного суб'єкта (хто здійснює владу) та, відповідно, підвладного (відносно кого вона здійснюється). В нашому випадку характерною є єдність суб'єктів в одній категорії – «народ», оскільки влада за своєю соціальною природою може здійснюватися лише людьми і стосовно людей. З огляду на таку подвійну суб'єктність народу відносно влади ми можемо визначити народовладдя як здійснення влади народом щодо самого себе. Проте в цій спрощеній формі народовладдя виступає як самодостатня форма самоврядування суспільства, і як така знаходить своє практичне втілення лише в утопічній літературі. Тому необхідною сполучною проміжною ланкою, пред-

¹ Цит. за: Основи політології / За ред. М. Сазонова. – Х.: Основа, 1993. – С. 57.

² Там само. – С. 57.

ставницькою інституалізованою формою виявлення, оформлення й організації здійснення волі й інтересів народу виступає держава. Вона, з одного боку, є необхідним механізмом забезпечення безпосереднього здійснення влади народом, а з іншого, – і механізмом його представництва. Таким чином, державний характер демократії визначає необхідність державного механізму для здійснення народовладдя, об'єктивуючи тим самим оформлення народовладдя в систему демократії. Потреба цієї ознаки покликана самою природою політичної влади і процесом її реалізації. Державна влада вимагає свого здійснення на постійній, безперервній і професійній основі. Тому народ фактично не може в сучасних умовах у всіх випадках безпосередньо здійснювати належну йому владу, і через цю причину публічну владну функцію виконує держава, її органи, яким народ делегував свої суверенні права.

Отже, народ здійснює владу в державі і через державу. Причому державу не будь-яку, а належним чином *організовану*. Четверта, восьма і дев'ята ознаки демократії за В. Ткаченком якраз і розкривають зміст такої організації.

Ознаку реальної можливості народу періодично змінювати склад представницьких органів варто розглянути у більш широкому контексті, як формування та зміну народом державної влади. Якщо народ в силу об'єктивних причин неспроможний повністю реалізовувати належну йому владу, то цю функцію здійснює держава в особі державного апарату, який відносно народу виступає його представницьким органом. За такого характеру зв'язку, народ як поручитель встановлює процедуру доручення влади, а також засоби контролю за належним виконанням доручення та його передоручення у разі неналежного виконання.

Історично апробованою та такою, що довела свою життєдайність, процедурою делегування владних повноважень є вибори, які на засадах конкурсу визначають осіб, що займатимуть представницькі посади в державному апараті.

Основними ж засобами контролю та передоручення виступають строковість зайняття посад, відкритість та доступність інформації про діяльність органів держави, обов'язковість регулярного підтвердження доручення та можливість позачергового передоручення.

Водночас, потужним важелем захисту народу від привласнення владного доручення з боку державного апарату виступає восьма ознака – розподіл влади.

Автор концепції – Ш.-Л. Монтеск'є з цього приводу висловився доволі вичерпно: «якщо законодавча і виконавча влади поєднані в одній особі або в одному відомстві, то свободи геть немає; оскільки можна побоюватися, що той же монарх або сенат створять тиранічні закони аби їх тиранічно застосовувати.

Свободи геть немає й тоді, коли судова влада не відокремлена від законодавчої та виконавчої влади. Якщо вона поєднана із законодавчою владою, то життя і свобода громадян залежатимуть від сваволі, бо суддя буде законодавцем. Якщо судова влада поєднана з виконавчою, то суддя може стати гнобителем»¹.

Таким чином, народ, поділяючи належну собі владу на три гілки, забезпечує як її захист, так і захист своєї свободи шляхом створення системи «стримувань і противаг», що нейтралізують тенденції до захоплення влади органами держави або їх посадовими особами.

Дев'ята ознака (правозаконність) розкриває внутрішній зміст державної організації та здійснення влади народу. Така позиція зумовлена наступним міркуванням: в умовах демократичної правової держави законність передбачає єдність її зовнішнього боку (суворе виконання законів) і внутрішнього (наявність власне правових законів). Тому категорія «законність» повинна відображати не тільки процес виконання, додержання правових законів, а й забезпечення видання суто правових законів, тобто процес законотворчості. Єдність цих процесів у літературі знаходить своє вираження в терміні «право законність»².

З внутрішнього боку правозаконність характеризує наявність саме *правових* законів. Сучасне праворозуміння розглядає право як міру свободи і рівності, що відображає панівні уявлення про справедливість і потреби суспільного розвитку, основи яких складаються в процесі повторюваних суспільних відносин, що виз-

¹ Монтеск'є Ш.-Л. Избранные произведения. – С. 41.

² Загальна теорія держави і права / За ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. – С. 388.

наються, схвалюються і охороняються державою¹. Таким чином, можна констатувати, що право є продуктом, вираженням інтересу суспільства, яке в правовій сфері відшукує себе у вигляді “народу”². І головною функцією законодавця, який є офіційним представником народу, виступає якраз формалізація права в законі, тобто створення такого нормативного поля, яке відповідало б інтересам та потребам народу (причому з огляду на дві причини: через представницьку природу законодавця і власну природу права).

Зовнішній бік правозаконності представляє вимогу неухильного дотримання правових законів усіма соціальними суб’єктами; з вищезазначеного є зрозумілим, що це означає ніщо інше, як дотримання і здійснення юридично оформленої волі народу.

В цьому контексті В. Ткаченко зазначає, що демократія передбачає встановлення підконтрольності держави, її органів, народу, що логічно тягне за собою виникнення правового обов’язку держави діяти щодо суспільства, кожного його члена тільки в межах права³. Таке зауваження органічно вплітає в правозаконність ознаку взаємної відповідальності держави і громадянина, оскільки, з одного боку, держава відповідальна за свою представницьку діяльність перед верховним суб’єктом влади, а разом з тим і кожним його членом (стаття 3 Конституції України проголошує: «Держава відповідає перед людиною за свою діяльність»), а з іншого, кожен громадянин як підвладний суб’єкт влади має відповідати за свою неналежну діяльність перед представником верховного суб’єкта влади. Очевидно, що неналежною діяльністю виступає недотримання та невиконання правових законів. Буде доречним згадати слова Б. Чичеріна, що «свобода людська є свободою розумно-моральної істоти. Людина має права, тому що має обов’язки. Навпаки, вона має обов’язки, тому що вона має права: якби вона не визнавалася істотою вільною, яка має права, то з неї не можна було б вимагати виконання обов’язків. Обидва початки обумовлюють

¹ Цвік М. Про сучасне праворозуміння // Вісник Академії правових наук України. -2001. – №4. – С. 10-11.

² Мамут Л.С. Народ в правовом государстве. – М.: Издательство НОРМА, 1999. – С. 31.

³ Загальна теорія держави і права / За ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. – С. 389.

один одного»¹. Кожен, отримуючи право і свободу, відповідальний за їх здійснення.

Підводячи ризик у цьому питанні, можна стверджувати: правозаконність тому виступає внутрішнім змістом організації і здійснення державної влади народу, що, будучи простором втілення права в державі, вона останню перетворює на свою правову форму.

Отже, в такому статусі правозаконність є атрибутом як демократичної, так і правової форми держави. І через призму другого явища ми можемо побачити функціональну спрямованість першого.

Мета правової держави полягає в забезпеченні меж свободи індивіда, неприпустимості порушення поля свободи, окресленого правом, забороні застосування насильницьких заходів, не заснованих на праві². Традиційно вважається, що найважливішою рисою правової держави є визнання пріоритету прав людини. Так, П. Рабінович робить цю ознаку визначальною у своїй дефініції правової держави: «...це держава, в якій юридичними засобами реально забезпечено максимальне здійснення, охорону і захист основних прав людини»³. Ще майже за століття до цього П. Новгородцев підкреслював, що правова держава заснована на свободі та правах людини, і саме в цій якості держава зберегла практичну цінність необхідної і доцільної організації, яка робить людству елементарні, але незамінні послуги⁴.

Проте, чим є права людини, як не отими, нами вже згадуваними предикатами «рівності», і, в першу чергу, «свободи» до категорії «народ»? В результаті ми отримуємо діалектичний зв’язок, за якого для того, щоб народ міг здійснювати владу, кожен його член має також володіти правами і свободами; здійснюючи ж владу, народ, тим самим втілює права і свободи кожного індивіда, розкриваючи їх, і піднімаючи на наступний щабель розвитку, щоб на черговій стадії синтезу народ міг ще більш повно здійснювати владу. Цей

¹ Чичерин Б. Н. О народном представительстве. – С. 44.

² Права человека: Учебник для вузов / Отв. ред. Е. А. Лукашева. – М.: Изд. группа “НОРМА-ИНФРА*М”, 1999. – С. 178-179.

³ Рабінович П. Громадянське суспільство і правова держава: загальнотеоретичні міркування // Українське право. – 1996. – №3. – С. 31.

⁴ Новгородцев П. И. Введение в философию права: кризис современного правосознания. – М.: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерева и Ко, 1909. – С. 388.

постулат не новий, він тягнеться з відомого енгельсівського вислову «вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку усіх», який вдало розкрив В. Копейчиков: «що ж стосується особистості, то вона повинна виступати водночас в якості мети суспільного розвитку, найважливішої соціальної цінності суспільства та основної виробничої сили, потужного засобу суспільного розвитку... Лише діючи активно в напрямку підйому суспільства на більш високий рівень, забезпечуючи його прискорений розвиток, особистість тим самим піднімає і саму себе, ставлячи людину на те місце, якого вона є достойною, і яке вона має займати... Лише на базі розвитку кожного окремого члена суспільства, можна забезпечити і розвиток усього суспільства вцілому»¹.

Таким чином, проаналізувавши ключові риси демократії, ми можемо зробити висновок, що системотворчою, сутнісною ознакою та визначальним принципом демократії виступає влада народу (народовладдя). Інші ж ознаки демократії щодо влади народу являють *conditio sine qua non* (умова, без якої не може бути., – лат.) та виконують обслуговуючу, формалізуючу роль. А народовладдя за такого ракурсу можна охарактеризувати як належність і здійснення влади народом у власних інтересах в правовій, демократичній формі на засадах гарантування та втілення прав і свобод людини.

1.1.2. Народовладдя як сутність демократичної держави

Визначення народовладдя як системотворчого принципу демократичної держави буде наступний ракурс дослідження: якщо народовладдя проявляє себе через демократію, а демократія, відповідно, через явище держави, то яке співвідношення має поміж собою зазначена тріада?

На наш погляд, вирішення проблеми відшуковується в розкритті місця народовладдя в системі парних категорій діалектики «сутність – явище» та «форма – зміст».

Сутність і явище – філософські категорії, що відображають загальні необхідні сторони усіх об'єктів і процесів в світі. Явища –

¹ Копейчиков В.В. Народовластие и личность – С. 164

конкретні події, властивості або процеси, що виражають зовнішні сторони дійсності і форму прояву та відшукання деякої сутності¹. Сутність виражає об'єктивно властивий предметам внутрішньо глибинний зв'язок, закладений в них із моменту виникнення, і являє собою, в цьому сенсі, категорію якісного, одвічного, первородного порядку, виступає свого роду «геном явища», на основі якого розвивається саме явище².

Таким чином, поняття явища безпосередньо пов'язується «в парі» зі своєю протилежністю – сутністю. Явище в цьому сенсі є прояв, вияв³ або спосіб, форма прояву⁴ сутності предмета. На відміну від сутності, яка прихована від людини, явище лежить на поверхні речей. Сутність як внутрішнє протиставляється зовнішній, мінливій стороні речей. Коли говориться, що явище – це щось зовнішнє, а сутність – внутрішнє, то мається на увазі не просторове відношення, а об'єктивна значимість внутрішнього та зовнішнього для характеристики самого предмета⁵.

А відтак, слухними є зауваження В. Петрова, що явище – це те первинне, з чим стикається дослідник⁶, та Ю. Богданова, що явище в цьому сенсі – це певний предмет, реально існуюча річ, що являє собою об'єкт наукового дослідження⁷.

У запропонованій тріаді нашого розгляду явищем виступає кожне; але явищем, яке знаходиться «на поверхні», яке об'єктивує в собі два інших, – з очевидністю виступає [демократична] держава. Бо з чим стикається дослідник народовладдя та демократії, як не з явищами, які або мають державний характер або пов'язані з

¹ Философский словарь / Под ред. И.Т.Фролова. – С. 469.

² Ушаков А.А. Сущность и явление в Советском социалистическом государстве и праве // Сов. государство и право. – 1983. – №6. – С. 31.

³ Шептулин А.П. Система категорий диалектики. – М.: Наука, 1967. – С. 294.

⁴ Воробьев Л.В., Каганов В.М., Фурман А.Е. Основные категории и законы материалистической диалектики / Под ред. Г.В.Платонова. – М.: Изд. МГУ, 1962. – С. 129.

⁵ Основы марксистско-ленинской философии: Учебник для вузов / Ф.В. Константинов, А.С.Богомолов, Г.М.Гак и др.- 6-е изд. – М.: Политиздат, 1982. – С. 127.

⁶ Петров В.С. Сущность, содержание и форма государства. – С. 10.

⁷ Богданов Ю.А. Сущность и явление. – К.: Изд. АН УССР, 1962. – С. 7.

ним (вибори, плебісцит, парламентаризм, права і свободи людини, – і цей перелік є далеко не вичерпним)?

Відштовхуючись від загального явища держави, яке проявляє себе в усій багатоманітності вже конкретних явищ державності, завдання дослідника полягає у визначенні такої її корінної специфіки, яка б визначала логіку проявів держави, «сукупність внутрішніх, відносно стабільних сторін, зв'язків і відносин матеріального світу, які складають суперечливу основу величезної багатоманітності явищ»¹, тієї особливої реальності, яка складає «основу об'єкту і виступає як щось стійке, головне в її змісті, – сутності держави.

Радянська юридична наука, використовуючи генетичний метод, виокремлюючи економічний базис та політичну надбудову, сутність держави вбачала в диктатурі економічно пануючого класу. Такий погляд будувався на позиції К. Маркса, що держава виростає із матеріального образу життя класового суспільства, що кожна «форма виробництва породжує властиві їй правові відносини, форми правління і т.д.»². А оскільки, за думкою теоретиків комунізму, класове суспільство може існувати лише як суспільство тих, хто експлуатує, та тих, кого експлуатують, то й держава, будучи політичною надбудовою економічного базису, закономірно виступає як «продукт і прояв непримиримості класових протиріч. Держава виникає там, тоді і постільки, де, коли і оскільки класові протиріччя об'єктивно не можуть бути примирені»³ і виступає в якості машини «для підтримки панування одного класу над іншим»⁴.

Щоправда, В. Ленін зазначав, що в окремі періоди розвитку суспільства держава в силу нерозвинутості класових протиріч або рівноваги класових сил може або служити знаряддям усього суспільства, або займати певне самостійне положення, як би підніматися над класами, що борються, в якості посередника поміж ними»⁵,

¹ Див.: Никитченко В.С. Сущность и явление в соотношении с другими категориями. – Ташкент, 1982. – С. 106.

² Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т.12. – М.: Госполитиздат, 1958. – С. 714.

³ Ленин В.И. Полное собрание сочинений (ПСС) / В.И. Ленин; Институт марксизма – ленинизма. – 5-е изд. – Т. 33. – М.: Политиздат, 1974. – С. 7.

⁴ Ленин В.И. ПСС. — Т. 39. – С. 73.

⁵ Ленин В.И. ПСС. – Т. 33. – С. 13.

хоча, на думку автора, це – виключення, які підтверджують правило. І лише побудова соціалізму, який скасовує класові протиріччя, змінює сутність держави з диктатури певного класу на «вираження волі та інтересів всього народу».

Погоджуючись з К. Попером, що «число ймовірно істинних теорій залишається нескінченним у будь-який час», класова доктрина держави має право на існування, і як кожна з теорій, вона стимулює наукову дискусію в пошуку об'єктивного, проте на сучасний момент розвитку цивілізації апологетика класової боротьби є, принаймні, не універсальною та мало науковою. Такий підхід з емпіричного боку будується на тому, що: а) у суспільстві немає чітко визначених класів, а існує складна і розгалужена соціальна структура; б) соціальні протиріччя вже не є антагоністичними, а тому організоване державою насилля по відношенню до великих соціальних груп втрачає свою актуальність; в) рівень матеріального розвитку суспільства дозволяє забезпечити не меншості, а більшості населення рівень життя, що відповідає сучасним уявленням про людську гідність¹, а з боку раціонального, як зазначали самі радянські вчені², сутність держави не є метафізично незмінною категорією, вона змінюється внаслідок зміни умов існування суспільства.

Проте екскурс в марксистсько-ленінське розуміння теми дозволяє зрозуміти, що розв'язання проблеми сутності держави, є з'ясуванням її покликання, або, кажучи інакше, «чия державна влада та в чийх інтересах вона здійснюється»? Безліч наявних теорій держави та відповідних їй визначень по-різному відшукують відповідь на поставлені питання, але загалом вони приводять до висновку, що держава є владною організацією суспільства, де категорія «у чийх інтересах» виступає історично мінливою перемінною.

Очевидно, у проекції демократичної держави це має означати владу народу в інтересах народу. Але, як зазначалося вище, «влада народу» в розумінні сутності держави не є понадчасово незмінною категорією, і те що, наприклад, тлумачилося за «народовладдя» в

¹ Колодій А.М., Копейчиков В.В., Лисенков С.Л., Пастухов В.П., Сумін В. О., Тихомиров О.Д. Теорія держави і права. – К.: Юрінформ, 1995. – С. 33.

² Петров В.С. Сущность, содержание и форма государства. – С. 15.

афінському полісі, не має такого сприйняття в сучасності: із того часу змінилося бачення співвідношення держави та суспільства, держави та людини, зрештою, розуміння понять «народ» і «влада». Сутність демократичної держави історично розвивалася разом із розвитком самої демократії шляхом якісного та кількісного наповнення категорій «панування більшості» та «права людини» до сучасного синтетичного розуміння народовладдя.

Якщо ж ми будемо говорити про сучасну демократичну державу, то запропоноване нами визначення народовладдя (належність та здійснення влади народом у власних інтересах в демократичній, правовій формі на засадах гарантування та втілення прав і свобод людини) співпадає з обсягом сутності держави (кому і в чийх інтересах). Логіка подібної тотожності дозволяє зробити висновок, що співвідношення народовладдя і [сучасної демократичної] держави є діалектикою стосунків категорій «сутність» і «явище»¹.

Наступним етапом нашого дослідження виступає аналіз категорій «форма» і «зміст», які виступають продовженням, відображенням загальних сторін явищ². Наука визначає їх як категорії філософії, що відображають взаємозв'язок двох сторін природної і соціальної реальності: це зміст – певним чином упорядкованої сукупності елементів і процесів, що утворюють предмет чи явище³, і форма – спосіб існування, спосіб виразу змісту. Якщо зміст вміщує те, з чого складається предмет чи явище, то форма – це порядок розміщення складових елементів змісту, внутрішня організація, яка робить можливим його існування як чогось якісно визначеного⁴.

В контексті вивчення змісту і форми явища, яке має за свою сутність народовладдя, методологічно цінним є зауваження В.Петрова, що категорії змісту і форми не можуть бути успішно використані в пізнанні без визначення їх органічного зв'язку з категоріями сутності та явища. Зміст суспільних явищ – це «момент

¹ Цвик М.В. Теория социалистической демократии: государственно-правовые аспекты. – К.: Вища школа, 1986. – С. 31.

² Воробьев Л.В., Каганов В.М., Фурман А.Е. Основные категории и законы материалистической диалектики. – С. 175.

³ Див.: Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – С. 434.

⁴ Спиркин А.Г. Курс марксистской философии. М.: Соцэкгиз, 1963, – С. 196.

сутності», конкретизація сутності на даному історичному етапі розвитку предмета¹. Сутність, як і зміст, відноситься до області внутрішнього, явище і форма – до області зовнішнього². Але сутність, – як зазначає Б. Українцев, – це більш загальне і разом з тим більш глибоке поняття. Зміст є більш конкретне поняття, і в силу цього воно багатіше, аніж сутність. Воно менш абстрактне і відображає об'єктивну сторону даного предмета в певній історичній обстановці. Подібної позиції дотримується О. Шептулін, який підкреслює, що «сутність – це стійке, те, що залишається в речі, зміст – плинне, нестійке, постійно мінливе, таке, що відновлюється; сутність являє собою загальне в речі, предметі, а зміст – завжди індивідуальне, містить у собі як загальне, так і одиничне; сутність є необхідним в речі, зміст – єдність необхідного і випадкового»³.

Якщо ж ми використаємо зазначені філософські положення в царині явища державності, то отримаємо характеристику «сутності-змісту», запроповану А. Лашиним: «якщо сутність держави глибше, повніше виражає природу і характер держави, то його зміст більш багатий, багатоманітний та рухливий, він більш широко і гнучко відображає мінливу розстановку класових сил на певних етапах розвитку суспільства⁴. Такий підхід автора обумовлений тим, що радянська юридична наука оперувала поняттями «сутність» та «зміст» держави для окреслення історичного типу держави, позначення періодів «розвитку диктатури класу в межах однієї сутності, органічно пов'язаної з характером даної соціально-економічної формації»⁵. В межах загальної сутності держави – диктатури панівного класу, визначався більш конкретний зміст – влада рабовласників, феодалів, буржуазії тощо; і далі, – шляхом від загального до конкретного, – в межах менш загальної сутності

¹ Петров В.С. Сущность, содержание и форма государства. – С. 64.

² Тугаринов В.П. Соотношение категорий диалектического материализма. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1956. – С. 82-83

³ Шептулин А.П. Система категорий диалектики. – С. 265

⁴ Лашин А.Г. Возникновение и развитие форм социалистического государства. – М.: Изд. МГУ, 1965. – С. 345-346

⁵ Кузьмин Э.Л. Демократия: некоторые вопросы теории, методологии и практики. – С. 13.

буржуазної держави виокремлюється ще більш конкретний зміст – влада домонополістичного або монополістичного капіталу, і так далі.

Проекція такого розуміння змісту держави на сучасний ґрунт дає змогу визначати його як характеристику тієї соціальної основи, яка тримає в своїх руках державну владу і яка надає визначеність політичним завданням і функціям даної держави. Причому така характеристика, на наш погляд, містить дві сторони: хто і на яких принципах. Останній бік має дуже велике значення для змісту власне демократичної держави, оскільки в умовах політичної свободи (а відтак, ідеологічного і політичного плюралізму) можливе панування тих чи інших ідеологем в межах єдиної демократичної парадигми.

Сам демократичний зміст держави може мати, на наш погляд, багаторівневість свого розкриття. Так, згідно статті 5 Конституції України, народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Зазначена новела подає максимально абстрактний зміст демократії, який за своєю загальністю наближається до нашого визначення народовладдя як сутності держави. В сторону подальшої конкретизації ми з'ясуємо, що згідно статті 70 Конституції активне виборче право мають громадяни України, які досягли вісімнадцятирічного віку та які не визнані судом недієздатними. Таким чином, владу формувати верховні державні органи здійснює не весь народ, а обмежений віковим цензом виборчий корпус. Наступна конкретизація в сторону пасивного виборчого права та права на здобуття посад в державному апараті та органах місцевого самоврядування звужує це коло через подальшу жорсткість вікового та наявності освітнього цензу. Якщо ж дивитися з позиції політології, то у вузькому сенсі змістом демократії стане «конкуренція еліт за позиції влади шляхом завоювання більшості на виборах»¹.

Але, повертаючись до загального розуміння змісту демократичної держави, ми можемо також розглянути його в декількох аспектах: історичному, ідеологічному та географічному.

¹ Ашин А.Г. Элита и демократия // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 18: Социология и политология. – 1996. – №4 – С. 96.

За історичного підходу (ми використовуємо типологію О.Ковлера¹, яка застосовується з двома методологічними зауваженнями: з одного боку, нами здійснена модифікація типології відповідно до сучасного розвитку історичної науки, а з іншого, народовладдя як сутність сучасної демократичної держави слід розглядати як поняття, що розгорталось в часі від звичайного «панування більшості», – категорія «народ» історично кількісно і якісно розвивається, а відтак, сучасний народ, як і сучасне розуміння народовладдя це далеко не те, що його еквівалент тисячоліття тому) зміст демократії існував та змінювався наступним чином:

- східний тип демократії (республіки з народними зборами, буддійські сангхи);
- антична демократія (грецький поліс, демократичні плебейські інститути влади (республіканський Рим);
- прояви демократії в умовах феодалізму (середньовічні міста-республіки, козацька Україна);
- демократія Нового часу (буржуазні революції, становлення інститутів і форм сучасної демократії);
- сучасна демократія (традиційні та стабільні демократії світу).

Ідеологічний підхід відкриває плюралістичне бачення змісту демократичної держави. Як зазначає Х. Ортега-і-Гасет, «...буде рівнозначно, чи ми скажемо, що в даний час править людина, такий народ, ...чи скажемо, що в даний час переважає... така система поглядів – ідей, оцінок, бажань і намірів»². Презентація тих чи інших ідеологічних засад політичним істеблішментом зумовлює відповідний вектор розвитку демократичної держави; в результаті зміст демократії може бути обумовлений типом пануючої на даний час в державі ідеологічної системи: соціал-демократичний, ліберально – демократичний чи консервативно – демократичний³.

¹ Ковлер А.И. Исторические формы демократии: проблемы политико-правовой теории. – С. 169.

² Ортега-и-Гасет Х. Бунт мас. Вибрані твори / Перекл. з іспанської В. Бургардта, В. Сахна, О. Товстенко – К.: Основи, 1994. – С. 127.

³ Герасіна Л.М. Сучасні ідеологічні системи: політико-правові цінності та їх застосування./ Правознавство: Доповіді та повідомлення III Міжнародному конгресу українців.-Х.: Око, 1996. – С. 33-36.

За географічного підходу зміст демократії може бути типологізований за цивілізаційною належністю (сформулюємо найбільш загальну класифікацію, – західний та не-західний), наявність якої засвідчували В. Мур: «Західна демократія є лише одним з варіантів серед інших, вона з'явилася в специфічних історичних умовах»¹ та О. Сакс: «Демократія народжується і вмирає на усіх широтах, отже, немає сенсу визначати її точні географічні координати»². Очевидно, що такі явища як історія, менталітет, релігія достатньо вагомо визначають зміст держави, в тому числі і демократичної. Щодо ж впливу релігії на індивідуалізацію останньої вичерпно висловився італійський професор В. Поссенті: «демократія виникла в історії як маніфестація або проекція євангельського вчення з його законом універсальної любові. ...Я не стверджую, що демократія взагалі не може обійтися без християнства, але я міркую, що принципи демократичного правління не можуть бути зрозумілі, захищені та реалізовані достатньо повно без Євангелія»³.

На інші фактори індивідуальної об'єктивації демократії в світі висловлює арабський політолог Л. Адді: «Якщо в політичній владі є власна логіка, її інституційні форми відтворюють соціальні структури в усій їх різноманітності та складності. Це спонукає нас осмислювати проблеми демократії та політики взагалі не у довільних формулюваннях, а з урахуванням соціальних та історичних умов виникнення тієї чи іншої форми інститутів»⁴.

В межах західної цивілізації можлива подальша типологізація змісту демократичної держави в бік моделей його оформлення, тобто організації змісту.

А. Лейпхарт розрізняє «вестмінстерську» та «консенсуальну» моделі демократії⁵. Для першої моделі, в основу якої покладено

¹ Moore B.Jr. Les origines sociales de la dictature et la democratie.- P., 1987. – P. 208.

² Сакс О. О моделях демократии // Курьер ЮНЕСКО. – 1992. – Апрель-май. – С. 23.

³ Поссенті В. Демократия и христианство // Вопросы философии. – 1996. – №7. – С. 94.

⁴ Цит. за: Ковлер А.И. Исторические формы демократии: проблемы политико-правовой теории. – С. 114-115.

⁵ Liphart A. Democracies. Patterns of majoritarian and consensus government in twenty one countries. – New Haven: Yale University Press, 1984. – P. 4-36.

правило більшості, характерно: концентрація виконавчої влади (однопартійний кабінет чи його аналог), асиметрична двопалатність парламенту, двопартійна система, однотипні партії, плюралістична виборча система, унітаристське та централізоване управління, неписана конституція та суверенітет парламенту, виключно представницька демократія. За приклад таких держав виступає Велика Британія та Нова Зеландія.

За другої моделі характерним є поділ влад, збалансована двопалатність із представництвом меншості, багатопартійність, різнотипні партії, пропорційне представництво, територіальний та інший федералізм і децентралізація, писаний закон та право вето меншості. Зразками таких держав є Бельгія та Швейцарія.

Більшість же демократичних країн автор відносить до проміжних форм обох моделей.

Пов'язаність за останнього підходу форми зі змістом спонукає нас до більш ретельного погляду на роль форми в системі категорій, які нами розглядалися.

Філософи вказують, що поділ об'єкту на форму і зміст існує лише в межах їх нерозривної єдності, а їх єдність існує лише як внутрішньо розчленоване. Провідною стороною є зміст: форма організації залежить від того, що організується¹.

Це означає, що форми прилаштовуються до обслуговування певного змісту, а зміст відіграє провідну роль у виникненні та зміні форм. Спочатку змінюється зміст, а потім вже форма, хоча це не виключає можливості того, що нова форма може бути використана з метою збереження старого змісту².

В контексті змісту демократичної держави як влади конкретно (історично чи географічно) народу це означає існування таких модифікацій форми (очевидно, держави та її інститутів) які найбільш повно відповідають цьому конкретному змісту. Такий підхід пояснює, чому за наявності єдиної сутності демократичної держави (яка історично розвивалася як «влада більшості», і яка наразі розуміється як «народовладдя») конкретний зміст та форми його відображення мають ймовірно безмежний потенціал свого втілен-

¹ Основы марксистско-ленинской философии / Ф. В. Константинов, А. С. Богомолов. – С. 123,124.

² Див.: Петров В.С. Сущность, содержание и форма государства. – С. 87.

ня: «Кожен народ і кожна країна є живою індивідуальністю зі своїми особливими даними, зі своєю неповторною історією, душею і природою. Кожному народові прилічується тому своя, особлива, індивідуальна державна форма і конституція, яка відповідає йому і лише йому. Немає однакових народів і не повинно бути однакових форм і конституцій. Слепе запозичення та мавпування безглузде, небезпечне та може стати погибельним. Яке ж політичне верхоглядство треба для того, щоби нав'язувати усім народам державну форму монархії, навіть тим, у кого немає і тіні монархічної правосвідомості... але чи не так же безвідповідально заганяти в республіканську форму життя народу, що виносив за довгі століття монархічну правосвідомість...»¹.

Але різноманітність проявів конкретних «форми-змісту» не скасовує єдність їх сутності: «форма містить в собі сутність, так само як сутність передбачає відповідну форму. Тому не можна задавати питання, яким чином форма привходить до сутності, бо вона є лише світіння останньої в собі самій, її власна, іманентна рефлексія»².

При розгляді «вестмінстерської» та «консенсуальної» моделі демократії, було вказано на їх типізацію за ознакою оформлення, організації змісту. Але доволі обґрунтованим постає питання, наскільки правильно відносити до змісту те, що виявляє себе зовнішньою стороною, формою змісту?

Відповідь на наше питання відшуковується в Г. Гегеля: «при розгляді протилежності поміж формою і змістом суттєво важливо мати на увазі, що зміст не безформний, а форма водночас і міститься в самому змісті і являє собою дещо зовнішнє йому. Ми тут маємо подвоєння форми: по-перше, вона, як рефлексована всередину себе, є змістом; по-друге, вона, як нерелфлексована всередину себе, є зовнішнім, байдужим для змісту існування. В собі тут надано абсолютне відношення між формою і змістом, а саме перехід їх один в одне, тому, зміст є нічим іншим, як *перехід форми* в зміст, і форма є ніщо інше як *перехід змісту в форму*»³.

¹ Ильин И.А. Наши задачи. Историческая судьба и будущее России: Статьи 1948-1954 годов: В 2-х т. – Т.1. – М.: МП “Рарог”, 1992. – С. 47-48.

² Гегель. Сочинения. – Т.V. – М.: Соцекгиз, 1937. – С. 532-533.

³ Гегель. Сочинения. – Т.I. – М. – Л.: Гос. изд-во, 1929. – С. 224.

Таким чином, гегелівське подвоєння форми характеризує наявність внутрішньої та зовнішньої форми явищ; де перша є частиною, моментом змісту¹, а друга представляє собою дещо самостійне стосовно змісту, відносно байдуже до нього.

Проекція наведених положень на явище державності дозволяє констатувати, що форма держави (організація влади в даній державі) як форма явища відшуковує свій внутрішній та зовнішній прояв у наступному:

- зовнішня форма держави як самостійне стосовно її змісту, перебуває, на думку В. Петрова², у безпосередньому зв'язку з явищем держави, тобто прояву ззовні певної державної організації (устрою), і відшуковує себе у формах правління та державного устрою;

- внутрішня форма держави виступає у прямій дихотомії «форма-зміст». «Форма-зміст» індивідуалізує кожен конкретну державу, яка існує в просторі та часі в єдності змісту та форми. Внутрішня форма завжди змістовна, вона сама є моментом змісту держави, і як така безпосередньо і органічно пов'язана з сутністю держави на даному етапі її розвитку. Внутрішня форма відносно зовнішньої форми держави виступає як така, що визначає специфіку її змісту, тобто відіграє роль взаємозв'язку сутності, змісту і форми держави. Як така, внутрішня форма держави виступає виразом організаційно – політичних принципів здійснення влади, притаманних даному типу держави³ і виражається у вигляді політичного (державного) режиму.

Таким чином, єдність внутрішньої та зовнішньої форми виступає як класичне структурне визначення: форма держави, – це її устрій, що виражається у характері політичних взаємовідносин поміж людьми, людьми і державою, у процесі керування ними (державний (політичний) режим), способи організації вищих органів державної влади (форма правління) і в територіальному поділі держави⁴.

¹ Шептулин А.П. Система категорий диалектики. – С. 275

² Петров В.С. Сущность, содержание и форма государства. – С. 92.

³ Там само. – С. 99.

⁴ Спиридонов Л.И. Теория государства и права: Учебник. – М.: Проспект, 1999. – С. 49.

Не менш традиційний поділ політичних режимів на демократичні та недемократичні на засаді визначеності щодо: а) ступені захищеності і забезпеченості гарантіями прав і свобод громадян (політичного й ідеологічного вибору, економічної свободи) та ступені врахування інтересів різних соціальних груп (тому числі меншин) тощо; б) способів легітимації державної влади; в) співвідношення правових і неправових способів здійснення владних функцій; г) методів, інтенсивності і правової обґрунтованості використання силових структур, інших ресурсів влади; ґ) механізму ідеологічного тиску¹, – дозволяє нам характеризувати демократію (як політичний режим) внутрішньою формою держави. В подібному ракурсі зазначає Д. Керімов: «Слід, на наш погляд, при аналізі форм держави розрізняти її внутрішню та зовнішню форми. Так, внутрішньою формою будь-якої соціалістичної держави є соціалістична демократія, а зовнішньою формою – конкретна організація політичної влади в кожній країні соціалістичного табору...»².

Отже, демократія як внутрішня форма, а відтак як “момент змісту” держави, характеризує способи та методи здійснення народом (конкретним народом, більшістю народу, виборцями, – і так далі в сторону конкретизації змісту) державної влади, і через такий зв’язок визначає специфіку зовнішньої форми, конкретні аспекти форми правління та державного устрою. В контексті ж нашого прикладу з «вестмінстерською» та «консенсуальною» моделями демократії, ми з однаковим правом можемо віднести їх як різновидів демократичного режиму, так і до змісту демократичної держави (тоді вони будуть розумітися як «мажоритаризм» (влада більшості) чи «пропорціоналізм» (влада більшостей); подібне бачення може отримати і домінування тієї чи іншої ідеологічної системи в суспільстві: будучи змістом (елементом змісту) вона формалізується у вигляді відповідного політичного режиму: консервативної, національної, ліберальної, соціальної демократії тощо.

Підсумовуючи наш аналіз народовладдя і демократії в системі категорій діалектики, ми можемо констатувати наступне: наро-

¹ Див.: Загальна теорія держави і права / За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – С. 93-94.

² Цит. за: Петров В.С. Сущность, содержание и форма государства. – С. 133.

довладдя є тією якісною визначеністю, яка обумовлює існування держави як публічно-владної організації суспільства, тобто є його сутністю, а демократія, що характеризує внутрішню форму держави, опредмечує способи і методи здійснення влади народом, знаходиться з ним у відносинах субординації¹. Форма держави виступає відносно її сутності, словами Гегеля, іманентною їй рефлексією, а відтак, і сутність виступає а рiогiї принципом форми. Отже, і народовладдя, і демократія переломлюються через категорію держави, в чому і відкривається їхній діалектичний зв’язок: народовладдя і демократія співвідносяться як сутність і форма держави. Таким чином, поняття народовладдя, сформульоване у попередньому підрозділі, отримує внутрішньої визначеності, і може бути визначене як *сутність держави, яка полягає у належності та здійсненні влади народом у власних інтересах у правовій, демократичній формі на засадах гарантування та втілення прав і свобод людини*.

1.2. Народ як політико-правова категорія

З етимологічного боку, поняття народовладдя формулюється на перехресті двох категорій: суб’єктної – «народ» та функціональної – «влада». Здається цілком очевидним, що без осмислення окремо кожної з названих категорій, дослідження теми народовладдя буде неповним, або взагалі втрачає свій сенс.

І тут виявляється, що, як і у випадку із демократією, категорія «народ» також не має однозначного загальноновизнаного власного трактування. Така невизначеність зумовлює перманентний песимізм щодо його існування як політико-правового явища на зразок сентенцій «народ як категорія суспільних відносин – це удавана величина»², «народ, нація, як збірне поняття є нічим іншим, як

¹ Див.: Цвик М.В. Теория социалистической демократии: государственные правовые аспекты. – С. 33.

² Право народов на самоопределение: идея и воплощение / Просветительская группа по правам человека, Правозащитный центр “Мемориал”. – М.: Просветительско-издательский центр “Звенья”, 1997. – С. 100-101.

конструкцією людського розуму»¹, «ніхто не міг пояснити, що він мав на увазі під нацією»².

Причина такої невизначеності криється в тому, що категорія «народ» онтологічно існує в різних соціальних вимірах, а відтак неоднаково матеріалізує себе в політичній, культурній, духовній, національній та інших площинах. Тому не дивно, що поняття «народ» водночас є не лише об'єктом дослідження багатьох суспільних наук, але й відшуковує свій предмет у філософії та теології. Природно, що знаходження даної категорії в сфері інтересів різних наукових систем обумовлює і наявність відповідної кількості неоднакових визначень цього явища. Недарма Ю. Шевельов звертає увагу на незручність пов'язану з необачним використанням цього слова: «...небезпека була, по-перше в двозначності або й тризначності самого слова народ, яке часом означає націю, а часом простолюд, а часом населення, і дозволяє кожному демагогові непомітно переходити з одного значення до другого»³. Така «різнозмістовність» «народу» унеможлиблює створення адаптованого до вимог усіх наук, що використовують цей термін, єдиного визначення (в протилежному випадку довелося б включати у визначення все те, що кожна із суспільних наук вважає найдоцільнішим, – і демографічні аспекти, вплив культурних ландшафтів тощо). Хоча на рівні абстракції таке визначення можливе і навіть доконечно необхідно – в лоні «матері усіх наук» – філософії; в протилежному випадку науки, досліджуючи єдиний об'єкт під різними кутами зору, можуть настільки розійтися до такого стану, коли виявиться, що й об'єкт вже далеко не той самий.

В контексті ж нашого дискурсу, предметом дослідження є народ як політико-правова категорія, та її взаємодія з політико-правовою матерією в цілому.

¹ Люшер Ф. Конституционная защита прав и свобод личности: Пер. с фр. – М.: Изд. группа “Прогресс” – “Универсал”, 1993. – С. 342.

² Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги: у 2-х т. – Т.2: Перекл. з англ. О. Буценка. – К.: Основи, 1994. – С. 60.

³ Шевельов Ю. Критика поетичним словом // Сучасність. – 1989. – Ч. 5. – С. 13.

Проте, і в юриспруденції народ виявляється не тільки різноаспектним, але й суперечливим явищем. Так, в конституціоналізмі¹ народ стало визначається як єдність людей, об'єднаних певним політико-правовим зв'язком із конкретною державою. Але ця ж засада не може застосовуватися в міжнародному публічному праві. Закріплення в міжнародно-правових актах права народів на самовизначення створює ситуацію існування двох народів, які мають відмінні критерії тлумачення себе в такій якості. З одного боку, а конституційним правом даної держави, в межах країни існує один народ, який визнається таким за критерієм громадянства (підданства) даної держави, а з іншого в межах цього народу (а відтак також володіє громадянством) виникає (існує) певна спільнота, яка теж визнається народом за міжнародним правом, і в такій якості має право на самовизначення аж до створення нової, власної держави. Показово, що «поняття «народ» саме в якості суб'єкта права на самовизначення не розкривається в жодному міжнародному документі і досі лишається предметом гострих дискусій»².

На наш погляд, вирішення вказаної двозначності лежить в аналізі поняття «народ в двох онтологічних площинах: громадянській та національній.

1.2.1. Громадянський аспект категорії «народ»

Ще за додержавного періоду, в епоху первісного самоврядування, належність до роду (яка визначалася кровними узами) надавала її члену (який відповідав певним статевій та віковій характеристикам) певні протополітичні правомочності: колективний суверенітет общини, підпорядкованість вождя громадській думці, виборність та зміщення вождя родом тощо³. Зрозуміло, що представники інших родів, первісні «іноземці» таких прав не мали. Отже на первісному

¹ Мамут Л.С. Вказ. видання. – С. 27.

² Ахметшин Р.И. Народ как субъект права на самоопределение // Вестн. Моск. ун-та. Сер.11: Право. – 1998. – №2. – С. 107.

³ Морган Л.Г. Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации: Пер. с англ. / Под ред. М. О. Косвена. – Л.: Изд-во ин-та народов Севера ЦИК СССР, 1934. – С. 182

етапі належність до роду, племені, общини визначалася кровним зв'язком. Наступний крок було зроблено в античному світі.

В Давніх Афінах внаслідок реформ Солон давньогрецькі родові союзи втрачають своє значення, натомість політична влада зосереджується в демах, на які була поділена територія міста. Належність до демів визначало правомочність зайняття державних посад¹. Відтак спочатку народ розумівся як кровно-територіальної спільнота, що певним чином нагадує сучасні принципи громадянства – принципи права крові (громадянство країни набувається внаслідок народження від громадян країни) та принцип права ґрунту (народження на території країни). Проте на цьому ж асоціації і закінчуються, оскільки отримання громадянства Афін потребувало щоби обидва батьки були громадянами країни, внаслідок чого особа приписувалася до одного з демів. В протилежному випадку особа ставала метеком, іноземцем, або просто рабом. Саме це змусило С. Лур'є² констатувати: «антична демократія, якщо й проповідувала свободу, рівність свободу слова і т.д., то лише для повноправних громадян, – ні метеки, ні іноземці, ні раби цими благами не повинні були користуватися. А саме ці останні повинні виробляти цінності, які надавали можливість існувати повноправним громадянам. Таким чином, демократія була ... одним з різновидів аристократії».

Підсумовуючи, можна стверджувати, що перехід від родового укладу життя до державного в Давній Греції визначив позиції, за якими в подальшому розвивалося поняття народу:

1) модифікував рід із кровного союзу на кровно-територіальний народ, чи, інакше, на народ історично-територіальний: історична (з покоління в покоління) пов'язаність з територією мешкання;

2) саме з демократичною (або стосовно сучасного ступеню розвитку політичної думки – ранньодемократичною) формою Афін поняття народу асоціюється для нас із поняттям громадянства як публічно-організованого співтовариства формально рів-

¹ Вебер Макс. Избранное. Образ общества.: Пер. с нем.- М.: Юрист, 1994. – С. 420.

² Лурье С.Я. История античной общественной мысли. Общественные группировки и умственные движения в эллинском мире. – М.-Л.: Госиздат, 1929. – С. 242.

них індивідів, що пов'язані із державою взаємними правами та обов'язками.

В подальшому, із деградацією демократичних інститутів античності та середньовічними «темними віками» другий аспект не лише не набув свого розвитку, але й взагалі випав з політичної теорії та практики (окрім поодинокі спадщини монархомахів¹), проте перший лишався і лишається іманентною ознакою народу.

Принцип громадянства як вихідний критерій належності до народу виникає в західній традиції під час буржуазних революцій, і розвивається подібно до визначеної В. Нерсесянцем еволюції ідеї права в історії світу: історичний розвиток свободи і права в людських відносинах є прогресом рівності людей в якості формально вільних особистостей. Через механізм права – формальної (правової рівності) – первинно невольна маса людей поступово в ході історичного розвитку перетворюється на вільних індивідів². У тототрожному ракурсі розмірковував і В. Копейчиков³, який зазначав, що величезне значення тут має сам процес розвитку, сам суспільний рух, який і вносить як загальне, так і унікальне для тієї чи іншої країни в загальні посилки, що характеризують різні сторони даної ідеї, наповнюють її новими реаліями, що впливають із самої суспільної практики.

Відповідної еволюції зазнало і поняття «народ»: від невеличкої маси афінських демотів, через гобсівську державу – «левіафан», заради якої народ позбавляється усіх прав, окрім права на соціальний порядок, і перетворюється на підданих свого суверена-держави, обабіч епохи буржуазних революцій, із поширенням доктрини Руссо та проголошенням «нації-держави» французькими радикалами, коли народ перестав розумітися як підкорена державі субстанція, а став власнопідметним собі, до сучасної єдності загального та одиничного в «народі», – таке діалектичне розгортання громадянського аспекту категорії «народ», що зазнавав на крутих поворотах історії як зневажання, так і гіперболізацію власної ролі політико-правового явища.

¹ Див.: Манелис Б. Проблема суверенитета и ее значение в современных условиях. – Ташкент: Изд-во “Наука” Узбекской ССР, 1964. – С. 28.

² Нерсесянц В.С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства. – М.: Изд. группа “НОРМА-ИНФРА*М”, 1998. – С. 34.

³ Копейчиков В.В. Народовластие и личность. – С. 12

Тут нами розглядався чистий, «лабораторний» варіант публічно-правового зв'язку населення з певною державою. Проте в історії людства доволі часто поставали ситуації, які обумовлювали заміну принципу територіального зв'язку з державою на засаду ієрархічного особистого підданства конкретному сюзерену («васал мого васала не мій васал», – яскравий приклад з часів феодалної роздрібненості). Відтак територія держав, а разом з ним і підданство населення черговому монарху періодично зазнавали змін, що змушує поставити під сумнів сталість та визначеність громадянського змісту категорії «народ».

Або інше: про який обсяг цього явища можна говорити за умов рабовласницького або кріпосницького періоду, коли переважаюча більшість населення випадала із публічного спілкування із державою, на чому, власне, і зауважують такі вчені як А. Бергер¹, С. Рахимбаєв², та В. Нерсесянц³?

На наш погляд, до вирішення таких запитань слід підходити із позиції матеріальної обумовленості цивілізаційного розвитку суспільства. Цю позицію можна розшифрувати в спосіб, слушно зауважений Л. Мамутом: наївно шукати у попередників визначення, які в їх час не могли скластися, та які сформувалися на більш пізніх ступенях розвитку свідомості⁴.

В античний період історії людства рабство вважалося загальноновизнаним інститутом приватної власності, а соціум, включно із самими «знаряддями, які розмовляють», вважав таке становище природним (щоправда не всі вважали природним власне знаходження в такому статусі), розвідки ж деяких інтелектуалів того часу про загальну рівність усіх людей чи повстання Спартака скоріше залишилися виключенням із правила, що підтверджувало це правило (хоча, як нагадує польський автор Є. Шацький, за свого зародження

¹ Бергер А.К. Политическая мысль древнегреческой демократии. – М.: Наука, 1966. – С. 73.

² Рахимбаев С.М. Формирование понятия «демократия» // Вестник Моск. ун-та: Серия 7 (Философия). – 1971. – №1. – С. 21-22.

³ Нерсесянц В.С. Политические учения Древней Греции. – М.: Наука, 1979. – С. 177

⁴ Мамут Л.С. Этатизм и анархизм как типы политического сознания: домарксистский период. – М.: Наука, 1989. – С. 9.

жодна велика ідея не варта здійснення, проте, щоби зберегти за нею можливість перемогти в майбутньому, треба перш за все дозволити їй жити, наскільки б дивною вона на перший погляд б не здавалася¹).

Політичний конфлікт, як рушійна сила ствердження нових ідей, мав станове забарвлення, – демос із олігархами, ілоти зі спартанцями, плебс із патриціями, а відтак ідея загальної формальної рівності (вимога знищення рабства) як імператив соціальної свідомості та правової дійсності на той час ще не «дозріла».

Сам процес «дозрівання» займав величезні епохи, згадуючи вже цитованого В.Нерсесянца, тогочасні тлумачення категорії «народ» перетворювалися на сучасне його юридичне розуміння шляхом розгортання в історичному просторі колективної та індивідуальної свободи і рівності. Еволюція тривала як у кількісній площині (XIII поправка 1864 року до Конституції США, якою скасовувалося рабство, реформи Олександра II в Російській імперії тощо), так і в якісній (ствердження ідеї народного суверенітету в політичній практиці, а разом із тим поширення виборчої дієздатності на більшу частину громадян європейських країн шляхом скасування майнових, податкових, станових, статевих освітніх та інших цензів²), і лише у своїй єдності розвиток отримав сучасне наповнення: кожна особа має право на громадянство, і кожен громадянин має свій компендіум прав як член народного співтовариства.

Що стосується феодалних часів, то середньовічна епоха характеризується існуванням двох різних визначень колективних спільнот, – «нація» та «народ». У перше поняття включалися король, шляхта та вище духовництво, або за визначенням Жозефа де Местра, апологета абсолютизму XVIII століття: «Що таке нація? Це є суверен і аристократія»³. Слово «нація» (nation) застосовувалося для позначення вищих верств суспільства, які мали безпосереднє відношення до здійснення державного суверенітету. Для позначення решти суспільства, у французькій мові вживалося

¹ Шацький Е. Утопия и традиция: Пер. с польск. /Общ. ред и послесл. В.А.Чаликовой. -М.: Прогресс, 1990. – С. 27.

² Шаповал В. Зарубіжний парламентаризм. – К.: Основи, 1993. – С. 35-40.

³ Цит. за: Старосольський В. Теорія нації. – Нью-Йорк: Наук. т-во ім. Т. Шевченка, 1998. – С. 71.

слово «peuple». В цій схемі чинники етнонаціонального плану до уваги майже не бралися, оскільки у феодальній Європі переважали анаціональні канони суспільного мислення. Так, католицький клір усвідомлював себе як загальноєвропейську єдність; це ж стосувалося і шляхти: «коли ж йдеться про загальну характеристику кляси феодального панства, то момент незв'язаності її з народністю належить до найважливіших її елементів. Вона була зав'язана тільки з державою і то тільки через особу монарха і при тому ця зв'язаність не була ані абсолютною, ані виключною»¹. Публічний зв'язок такої «нації» розумівся як відданість правлячій династії, а не пов'язаність із конкретною країною. Народи ж Середньовіччя ідентифікувалися як історично-територіальна спільнота, політико-правовий аспект яких обмежувався черговим приреченням на вірність не менш чергового монарху.

Сучасних абрисів інтегрованості партикулярне суспільство «нації» та «народу» отримує разом із Французькою революцією 1789 року: «те, що у середньовіччі було привілеєм сотень сімей ... поширилося на тисячі і мільйони, аж поки не стало правом кожного громадянина ... (Революцією – Л.Ш.) не стільки знищувалося дворянство, скільки весь народ успадковував його привілеї. Це рівність у благородстві, а не у безправності»². Поняттям нації було охоплено весь тогочасний «peuple». Таким чином підкреслено, що сувереном держави стає весь народ, який перетворюється з *peuple* на *nation*. Коли граф Мірабо запропонував назвати наради третього стану «*representants du peuple française*», йому заперечила абсолютна більшість делегатів: «зібрання назвало себе ... «*assemble nationale*», щоби зазначити свою волю бути активним, свій вихід з підкореного, пасивного політичного становища»³.

Зазначені ретроспекції дозволяють висловити певні проміжні позиції:

1. Народ є історично мінливою категорією, її наповнення визначається відповідно до ступеню цивілізаційного розвитку епохи. Незмінним лишалася його субстанція – історико-територіальна спільнота.

¹ Старосольський В. Теорія нації. – С.77.

² Шевченко О. Історія держави і права зарубіжних країн. – К., 1994. – С.73.

³ Старосольський В. Теорія нації. – С. 71.

2. Політична еволюція категорії «народ» йшла шляхом розширення її якісної (вплив на державу) та кількісної (збільшення складу) характеристик.

3. Як результат, в сучасній демократично-правовій традиції народ (незважаючи на етимологічне застосування різних термінів – нація (політична) та народ), визначається через призму громадянства держави.

Проте підтримана позиція не може бути визнана універсальною, оскільки відбиває лише сучасне розуміння юридичного поняття «народ» в межах демократичної, правової парадигми. Поза межами держави, яка вбачає людину, її права і свободи найвищою соціальною цінністю, ідентифікація народу як єдності громадян, втрачає своє значення. Таку думку можна обґрунтувати через постановку наступних проблем:

- чи припиняє бути частиною народу колектив осіб, яких позбавили формального зв'язку із державою (очевидно ж у раніше наведеному визначенні Л. Мамута мався формальний зв'язок, оскільки легальне одночасне перетинання сукупністю людей митниці іншої держави, що вже є вступом, причому законним, у фактичний зв'язок із іноземною державою, навряд чи робить цю сукупність автоматично народом іншої держави)? Чи може єврейська етнічна меншина, що має багатовікові корені на території Німеччини та яка була позбавлена під час нацистського режиму громадянства, нищилася в концтаборах через волю держави автоматично припинити свою належність до народу Німеччини, і так само автоматично її набути у 1949 році? Чи можуть народи створюватися та розпускаються черговим державним едиктом?

- чи припиняє бути частиною народу колектив осіб, що порушує закони держави? За позитивної відповіді теорія і практика Сатьяграхи Махатми Ганді, заснована на неспівпраці (відмова від посад, бойкот урядових та інших установ) та на громадянській непокорі (непідкорення законам колоніальної адміністрації) була не загальнонародним рухом за незалежність Індії, а навпаки, відмовою від статусу народу. За такої відповіді, риторичним залишається питання щодо суб'єкта права на самовизначення в Індії в 1947 році?

- народ, насильно інкорпорований до складу іншої держави (внаслідок втрати власної державності), припиняє своє існування,

чи зберігає окремість? Так, народ козацької України шляхом чергового поділу своєї держави перетворювався на підданих Російської імперії та Речі Посполитої, а останні, – через наступний поділ, підданими вже Австрійської, Пруської монархій та знову ж таки підлеглими Російській імперії. Яка кількість утворюється народів із народу Гетьманщини: один, частини двох, чи частини трьох?

Отже, з наведених питань стає очевидним, що визначення народу як єдності громадян держави має право на існування лише за тих умов, за яких ніколи не можуть виникнути вказані проблеми, що можливо лише за режиму індивідуальної й колективної рівності та свободи, а відтак лише за демократично-правової організації суспільства.

Таким чином, можна констатувати, що загальне громадянство як юридичний модус категорії «народ» є відносно новітнім явищем (генетично пов'язаний з епохою буржуазних революцій) ствердження ліберально-демократичних теорій та практики в Європі. Саме ж громадянство, підданство або інша форма ототожнення із певною державою є наслідком, зовнішньою формою об'єктивації, способом зовнішнього вираження (причому такий статус зв'язок утримує лише за добровільного визнання народом, оскільки громадянство чи підданство може бути накинуто інкорпорованим спільнотам проти їх волі) вже самоідентифікованого народу.

1.2.2. Національний аспект категорії «народ»

За націоналогічного підходу методологічно вірним уявляється формулювання визначення поняття «народ» через рух від абстрактного до конкретного.

В філософській науці народ розуміється не як арифметична сума людських одиниць, а дещо єдиноцільна, така, що утворює конкретне суспільство, множина збірно співіснуючих родин, а також поодиноких індивідумів¹; або як пов'язана однаковим походженням та мовою, культурна спільність людей, що є справжнім та єдиним носієм об'єктивного духу². Під об'єктивним духом тут ро-

¹ Спиркин А.Г. Философия: Учебник. – М.: Гардарики, 1998 – С. 770.

² Философский энциклопедический словарь. – М.: Инфра-М, 1998. – С. 284

зуміється те, що, може бути висловлено про народ. «Об'єктивний дух» – це сукупність можливих предикатів до суб'єкта «народ», він проявляється в загальному духовному надбанні, до якого відноситься перш за все мова, потім слідує виробництво і техніка, пануючі цінності, пануюча мораль, традиційна форма виховання, пануючий тип поглядів та настроїв, смак, що задає тон, мода, напрямок мистецтва та художнього розуміння, місце і стан пізнання та науки, пануючий світогляд у будь-якій формі (релігія, міф, філософія)¹.

Таким чином, з філософської точки зору народ являє собою єдність людей, які характеризуються спільними об'єктивними (походження, історія, традиції, мова, культура тощо) та суб'єктивними (психологічні аспекти: спільність відчуттів, переконань, внутрішніх та зовнішніх стереотипів) ознаками, які назовні оформлюються конкретним явищем. Подібний ракурс впритул наближається до етнологічного визначення народу, за якого він розуміється в якості такої стійкої сукупності людей, що історично склалася на певній території, зі спільними відносно стабільними особливостями мови та культури, а також усвідомленням своєї єдності та відмінності від інших подібних утворень, що фіксується в самоназві.

В такому контексті, поняття народу має багато спільного з поняттям нації (можна навести наступні визначення: «нація – це стійка історична спільність, що визначається соціальними зв'язками... і характеризується специфічними етнічними рисами, зумовленими особливостями економічного і культурного розвитку, спільністю території, мови, побуту, традицій і звичаїв, а також відображенням цих факторів... в суспільній свідомості й суспільній психології»²; велика соціальна група, яка характеризується комбінацією різних типів відносин (економічних, територіальних, політичних, релігійних, культурних, лінгвістичних і т.д.), що виникають з одного боку, як «результат вирішення фундаментального антагонізму поміж людиною та природою в межах специфічної компактною території та, з іншого, – внаслідок рефлексії цих відносин у свідомості лю-

¹ Философский энциклопедический словарь. – С.147.

² Словник іншомовних слів / За ред. чл. – кор. АН УРСР О.С. Мельничука. – К.: Головна редакція УРЕ, 1974. – С. 458.

дей»¹). Наочна подібність визначень може бути прослідкована за різними аспектами:

- етимологічно (слово «народ» як коренева модифікація загального «роду», з одного боку, та слово «нація», яке зобов'язане своїм походженням римській богині народження – Natio²);

- генетично (у сучасній західній політології основою виникнення політичних націй вважають становлення націй етнічних. Етнічні нації, які об'єднали попередні племена у нову культурну цілість, складають серцевину політичних націй – вони дають останній мову, політичну символіку, основні політико-правові традиції тощо³. Виникнення етнічних націй на початковому процесі державобудування (а подекуди ще й перед цим) зокрема обстоюють Е. Сміт⁴ та Я. Дашкевич⁵; на більш пізньому виникненні (XV-XVI ст.ст.), пов'язаному із розпадом патріархальних зв'язків та феодального абсолютизму наголошують П. Толочко⁶ та Б. Харахаш⁷;

- структурно – логічно (в обох визначеннях виокремлюються тотожні як об'єктивні, так і суб'єктивні ознаки, за виключенням антропологічної гомогенності, притаманної етнічній нації).

Проте продемонстрована подібність явищ не скасовує їх відмінності, які кореняться в психологічній, та, як вже зазначалося, в генетичній природі явищ.

¹ Морозов А. «Нация» и «национализм» в трактовке некоторых современных теорий // Россия XXI. – 1994. – №8 – С. 50.

² Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность: (Лекции и интервью. Москва, апрель 1989 г.). – М.: АCADEMIA, 1995. – С. 215.

³ Див.: Лісовий В. Методологія дослідження нації у «Теорії нації» В.Старосольського // Молода нація. – 1998. – №9 – С. 24.

⁴ Сміт Ентоні. Національна ідентичність: Пер. з англ. – К.: Основи, 1994. – С. 101.

⁵ Дашкевич Я. Дослідження націоналізму. Вступні нотатки. // Свобода народам. – 1995 – №3 – С. 54.

⁶ Толочко П. У настоящих держав не бывает фальшивой истории // Киевские новости. – 1995. – №18. (28 апреля). – С. 8-9.

⁷ Харахаш Б. Карл Поппер, націоналізм і «реакційний спосіб національного самовизначення» // Українські проблеми. – 1995. – №3-4. – С. 114.

Така посилка будуватиметься на відомій класифікації представника «формальної школи» в соціології Ф. Тьоніса¹, який розрізняє два основні типи соціальних угруповань: «спільноту» та пізнішу й організаційно вищу «спільку». Подібну класифікацію обґрунтовує й Ж. Марітен, виокремлюючи «співтовариство» та «суспільство»: «Як співтовариство, так і суспільство є етно-соціальними та дійсно людськими реаліями, а не суто біологічними. Але співтовариство є більш пов'язаним із природою та біологічним, тоді як суспільство ближче до витворів розуму, до розумових та духовних здібностей людини. Їх внутрішня соціальна сутність та характеристики, як і сфера застосування, не співпадають.

Щоби зрозуміти цю відмінність, необхідно згадати, що суспільне життя... об'єднує людей за допомогою певного загального об'єкту. В суспільних відносинах завжди присутній об'єкт, матеріальний або духовний, навколо якого переплітаються людські взаємини. В співтоваристві... об'єкт є даністю, що передує визначенням людського розуму та волі і діє незалежно від них, творячи загальний асвідомий дух, загальні відчуття і психологічні структури, та інше. В суспільстві об'єкт є завданням, яке слід здійснити, або метою, до якої слід прагнути і яка залежить від установок розуму та волі людей; меті та завданню передує творіння розуму індивідів – у вигляді рішення або, як мінімум, згоди...

У співтоваристві соціальний примус виходить від домінування нав'язаних людині форм поведінки та проявляє себе як напередвизначеність. В суспільстві соціальний примус виходить від закону (law), або раціональних приписів, або від ідей загальної мети; він вимагає індивідуального сумління та свободи, які повинні підкорятися велінням закону вільно»².

Подібною позиції дотримується А. Княжинський, зазначаючи, що нація це «такий суспільний твір, у якому цілість визначає причиново всі складові частини, значить: всі члени спільно діють, почувують однаково під впливом духу цілості, а не на основі

¹ Див.: Потульніцький В. Політична доктрина В.Старосольського // Молода нація – 1998. – № 9. — С. 30-31.

² Марітен Жак. Человек и государство: Пер. с англ. Т.Лифинцевой. – М.: Идея-Пресс, 2000. – С. 12-14.

законів, що стоять або стояли поза спільнотою, на основі вироку законів індивідуального ума»¹.

Зауважені Ж. Марітеном «напередвизначеність» та А. Княжинським «дух цілості» сучасною наукою визначаються таким поняттям як «менталітет», тобто «сформована система елементів духовного життя і світосприйняття, яка зумовлює відповідні стереотипи поведінки, діяльності, способи життя різноманітних спільнот (груп), індивідів, що включає сукупність ціннісних, символічних, свідомих чи підсвідомих відчуттів, уявлень настроїв, поглядів, світобачення, що відзначають здатність спільнот сприймати чи діяти наступним чином»².

Подібна природна асвідомість ментального дозволяє говорити К. Вердері про націю, як про «базовий оператор в системі соціальної класифікації» і в такій іпостасі виступає найоптимальнішим інтегратором суспільної організації, оскільки охоплює більшість характеристик спільноти: «...нації – це політичні спільноти, відмінність яких від інших видів людських угруповань полягає в тому, що це одноразова спільність – територіальна і господарська, мовна і духово-культурна, психологічна та історична. Жодна з інших базових макрогруп (соціальні класи і верстви, демографічні конфесійні групи тощо) такого поєднання індикаторів спільноти не мають»³.

Універсальна інтегральність етнічної нації має потяг до поширення на всі ділянки соціального буття, не оминаючи також політичної площини, де самоідентифікація вже має не внутрішній характер, а набуває екстенсивні риси, етнос самоусвідомлюється як публічно-політичний суб'єкт потенційно-ймовірної екзистенції в якості окремої держави. За такого ракурсу доцільно говорити вже не за етнічну (нація як етнос), а за етнополітичну («модерну», «сучасну») націю. Такий поділ зумовлений тим, що політична площина в інтегруючу сферу нації потрапила відносно недавно (в цьому

¹ Княжинський А. Дух нації: (соціологічно-етнопсихологічна студія). – Нью-Йорк – Філадельфія — Мюнхен: Logos, НТШ в ЗДА, 1959. – С. 86.

² Соціологія: терміни, поняття, персоналії: Навч. словник-довідник / Укладачі: В.М. Піча, Ю.В. Піча, Н.М. Хома та ін. / За заг. ред. В.М. Пічі. – К.: Каравелла, Львів: Новий світ. – 2000, 2002. – с. 212.

³ Політологія / За ред. О.Семківа. - Львів: Світ, 1994. – С. 234.

нам добачається розв'язання питання походження націй: як етнічна спільнота вона має давнє походження, а народження в якості етнополітичної пов'язано із закінченням Середньовіччя). Б. Андерсон (щоправда негуючи об'єктивні ознаки нації) називає новітні нації уявними спільнотами, чия консолідація почалася від початку Реформації: попередня трансєвропейська спільність, складена на ґрунті латиномовного богослужіння розпалася й «стала очевидною фатальною неунікненністю людської різноманітності»¹. Європейська світська і духовна аристократія як репрезентант політичної влади втратила свою космополітичність та почала набувати етнічних ознак. Це, так би мовити, рух «згори до низу», політичного в бік етнічного. Протилежний вектор, рух етнічної маси до усвідомлення власної політичної суб'єктності, пов'язаний із часами буржуазних революцій, у цей час виникає новий образ політичної спільноти (народ), а разом із ним і концепція обґрунтування його претензій на владу – доктрина народного суверенітету.

Отже, «сучасна», етнополітична нація на відміну від стародавніх, «первісних» спільнот, заснованих на кровному, фізичному зв'язку, є спільнотами другого рівня, хоча і виникли на базі перших². Таку думку розвиває В. Старосольський: «нація, – це спільнота, основою якої є ірраціональна стихійна воля. В протиставленню до спільнот, які ґрунтуються на фізичних підставах кровного зв'язку, як родина, рід, плем'я, вона ґрунтується на інстинктах другого ступеня, типом яких є ідея»³. Вчений вказує на цю ідею: «Обставина, що різні чинники по черзі могли відіграти... роллю в життю нації, є доказом, що жоден з них не є абсолютною прикметою нації... Саме незалежне від сеї змінливості явище, се суспільство, яке в стремлінню до політичної самостійності, в боротьбі за неї, стає спільнотою. Реалізація політичної волі, се чинник, який творить націю»⁴. Подібним чином визначає націю М. Вебер, розуміючи її як «свого роду почуттєву спільноту, якої рівнозначним висловом була б власна держава та

¹ Цит. за: Szporlyk R. Communism and Nationalism: Karl Marx versus Friedrich List. – New York: Oxford. Univ. Press, 1988. – P. 86.

² Кресіна І. Національна свідомість як конституанта сучасної нації // Молода нація / – 1998. – № 9. – С. 47.

³ Старосольський В. Теорія нації. – С. 93.

⁴ Там само. – С. 89.

яка (тобто нація) нормально прямує до витворення її з себе»¹, та А. Свідзинський: «Щодо терміну «нація», то його доцільно вживати лише стосовно такого етносу, що у своєму розвитку досяг рівня, на якому усвідомлюється життєва необхідність створення власної незалежної держави як потреби *всіх* верств населення»² та В. Лісовий: «нацією є група людей, об'єднаних у спільноту за допомогою національної самосвідомості, найзрілішим показником якої є прагнення до державної незалежності»³.

Загалом, можна постулювати, що *етнополітична нація – це така етнічна інтуїтивно-психологічна спільнота* (в цей предикат ми вкладаємо об'єктивні та ментальні ознаки), *яка рефлексує себе в існуванні власної держави*.

Слід зауважити, що своєї політичної суб'єктності етнічна нація досягає не завжди. Так, чеський дослідник М. Грох виділяє в історії кожного національного руху три основні етапи, кожен з яких може виявитися кінцевим, без переходу в наступну фазу: дослідницький, коли певна етнічна спільнота виокремлюється етнографами, мовознавцями, фольклористами, як об'єкт наукового інтересу; просвітницько-патріотичний – на цьому етапі національна свідомість як свідомість своєї окремоті вноситься інтелігенцією вглиб етнічного масиву (через постановня національної школи, преси тощо); на третій стадії відбувається перехід в сферу політики та боротьби за політичне самовизначення⁴. Хоча зазначену градацію М. Грох застосовує до так званих «малих народів» (тих, що не мали ані власного адміністративно визначеного, політичного утворення, ані неперервної професійно-культурної традиції в рідній мові, ані класово-станової структурованості, – власного пануючого класу⁵),

¹ Цит. за: Дефініція поняття «нація». Національна соціоархітектоніка // Голос нації. – 1994. – №8. – 17 лютого. – С. 6.

² Свідзинський А. Це складне національне питання. – К.: Фондація ім. О. Ольжича, видавництво ім. О. Теліги, 1994. – С. 19.

³ Лісовий В. Методологія дослідження нації у «Теорії нації» В. Старосольського. – С. 19.

⁴ Hroch M. How Much Does Nation Formation Depends on Nationalism // East European Politics and Societies.-1990.-V.4, N1. – P. 22-23.

⁵ Hroch M. Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations.- Cambridge: Univ. Press, 1985. – P. 109.

О. Забужко вважає, що дослідницький етап національного самопізнання є «абсолютно необхідним для усвідомлення будь-якою нацією – байдуже «правлячою» чи «малою», державною чи недедержавною, «історичною» чи «неісторичною», – себе як вольового і самочинного суб'єкта історії»¹.

Третя стадія національного розвитку, тобто набуття статусу етнополітичної нації, творчо користуючись термінологією В. Копейчикова та В. Селиванова може мати два прояви:

- як «сепаратизм», тобто рух за творення власної держави;
- як «автономізм», коли етнос «не володіє достатньою економічною, територіальною або демографічною базою для повної незалежності, або вважає, що найкраще його інтереси забезпечуються у складі більшої держави. Інколи навіть за наявності достатньої бази еліта групи утримує її в рамках автономістського вибору, вбачаючи в ньому гарантії власного панівного становища в групі»²;

Етнополітична нація, яка не проживає компактно (наприклад, романи) або, проживаючи компактно, складає демографічну меншість на території історичного проживання (малі народи Півночі в Російській Федерації), об'єктивно не має умов для переходу в «сепаратну» модель в повному обсязі, – за демократичного режиму, – не порушуючи його засади – принципу волевиявлення більшості (у першому випадку мова йдеться не більше як про персонально-культурну автономію, а у другому – національно-територіальну), та за недемократичного, – через спротив репресивного апарату держави домінуючої нації. Інші ознаки «автономістичної» моделі етнополітичної нації (відсутність економічної бази, відсутність прагнення в етносу та її еліти до державності) є історично мінливими, а відтак потенційно можливий перехід в «сепаратистську» модель.

Зазначений націологічний дискурс дозволяє розглянути проблематику визначення народу з генетичного боку, а саме, – бачення народу як похідної від нації.

¹ Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. – К.: Основи, – 1993. – С. 44.

² Копейчиков В., Селиванов В. Автономізм // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Генеза, 1996. – С. 258.

Народ розгорнутий в просторі: він займає певний ареал розселення, та, відповідно, ототожнює себе із певною країною. В антропологічному аспекті етнополітична нація, як універсальний інтегратор, здійснює вплив на індивідів, які мешкають в ареалі її розселення, але не входять до неї (національні меншини), які з часом зазнають природного асиміляційного впливу культурного ландшафту середовища мешкання (ідентифікація території як своєї батьківщини, сприйняття, попри національну відмінність, певних соціальних традицій, стереотипів та мови титульної нації тощо). Таким чином, народ виступає як історично-територіальна спільнота.

Народ розгорнутий в часі: він має спільну історію, або за виразом Ренана, «спільні страждання». Він володіє спільними традиціями в усіх галузях соціального буття, що дає йому змогу ідентифікуватися відносно інших колективних спільнот. Як слушно зазначає Р. Ахметшин¹, десятки тисяч людей, що не мають спільної історії, та які зібралися тимчасово (наприклад, подивитися футбольний матч) або такі, що об'єдналися для боротьби в загальних інтересах (наприклад, рух «зелених»), не перетворюються внаслідок цього в народ.

Але народ детермінує не лише спільна історія в усіх її соціальних проявах, його характеризує і спільне бачення майбутнього, об'єктивоване у сучасному поколінні (в контексті Преамбули Конституції України про відповідальність перед «попередніми, нинішнім та майбутніми поколіннями»). Спільнота повинна усвідомлювати себе єдиним народом і бажати ним лишатися надалі, продовжуючи спільну культуру та спільні традиції. Часово-потенційний момент буття народу вдало охарактеризував іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гасет: «... якби нація жила лише минулим і сучасним, ніхто б і не став захищати батьківщину у випадку нападу... Уявляючи собі майбутнє, ми не мислимо його без існування нашої нації... Саме тому, а не внаслідок того, що ми розмовляємо однією мовою або маємо спільне минуле. Захищаючи існування своєї нації, ми захищаємо наш завтрашній день»². І хоча виявити юридичними засобами спільну волю щодо майбутнього проблематично, але можливо, зокрема, за допомогою плебісциту.

¹ Ахметшин Р.И. Народ как субъект права на самоопределение. – С. 107.

² Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас. Вибрані твори. – С. 127.

Остання потенційно-часова характеристика народу відкриває психосоціальний аспект, за якого, використовуючи термінологію Ж. Марітена, нація як «співтовариство» відшукуює той необхідний раціональний об'єкт поза собою, який лучить як членів корінної, так і некорінних націй в раціональне «суспільство», – постання (існування) держави (автономії) як *власної* (з усіма можливими, але історично обумовленими предикатами до цього слова) публічно-владної організації. Досить вдало цей аспект охарактеризував Х. Ортега-і-Гасет: «Нова держава може постати лише тоді, коли певний народ відкине традиційну структуру однієї форми співжиття і видумає іншу, доти незнану форму... держава не є формою суспільства, яку людина дістає в дарунок, її треба викувати з важким трудом... Держава, ... – є завжди запрошенням, що його одна група людей передає іншим групам, щоб спільно здійснити якийсь почин. Цей почин, хоч які були б його проміжні етапи, полягає... у створенні певного типу суспільного життя. Держава, з одного боку, і проект життя, програма суспільної дії, з другого, – є нероздільною єдністю»¹.

Це означає, що внаслідок взаємодії етнополітичної нації та національних груп створюється суспільство в усій багатоманітності його проявів (попри різні рівні його розвитку). «Саме інтегральна сукупність, а не арифметична сума усі складників, їх сутнісна єдність, а не байдужа багатоманітність робить громадянське суспільство тим, чим воно є насправді»². В подібному сенсі висловлюється Г. Белов: «Суспільство тому й є суспільством, що сукупність людей об'єднана взаємодією, обміном та владою»³. Цю ж думку розвивають О. Проценко та В. Чепинога: «не кожна політична спільнота та нація є громадянським суспільством, але кожне громадянське суспільство в основі своїй є політичною спільнотою (політичною нацією). Мова не йде про ототожнення двох понять чи концептів «громадянське суспільство» і «політична нація», бо цільність громадянського суспільства ґрунтується на тому, що воно є в своїй основі політичною нацією»⁴.

¹ Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас. Вибрані твори. – С. 114, 113, 125.

² Гаджиев К.С. Концепция гражданского общества: идейные источники и основные вехи формирования // Вопросы философии. – 1991. – №7. – С. 31.

³ Белов Г.А. Политология. Курс лекций. – М.: ЧеРо, 1997. – С. 85.

⁴ Проценко О., Чепинога В. Походження свободи: (Осмислення витоків та розвитку концепції громадянського суспільства). – К.: Смолоскип, 1996. – С.126.

А відтак, використовуючи результати нашого націоналістичного дискурсу можна стверджувати, що *народ* – це історично-територіальне суспільство, в основі якого лежить етнополітична нація. За умови такого інтегруючого тлумачення категорії «народ», слушно виявляється думка Л. Мамута¹, що нація виступає модифікацією народу, але також можна стверджувати, що й народ виступає модифікацією нації.

Національний аспект народу найбільш увиразнюється у бездержавних народів, у державних же він переломлюється через «reason d'état», – державний інтерес. За недемократичних режимів «державний інтерес» отримує протиправних радикальних форм, і тим самим підмінює народ іншою, вже партикулярною категорією (наприклад, «клас» за радянських часів: «конституційне законодавство Радянської держави під словом «народ» розуміє «трудова маса», «робітниче населення країни», «робочих і селян», «народні маси», підкреслюючи тим самим класовий склад народу, розглядаючи його із якісного боку»²). За демократичної держави нація виступає субстанцією народу, а відтак національний фактор народу відіграє інтегруючу функцію щодо самого себе. Такі інтеграційні процеси зумовлені тим, що в умовах впровадження засад рівності, свободи та справедливості, визнання ролі більшості та гарантування прав меншості, соціокультурна середина нації еволюціонує на цивілізаційне середовище народу в цілому.

Стосовно нашого визначення народу, звичайно, можна зауважити, що існують держави, де немає корінної нації, або які мають полінаціональний характер. У першому випадку це колоністські держави (США, Канада, Австралія, Нова Зеландія тощо). Про корінних аборигенів Америки мова вестися не буде, оскільки шляхом своєчасного геноциду їх так і залишили на племінній ступені розитку (а відтак і немає мови про націю). Хоча, в тих же США перші півтора століття з їх утворення визначальну роль відігравав англосаксонський елемент (в ментальному, культурному та ант-

¹ Мамут Л.С. Народ в правовом государстве. – С.34.

² Кабышев В.Т. Правовые институты и конституционные гарантии непосредственного социалистического народовластия в советском государстве: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Саратов. гос. ун-т. – Саратов, 1969. – С. 7-8.

ропологічному проявах), а подальша еволюція американського народу як «плавильного казану націй»¹ не торкається теми нашої дослідження. В інших зазначених країнах англосаксонський елемент і досі займає панівне положення, та й евентуальним штрихом до цього прикладу буде те, що вони разом входять до Британської співдружності націй.

Щодо другого прикладу, то Я. Егберт, радикалізуючи ситуацію, доводить, що «демократичні держави (принаймні, виходячи з емпіричного досвіду) легітимуються лише як держави національні... Демократична перебудова багатонаціональних держав на федеративно-національних засадах виявилася неможливою»². Не драматизуючи так події (оскільки є виключення і з цього твердження, – не одне століття функціонує Швейцарська Конфедерація, щоправда, окрім реторороманської національності, всі інші етнічні групи мають свої «великі батьківщини» поза межами країни), із загальною тенденцією слід все ж погодитися. Розпад усіх пострадянських національно-федеративних держав, повільна, але однібочна еволюція в сторону сепарації в Бельгії, Канаді та Великій Британії, дає підстави думати, що полінаціональні держави можуть утримуватися в єдності (якщо нація виразно заявляє про своє право на самовизначення), зазвичай, неправовими засобами (прикладом тому є військове розв'язання чеченської та курдської «проблем» в Російській Федерації та Туреччині). Зрештою, «поліетнічне суспільство іманентно менш стабільне, ніж етнічно гомогенне»³.

В недемократичних полінаціональних спільнотах, інтерес держави вимагає уніфікації соціального життя під певний стандарт, який об'єктивно спирається на домінуючий етнос. А відтак, «уряди поліетнічних країн як в силу ідейних міркувань, так і під впливом тиску знизу, з боку своєї головної соціальної опори – домінуючого етносу, прагнуть домогтися «національної єдності» у максимально короткий термін... Проголосивши «єдність націй» вищою цінніс-

¹ Див.: Сененко С. Разноцветная любовь // Зеркало недели. – 2003. – №25. – (5 июля) – С. 22.

² Егберт Я. Виникнення нової системи національних держав // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Генеза, 1996. – С. 447.

³ Політологія / За ред. І.Дзюбка.-К.: Вища школа, 1993. – С. 263.

тю і непорушним принципом, керівники поліетнічних країн всіма засобами обстоюють територіальну цілісність держави»¹. Застосування в таких умовах неправових засобів є неминучим кроком. Утворення народів навколо неосновних націй в недемократичних полінаціональних державах є хоча доволі ускладненим, проте можливим. Яскравим підтвердженням такої реалізованої можливості є рівень політичної свідомості населення УРСР, яке виступило за державну незалежність України на грудневому референдумі 1991 року.

В демократичних полінаціональних державах (де національні народи реалізують своє право на самовизначення, лишаючись в межах єдиної держави) народ виступає як багаторівневе явище – громадянський народ як спілка національних (історично-територіальних) народів. Зокрема в правовому полі Російської Федерації існують одночасно народи Татарстану, Туви, Башкортостану тощо (перелік можна продовжувати), так і народ Росії, який і складається з усіх національних народів в межах російської держави. Думається, що саме в такому ракурсі доцільно трактувати статтю 3 Конституції Російської Федерації², яка встановлює, що «носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Російській Федерації є її багатонаціональний народ».

Насамкінець розгляду питання слід зауважити на значенні поєднання соціального та особистого, без якого народ є лише штучною сукупністю за ознакою подібності паспортів. Поле конструктивної взаємодії колективного та індивідуального може бути досягнута тільки за наявності відповідної системи інститутів держави та організованого ними публічного порядку, які будуть синтезувати одиничні інтереси в загальному, так і навпаки, забезпечувати відповідність загальної волі максимально більшій кількості одиничних воель. Як зазначалося вище, такою системою може бути виключно демократична держава.

¹ Крылов А. Сепаратизм в странах Востока. – М.: Наука, 1992. – С. 56.

² Конституции государств Европы: В 3 т. – Т. 3.: (Под общей ред. и со вступ. статьей директора Института законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации Л. А. Окунькова). – М.: Изд-во НОРМА, 2001. – С. 18.

І тоді цілком зрозумілими сприймаються варіації визначення держави через народ на кшталт: «держава є ніщо інше як владно-організований народ»¹ або «держава – публічно-правовий союз народу»². Формальною засадою єднання виступає громадянство, як взаємний статус суб'єктно-об'єктності індивідууму та демократичної держави. Громадянство виступає як членство у державі. Подібної позиції дотримується С. Комаров³, який зазначає, що держава являє не лише апарат влади, але й певну спільноту (організацію) більшої частини населення, юридично оформлену у вигляді інституту громадянства. Громадянство як членство у державі розуміється не як союз усіх, а як спілка особистостей, що знаходяться у стійкому, постійному, специфічно оформленому політико-правому зв'язку із державою. Тому саме громадяни забезпечують наступність демократичної держави від покоління до покоління⁴.

1.3. Влада, та її легітимація народом

Другою складовою терміна «народовладдя» виступає категорія влади, яка вже не одне тисячоліття постає перед філософами та науковцями в якості самостійного предмета дослідження. Поясненням такої уваги може слугувати сентенція Мішеля Фуко про універсалізм влади, її присутність в усіх сферах людської діяльності і на всіх рівнях соціальної суб'єктності. Наслідком ж довготривалого вивчення влади, за підрахунками спеціалістів, є більш ніж п'ять тисяч понять та категорій, що її характеризують⁵.

¹ Магазинер Я.М. Общее учение о государстве: Курс лекций, чит. В Петрогр. Ун-те в 1918-1922 гг. – 2-е изд., перераб. – Пг.: Кооперация, 1922. – С. 107.

² Заєць А.П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – К.: Парламентське видавництво, 1999. – С. 65.

³ Комаров С.А. Общая теория государства и права: Учебник, 4-е изд., доп. и перер. – М.: Юрайт, 1998. – С. 181.

⁴ Тодыка Ю.Н., Ришняк Н.А. Гражданство Украины: Учебное пособие. – Харьков: НЮАУ, 1996. – С. 5.

⁵ Халипов В.Ф. Власть: (Основы кратологии). – М.: Луч, 1995. – С. 3.

1.3.1. Генеза розуміння, поняття та структура влади.

Серед цих, багаточисельних спроб досягнути «найбільш грізну загадку»¹ – владу, ми зосередимо увагу на найбільш знакових. Вагоме місце (з огляду на поширеність як у західній, так і вітчизняній науці) в цьому ряду займає дослідження М. Вебера². Відомий соціолог розуміє владу як здатність окремої людини або групи людей утверджувати у сфері соціальних відносин, не дивлячись на опір, власну волю. Таким чином, вона полягає у здатності реалізувати функцію управління, полягає у відносинах керівництва, владарювання і підкорення. Очевидно, що причини здійснення влади можуть бути різним, – від добровільного сприйняття до примусу. Ж. Бодуен³, посилаючись на М. Вебера, виводить із поняття влади (здатність володаря домогтися покори від людей) два її статуси, або мовою автора – «гіпотези»: за однією з гіпотез підкорення базується на визнанні законності наказів тими, хто підкорюється; за другою гіпотезою правління не обов'язково є законним, – покору можна вирвати силою. Подібну думку поділяв і Жак Марітен: «Влада (Authority) та могутність (Power) – дві різні речі. Могутність – це сила, за допомогою якої можна примусити інших підкоритися собі. Влада ж є правом спрямовувати та наказувати. Правом бути почутим іншими або правом на підкорення інших. Влада передбачає могутність. Могутність без влади є тиранією»⁴.

Втім, радянське державознавство, засноване на марксистській доктрині, сприйняло лише останній аспект влади: «Авторитет... означає нав'язування нам чужої волі; з іншого боку, авторитет передбачає підпорядкування»⁵. Та в ленінській трактуванні: «примусова влада є в будь-якому людському суспільстві, і за родового ус-

¹ Краснов Б.И. Власть как явление общественной жизни // Социально-политические науки. – 1991. – №11. – С. 27.

² Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; предисл. П.П.Гайденко. – М.: Прогресс, 1990. – С. 644.

³ Бодуен Ж. Вступ до політології / Пер. з фр. О.Марштупенко.- К.: Основи, 1995. – С. 48.

⁴ Маритен Жак. Человек и государство. – С. 119.

⁵ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т.18. – М.: Политиздат, 1961. – С. 302.

трою, і в сім'ї, але держави тут не було»¹. Класова природа влади, яка неминує отримувати політичного характеру² і виявляє себе через диктатуру панівного класу, – на таких канонах будувалася майже вся радянська юридична наука³.

У той же час, в західній політичній думці на зміну концепції М. Вебера виникає теорія функціонального обґрунтування влади Т. Парсонса. Він уявляє владу в якості «узагальненого посередника» відносин в суспільстві. Влада виступає як міра взаємообумовлених відносин і вона може у різних випадках проявлятися від повного панування до його відсутності⁴.

Як самостійний напрям дослідження проблеми влади отримала розвиток поведінкова концепція влади. Цей підхід отримав своє відображення у різних визначеннях поняття влади, від біхевіоралістичного до психоаналітичного⁵. В цьому напрямку розглядалися як «ігрові моделі» влади⁶, назва якої говорить сама за себе, так і «ринкові», де влада виступає у вигляді угоди, еквівалента значимості взаємообумовлених владних відносин. Засновник психоаналізу З.Фрейд джерело влади вбачає у «споконвічній безпорадності немовляти», а породження цієї безпорадності – «фантазм батьківської всемогутності» виступає в нього прототипом влади⁷.

Проблемі влади приділяла увагу школа політичної археології М. Фуко. Його розуміння влади⁸ охоплює не лише характеристи-

¹ Ленин В. И. ПСС / Институт марксизма – ленинизма. – 5-е изд. – Т.1. – С.439.

² Теория государства и права/ Под ред. Н.Г. Александрова,. – М.: Юридическая литература, 1974. – С. 58.

³ Див.: Теория государства и права: Учебник. – М.: Госюриздат, 1949. – С. 94; Теория государства и права: Учебник. – М.: Юрид. лит., 1983. – С. 47.

⁴ Рябов С.Г. Политологична теорія держави. – К.: Тандем, 1996. – С.15-16.

⁵ Бандурка А.М., Друзь В.А. Психология власти: Учеб пособие для вузов. – Харьков: Ун-т внутр. дел. 1998. – С. 9.

⁶ Хейзинга Й. Homo Ludens; Статьи по истории культуры. / Пер., сост. и вступ. ст. Д.В. Сильвестрова; Коммент. Д. Э. Харитоновича – М.: Прогресс – Традиция, 1997. – С. 194-198.

⁷ Кола Д. Политическая социология / Пер. с фр. – М.: Изд-во “Весь мир”, “ИНФРА-М”, 2000. – С. 80.

⁸ Фуко Мишель. История сексуальности – III: Забота о себе / Пер. с фр. Т.Н. Титовой и О. И. Хомы под общ. ред. А. Б. Мокроусова.– Киев: Дух и литера; Грунт; М.: Рефл-бук, 1998. – С. 99-108.

ки примусу, але й добровільного сприйняття, й у залежності від їх співвідношення моделюються різні типи влади. Філософ постулює універсалізм влади, основою якого виступає сама природа відносин. Самі відносини корелюються у максимально можливому діапазоні: від повної незалежності через взаємообумовленість до абсолютної залежності. Відповідно до сили залежності або зв'язку у відносинах сторін визначається і сила влади. Сама ж влада формується М. Фуко як суспільне відношення, що визначає якість і суть інших суспільних відносин.

Пострадянське державознавство намагається позбутися попереднього примусового підходу до визначення влади і прагне широко охопити її прояви: влада як «загальна властивість соціально організованих систем, яка проявляється в наявності реальної можливості суб'єкта реалізувати свою волю шляхом цілеспрямованого впливу на об'єкт владних відносин з метою приведення його в інший, заздалегідь запрограмований стан»¹ або «влада – це здатність і можливість соціального суб'єкта здійснювати свою волю, у випадку необхідності нав'язуючи її тим, хто є об'єктом владного впливу»² тощо.

Схожість загальних визначень влади сучасних вітчизняних і зарубіжних політологів свідчить про те, що нині тут досягнуто консенсусу, і приросту знань про владу слід шукати радше в деталізації цього поняття, ніж у його докорінному переосмисленні³. І перспектива такої деталізації вбачається у визначенні ознак та моделюванні структури влади.

До основних ознак влади можна віднести:

- соціальність;
- свідомо-вольовий характер;
- наявність інструментарію забезпечення результативного

впливу на суспільні відносини (засобів впливу).

¹ Дмитриев Ю.А. Концепция народовластия в современной России: (государственно-правовые проблемы теории и практики): Автореф. дис. д-ра юрид. наук: 12.00.02 / НИИ проблем укрепления законности и правопорядка при Генеральной прокуратуре Российской Федерации. – М., 1994. – С. 17.

² Зальсин И.Ю. Политическое насилие в системе власти // Социально-политический журнал. – 1995. – №3. – С. 91.

³ Політологія: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За редакцією О.В.Бабкіної, В.П. Горбатенка.—К: Видавничий центр «Академія», 1998 – С. 128.

Відносно першої характеристики В. Халіпов вказує, що «феномен влади полягає у тому, що це найвиразніше соціальне явище, породження і творення людини і суспільства, найбільша знахідка людини, умова існування суспільства, життя людей спільно»¹. Ю. Дмитриєв² зазначає, що влада притаманна у тій чи іншій мірі будь-якій зорганізованій спільноті людей, і діє як у масштабах усього суспільства, так і кожної окремої, утворюючої його частини. Причина виникнення феномену влади – як у об'єктивній нерівності положення людей, закладеній самою природою у вигляді різних психофізичних характеристик, так і нерівності суб'єктивної, породженій соціальною нерівністю людей в суспільстві. «За тотальної рівності (фікція) влади не існує; влада проростає із об'єктивних відмінностей»³.

Генетично влада постає водночас із суспільством і розвивається паралельно з ним від елементарних неполітичних форм до зрілих політичних. Перша влада – анонімна, властива примітивним суспільствам. Вона розподіляється серед усієї маси індивідів і проявляється в сукупності вірувань і звичаїв. Згодом, коли динамізується ритм соціального життя і виникає необхідність в оперативному винесенні рішень, складається індивідуалізована влада в особі вождя або невеликої групи осіб. У процесі еволюції індивідуалізовану владу заступає інституціоналізована, що існує у формі держави та її апарату, яка зрештою і отримує монополію на політичну владу. В цьому контексті С. Рябов⁴ зазначає, що «замість безпосереднього існування загального, його вираження, вона (влада – Л.Ш.) виявляється способом опосередкованого представництва загального, знярядям підпорядкування йому всього часткового».

В умовах взаємодії фактично нерівних індивідуумів, що безумовно тягне до перманентного виникнення конфліктних ситуацій,

¹ Халіпов В.Ф. Власть: (Основа крталогии). – С. 3

² Дмитриев Ю.А. Концепция народовластия в современной России: (государственно-правовые проблемы теории и практики): – С. 13.

³ Философия власти / В.В. Ильин, А.С. Панарин, А.В. Рябов, К.С. Гаджиев / Под ред. В.В. Ильина. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1993. – С. 7.

⁴ Рябов С.Г. Політологічна теорія держави. – С. 16.

влада виступає як засіб створення і підтримання порядку¹ і словами німецького ліберала В. фон Гумбольдта «завжди допускається лише як необхідний засіб, а оскільки вона всякий раз пов'язана із обмеженням свободи, – як необхідне зло»².

Наступна, свідомо-вольова характеристика влади (яка в кратологічній літературі визначається як «здатність») об'єктивно обумовлена попередньо розглянутою. Влада оперує в просторі соціальних суб'єктів, які з огляду на свою суспільно-психологічну природу наділені такими іманентними якостями як свідомість та воля. У філософській літературі³ свідомість тлумачиться як вища, специфічно людська форма саморегуляції взаємовідносин з світом (зовнішнім і внутрішнім) – природою, суспільством, іншими людьми, самим собою, яка полягає у створенні та використанні ідеальних образів світу за допомогою розумових, емоційних, вольових процесів у їх єдності і одночасно у наданні ідеальним образам певного змісту за допомогою процедур рефлексії і самосвідомості, у виробленні певного ставлення до світу – раціонального, емоційного, морального і естетичного.

І. Степаненко⁴ вказує на подвійну (ідеальну та суспільну) природу свідомості, де її ідеальність знаходить прояв у тому, що свідомість виступає своєрідним механізмом, засобом вироблення, розшифрування і використання ідеальних образів (планів, програм) перетворення об'єктивного світу. Суспільний же характер свідомості полягає в тому, що формується, функціонує і розвивається лише в процесі діяльності і спілкування, у процесі залучення і засвоєння вироблених суспільством форм колективної спільної діяльності.

Стосовно нашої теми розгляду це означає, що владний суб'єкт в процесі соціальної взаємодії, здійснює аналіз набутої інформації щодо навколишнього, і як наслідок, – планує мету та прогноз результату владних відносин, тобто визначається проблема, що по-

¹ Соловьев В.С. Соч. в 2-х т. Т.1. – М.: Мысль, 1990. – С. 458.

² Гумбольдт В. фон. Идеи к опыту, определяющие границы деятельности государства // Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры. – М., 1985. – С. 133.

³ Філософія: Підручник. – Харків: Консум, 2000. – С. 361.

⁴ Там само. – С. 360.

ребує владного вирішення. Що стосується свідомості підвладного суб'єкта, то вона відповідно характеризується сприйняттям інформації (владного веління) з боку владної особи, а також її осмисленням та формулюванням свого ставлення до неї.

Другий елемент у свідомо-вольовій характеристиці влади – воля, що визначається філософами як усвідомлена цілеспрямованість людини на реалізацію власних намірів¹. Якщо ж моделювати визначення волі в проекції проблеми влади, ми можемо його сформулювати як цілеспрямованість суб'єкта щодо реалізації владних намірів.

Науковці вказують, що воля виявляється переважно у самій практичній можливості вибору: воля діє у прийнятті рішення та його здійсненні, а саме рішення – це результат вибору. Людина має свободу волі тоді, коли сама має можливість і здібність зробити власний вибір. Якщо поведінка людини обумовлюється дією іншої волі, то змістом волі діючого суб'єкта стає воля пануючого суб'єкта.

Разом із тим, за демократично-правової організації суспільства, зазначені положення отримують своє нове, якісне наповнення. Офіційні владні суб'єкти обмежені у вираженні своєї волі принципом верховенства права (зокрема ч. 2 ст. 6 Конституції України проголошує: «Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України»), тобто мають здійснювати владу легально. Право тут виступає як форма справедливості, вираз загальної волі, яку, з огляду на свою представницьку природу, й мають виражати вказані інституції. Обмеженість правом поширюється й на такий владний суб'єкт як народ: він обмежений у вираженні своєї волі як нормами міжнародного права, так і внутрішнього, утвердженого ним як безпосередньо, так і за представництвом державними органами.

Очевидно, можливі ситуації, здійснення влади офіційними владними суб'єктами неправовими засобами чи не у правовій формі, проте такий прояв необмеженої волі (який має показовий за етимологічним значенням відповідник – «свавілля»), має тягнути скасування народом владного повноваження. Що стосується неформальних

¹ Філософія. – С. 483.

владних утворень (криміналітет, олігархія), то вони протиставляються іншій владі – правовій, і ступінь їх реального впливу на суспільство зворотно пропорційний силі легальної влади.

З урахуванням наведеного, воля владного суб'єкта проявляється у прийнятті владного веління, прагненні його здійснення і настання результату владних відносин.

Щодо підвладного суб'єкта, то його воля може виражатися у виборі як варіанту поведінки, що пропонується владним велінням, так і будь-якого іншого. За першого варіанту найбільш оптимальним є випадок, коли підвладний сприймає владне рішення як своє власне, і відповідно до нього моделює свою поведінку. Такий спосіб є можливим коли суспільство має легітимну владу. Інший випадок в межах цього варіанту, – маргінальна поведінка, коли підвладний вимушено приймає пропоновану владним рішенням модель поведінки, з остраху на застосування примусових санкцій стосовно себе. Спільним для обох випадків є те, що підвладний суб'єкт формулює для себе мотиваційний ряд (попри різний зміст самих обґрунтувань), який свідомо спрямовує свою волю на втілення владного рішення.

Інший варіант – вибір моделі поведінки, яка порушує владний припис. Лише за цієї обставини виникає необхідність використання сили влади, її примусових заходів, і з цього моменту ми можемо говорити про нікчемність волі підвладної особи стосовно втілення владного акту. Проте не слід забувати, що таке визнання владним суб'єктом волі нікчемною є наслідком попереднього вільного вибору підвладним протиправної моделі поведінки. Якраз саме за цієї партикулярної ситуації є вірними «примусові» визначення на кшталт: «влада безвідносно до форм свого зовнішнього прояву, по суті, завжди примусова, так чи інакше спрямована на підпорядкування волі членів даного колективу єдиній волі, що панує або керує в ньому»¹.

Зазначена варіативність засобів впливу на поведінку підвладного відкриває нам третю характеристику влади: ззовні влада об'єктивується через власні форми владного впливу. Система таких проявів в спеціальній літературі окреслюється як «можливість».

¹ Байтин М.И. Государство и политическая власть. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1972. – С. 112.

На першому засобі з інструментарію забезпечення результативного впливу влади на суспільні відносини вже наголошувалося – ним виступає застосування примусу. Ця ознака безумовно властива владі, але найбільш яскраво воно проступає в авторитарних політичних режимах, де виступає ледь не єдиним засобом не лише здійснення, але й втримання влади. Живучи за принципом «бий своїх, щоби чужі боялися», постійної, словами Мао Цзе Дуна, «Чжен Фа» (виправлення стиля) – розстрільної чистки суспільства від нелояльних керівників держави особистостей, – владне насилля постає за абсолютний фетиш.

І навпаки, в умовах демократично-правової організації суспільства примус виступає як факультативний засіб і саме в його потенційній формулі: як «можливість застосування владного примусу». Подібне розуміння обумовлює застосування сили влади лише за наявності єдності двох аспектів: а) протиріччя поведінки підвладного суб'єкта моделі запропонованої владним суб'єктом, та б) інші владні ресурси стосовно даної ситуації себе вичерпали.

Інші владні форми впливу не суспільні відносини не передбачають, так би мовити, «безпосередньої» взаємодії між репресивним апаратом держави та підвладним суб'єктом. Разом із тим, доцільно зазначити на перехідній (поміж примусовістю та не примусовістю) формі владного впливу – превентивний владний примус. Така форма владного впливу ефективна відносно осіб із маргінальним типом поведінки.

Як нами вже зазначалося, він обумовлений внутрішньою готовністю підвладного суб'єкта скоїти протиправні вчинки, але який втримується в межах правомірної поведінки з огляду на загрозу владного примусу в майбутньому. Тобто підвладний суб'єкт, уявляючи собі владний примус, актуалізуючи його у своїй свідомості, відмовляється від вибору іншої, аніж пропонована владою, моделі поведінки, – тут ми бачимо превентивний примусовий вплив влади, оскільки сам вибір поведінки зумовлений можливістю застосування владного примусу, відсутність якого неминуче приводила б підвладного суб'єкта до протизаконної діяльності.

Інший вид ресурсів влади ґрунтується не на примусовому впливі, а на авторитеті владних суб'єктів. Під авторитетом же стало розуміється «загально визнане значення, вплив, яким користується»

ся будь-яка особа, система поглядів чи організація в силу певних якостей, заслуг»¹.

Владні засоби, засновані на силі авторитету, відповідно до класифікації М. Вебера², поділяються на традицію, харизму та право.

Традиція, за визначенням Е. Гусерля, – це набір принципів поведінки, яким член соціальної групи хотів би підпорядкувати свою поведінку та поведінку інших за тією причиною, що це звички саме цієї групи, тобто не запитуючи, чи принадні вони до чогось. Єдиний аргумент для прийняття таких принципів поведінки – їх узгодженість з соціологічним *das Man*, «так робиться»³. Такий засіб впливу влади на суспільні відносини наразі поширений в традиційних та релігійних політичних режимах (Іран, Ватикан, частково Ізраїль, донедавна Непал, тощо).

Харизма як владний ресурс відрізняється тим, що добровільність виконання владних приписів суспільством досягається прийняттям видатних якостей лідера та потенційною можливістю прийняття його ролі як «вождя», «корманича», «батька нації». Проблема владних відносин як стосунків «батьки – діти» нами вже розглядалися на прикладі психоаналітичної теорії влади, хоча історично має тяглість ще від Конфуція⁴. Небезпека такого патерналістського підходу держави до суспільства теж має давню та багатоманітну бібліографію. Втім, очевидно, що і в умовах демократично-правової державності лідер має бути харизматичною особистістю, але завжди необхідним обов'язком повинна виступати недоторканність конституційно – правової межі, за якою починається «воля фюрера – воля народу».

Останній владний засіб, – право, є найбільш оптимальною моделлю впливу влади на суспільні відносини. Будучи деперсоніфікованою формою справедливості, воно генетично твориться в суспільстві в результаті людської взаємодії. Як зазначає Л. Явіч, «державна воля хоча і виражає себе у вигляді загальних правил, але їх зміст та-

¹ Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – С. 7.

² Вебер М. Избранные произведения. – С. 639-640.

³ Шацкий Е. Утопия и традиция. – С. 344.

⁴ Див.: Конфуций. Я верю в древность / Сост., авт. 1-го разд., предисл. к разделам, пер. с древнекит. и англ., коммент. И.И. Семеновко. – М.: Республика, 1995. – С. 113-120.

кож бере із життя»¹. А відтак, реалізація влади у правовій формі та правовими засобами об'єктивно моделює її як соціально корисну, сприяє її сприйняттю як власного внутрішнього імперативу.

Нами велася мова про «чисті» засоби владного впливу, проте в політичній практиці найчастіше відбувається комбінація тих чи інших владних ресурсів для досягнення результативного впливу (зокрема, за не дії авторитету права можливе застосування примусових заходів, або дифузія правового та традиційного елементів в англо-саксонській правовій системі).

Підсумуємо: влада об'єктивно притаманна суспільному життю, має свідомо – вольовий характер та здійснюється за допомогою таких засобів як авторитет та (або) примус.

Наступним етапом дослідження влади є встановлення її структури. Думки дослідників з приводу структури влади є різними. Деякі автори вважають її елементами волю та силу², інші додають до них владні відносини, органи і норми поведінки³. Оригінальною, і водночас плідною для нашого дослідження виступає позиція В. Смородинського⁴, який пропонує розглядати в межах структури влади об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт, суб'єктивну сторону. Підтримуючи такий підхід, ми спробуємо надати йому подальше обґрунтування.

Об'єкт. У філософії категорією «об'єкт» визначається «те, на що спрямована пізнавальна та інша діяльність суб'єкта»⁵. В юридичній літературі під об'єктом влади традиційно розуміється ті соціальні групи, індивідууми та їх об'єднання, відносно яких здійснюється влада⁶. Втім, такий підхід, в дусі Т. Гоббса, може

¹ Явич Л. Сущность права. – Л.:Изд-во ЛГУ, 1985. – С. 118.

² Проблемы теории государства и права / Под ред. С.С. Алексеева.– М.: Юрид. лит. – С. 74-76.

³ Киров В. Парадоксы государственной власти в гражданском обществе (конституционно-правовые аспекты) / Пер. с болг. – М.: Независимое изд-во «Манускрипт», 1992. – С. 34.

⁴ Смородинский В.С. Судова влада в Україні (загальнотеоретичні проблеми): Дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 – Харків, 2001. – С. 34-48.

⁵ Философский словарь / Под ред. И.Т.Фролова. – С. 465.

⁶ Теория государства и права: Учебник для юридических вузов и факультетов/ Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова – М.: Издательская группа ИНФРА*М – НОРМА, 1997. – С. 30.

бути прийнятним лише для недемократичних режимів, де народ відмовляється від власної політичної свободи на користь суверена – «левіафана», а відтак, і підвладний тлумачиться виключно як «об'єкт» сторонніх аспірацій, позбавлений «суб'єктних» (установчих, виборчих, контрольних) повноважень. Більш прийнятною виглядає позиція Дж. Локка, де народ конституюючи державу як свого владного агента, залишає як за собою верховну владу стосовно власної публічної організації, так і за кожним членом суспільства свободу, обмежену межами права. А відтак, за демократичної форми держави буде доречним говорити не про суб'єкт та об'єкт влади в значенні панування-підпорядкування, а за апріорний владний суб'єкт (народ), представницький владний суб'єкт (державна та її органи) та підвладний суб'єкт (який має невід'ємні права і свободи відносно будь-якого владного суб'єкта).

Чи щезає за такого трактування об'єкт із структури влади? Очевидно, що ні – інакше влада втрачає свою програмність та цільову спрямованість. Влада – реальна (не завжди легітимна) можливість владного суб'єкта привести суспільні відносини у новий, заздалегідь визначений та запрограмований стан¹. Таким станом виступає нова якість урегульованості суспільних відносин. А відтак, об'єкт влади можна визначити як сукупність суспільних відносин, заради виникнення, зміни та припинення яких створюється та здійснюється влада.

Пронизуючи усі площини соціальної екзистенції, суспільні відносини мають об'єктивний характер, тобто існують поза і незалежно від свідомості². Оскільки є очевидним, що неможливо регулювати відсутнє в об'єктивній реальності, то можна стверджувати, що суспільні відносини, які регулюються владою, первинні стосовно неї³. І саме ці відносини у взаємодії із владним регулято-

¹ Дмитриев Ю.А. Концепция народовластия в современной России: (государственно-правовые проблемы теории и практики). – С. 16.

² Уголовное право Украины. Общая часть / Под ред. М.И. Бажанова, В.В.Сташиса, В.Я.Таця. – 2-е изд., перераб. и доп. – Харьков: Право, 1998. – С. 75.

³ Смородинський В.С. Судова влада в Україні: (загальнотеоретичні проблеми). – С. 35.

ром утворюють новий тип суспільних відношень – владні, в яких повсякчасно і актуалізується влада в соціумі.

Як і будь-який вольовий акт поведінки людини та її спільнот, влада являє собою єдність зовнішніх (об'єктивних) і внутрішніх (суб'єктивних) властивостей. Зовнішня сторона утворює її об'єктивну сторону, а внутрішня – суб'єктивну.

Об'єктивна сторона.. Протягом тривалого періоду людської історії, як нами вже зазначалося, влада за своїм зовнішнім виразом тлумачилася як синонім насильства та примусу. Проте подальший розвиток і ствердження громадянського плюралістичного суспільства, прав і свобод людини довів обмеженість такого тлумачення.

Не викликає заперечень, що примус і надалі лишатиметься зовнішньою характеристикою влади як крайній потенційний засіб вирішення кризових ситуацій. Але якщо пристати до концепції циклічного розвитку цивілізації, то кризи та стагнації не є перманентними ознаками суспільства. А відтак, за умов стабілізації та прогресу, більш відповідним як людській природі, так і правовій матерії держави, виглядає визначення влади І. Ільїна, яка, на його думку, полягає в: «соціально зосередженому та юридично організованому впливі волі одних, кращих і уповноважених людей на волю підлеглих, причому підлегли пов'язуються не тільки правотою і силою влади, а й власною правосвідомістю»¹. Основним засобом здійснення влади за І. Ільїним виступає не фізичний примус, який є знаряддям крайнього випадку, а авторитетний інтелектуальний і правовий вплив владної волі на суспільні відносини². Саме такий підхід найбільш повно та адекватно відображає об'єктивну сторону влади як правової та соціально справедливої сили.

Суб'єкт. Що стосується третього елемента структури влади, то під терміном «суб'єкт» філософи розуміють «індивіда або соціальну групу, що активно діє та пізнає, володіє свідомістю та волею»³. В нашому випадку, суб'єктами влади виступають учасники владних відносин, які взаємодіють з метою забезпечення результативного впливу на суспільні відносини (об'єкт влади). Як принагідно зазначає О. Яценко стосовно політичної влади, «вона утворюється

¹ Ильин И.А. О сущности правосознания. – М.: Рарогъ, 1993. – С. 133.

² Там само. – С. 133-134.

³ Философский словарь/ Под ред. И.Т. Фролова. – С. 465.

як колективний засіб двох фізичних переживань, владарюючих та підвладних»¹.

Така характеристика дуже актуальна в контексті нашого розуміння народовладдя. Це пояснюється тим, що з одного боку, вона вказує на трансмісію влади народом своїм представницьким установам, а з іншого, внаслідок цього підвладний учасник також розуміється як вольовий суб'єкт влади (оскільки він і член народного співтовариства також), а відтак стосунки сторін у владних відносинах виступають не як антагоністичні, а контрагентні.

А відтак, суб'єктний склад влади може бути сконструйований наступним чином:

- апріорний суб'єкт (суб'єкт – джерело) влади – народ;
- представницький владний суб'єкт – держава, її органи та посадові особи;
- підвладний суб'єкт – обумовлений як індивідуальними так і груповими характеристиками (громадяни, об'єднання громадян тощо).

Тут ми не торкаємось інших класифікацій суб'єктів влади, оскільки залежно від площини застосування вони можуть бути представлені у великій кількості (за видами влади, за кількісними характеристиками, типами лідерів та ресурсів, що ними використовуються, і так далі).

В запропонованій нами схемі владний суб'єкт займає домінуюче становище, оскільки саме він планує мету владного впливу, прогнозує його наслідки, використовує засоби для досягнення владного результату, внаслідок чого спрямовує волі підвладних у потрібному йому ракурсі. Відображенням такої ролі виступає звичне ототожнення явища влади та владного суб'єкта: так говорять про «рішення влади», «бездіяльність влади» тощо.

Щодо підвладного суб'єкта, то ступінь його активності у взаємодії з носієм влади детермінований дифузиею сприйняття владних актів як власних імперативів, тобто таких що відображають його особистий інтерес та корисність. Цілком слушною в цьому контек-

¹ Ященко А.С. Философия права Владимира Соловьева. Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства (серия «Классики русской философии права»). – СПб: Санкт-Петербургский университет МВД России, Алетейя, 1999. – С. 170.

сті постає думка С. Петрова та Г. Туманова¹: «Можна випрацювати найдемократичніші форми реалізації влади самим народом, теоретично спроектувати найоптимальніші в цьому відношенні моделі, але якщо маси не будуть відчувати потреби в такій політичній участі, якщо їх інтереси будуть далекі від цього, якщо так званий загальний інтерес, яким часто виправдовують ту чи іншу акцію, не буде базуватися на інтересі кожного окремого члена суспільства, розраховувати на дієвість самоврядних початків, на їх дійсну реальність буде складно. Правильна думка, що загальний інтерес стає фікцією, коли з-під нього вимита реальна база – інтерес окремої людини. Така аномалія неминуче обертається спочатку недовірою до загального інтересу, що себе скомпрометував, точніше, до того, що видається за такий, а потім і висуванням на перший план всіляких окремих інтересів, що протистоять уже реальному загальнонародному інтересу». Саме таку долю спіткав нереалізований народовладний потенціал після перемоги Помаранчевої революції.

Суб'єктивна сторона. Основні категорії внутрішніх властивостей влади нами були розглянуті при аналізі свідомо-вольової характеристики влади. Відтак можна постулювати, що суб'єктивна сторона учасника владних відносин характеризується наявністю інтелектуального та вольового елементів. Зміст цих елементів може відрізнитися у владного та підвладного суб'єктів, з огляду на їх різну рольову природу.

Інтелектуальний елемент суб'єктивної сторони суб'єктів тождий: він характеризується розумінням суті та змісту владного рішення, прогнозуванням наслідків його втілення. Відносно вольового чинника такої тождності не спостерігається: воля владного суб'єкта проявляється у прийнятті владного веління, прагненні його здійснення і настання результату владних відносин. Воля ж підвладного обумовлюється вибором варіанту поведінки, що пропонується владним велінням, сам же вибір може являти широкий спектр можливостей: від абсолютно добровільного прийняття до умовно вимушеного, під загрозою примусових санкцій. Вибір же моделі протилежної владній, тягне визнання волі підвладного нік-

¹ Див.: Петров С.М., Туманов Г.П. Категория интереса в теории советского государственного управления // Сов. гос-ство и право. – 1990. – № 8. – С. 13-20

чемною, та його примусове повернення до формально визначеної поведінки.

Як нами зазначалося, влада перманентно актуалізує себе у владних відносинах, які виникають внаслідок взаємодії суспільних відносин та владного регулятора. Такий характер відносин заснований на наявності двох сторін владних відносин, що володіють нерівними за обсягами правами та обов'язками («владні відносини носять характер асиметрично-структурованого зв'язку»¹). Причому Ю. Дмитрієв² вказує, що владні відносини можуть бути уявлені як у вигляді відносних правовідносин, в яких обидві сторони визначені законом і наділені взаємними правами і обов'язками (більшість владних відносин), так і у вигляді абсолютних правовідносин, в яких визначена лише одна сторона, а в якості іншої може виступати будь-хто, обов'язки якого обмежуються вимогою не порушувати правомочностей першої для уникнення негативних наслідків, що будуть являтися результатом реалізації повноважень суб'єкта, який володіє владою (наприклад, охорона правопорядку, встановленого державою).

Втім, не слід забувати за уявний характер вказаної схеми, оскільки здійснення влади неправовими засобами перетворює право у свавілля, а обов'язок у безправ'я.

Як і будь-які інші суспільні відносини, владні характеризуються наявністю об'єкта, суб'єктів та змісту. Оскільки абсолютна більшість названих нами елементів була розглянута в процесі дослідження структури влади, ми зупинимося на понятті «зміст владовідношень». Цим терміном окреслюється владна трансмісія, тобто переведення волі владарюючого суб'єкта у волю підвладного³. У механізм такого переведення включається суб'єктивна та об'єктивна сторони владного та підвладного суб'єкта і втілюється у відповідних формах: а) накидання волі (авторитарний шлях); б) добровільне прийняття (легітимний шлях); в) узгодження воль (автономний шлях).

¹ Массинг О. Господство // Полис. – 1991. – №6. – С. 107.

² Дмитрієв Ю.А. Концепция народовластия в современной России: (государственно-правовые проблемы теории и практики). – С. 16.

³ Киров В. Парадоксы государственной власти в гражданском обществе (конституционно-правовые аспекты). – С. 57.

Підсумовуючи аналіз даної проблеми, ми можемо констатувати її об'єктивно необхідну роль влади як регулятора соціальної системи, що разом із еволюцією людської цивілізації пройшов шлях від синоніма насильства та фізичного примусу до організуючого та впорядковуючого впливу на суспільні відносини з метою забезпечення загальних інтересів.

Наші узагальнення приводять до висновку, що феномен влади, а разом з тим і його прояви в демократичних суспільствах, суттєво відрізняються від подібних в суспільствах недемократичних та неправових. Притаманна таким суспільствам різновекторність цілеспрямованості влади затрудняє дати її універсальне визначення. Однак, на рівні абстракції її можна визначити як здатність і можливість владних суб'єктів всередині соціальної системи здійснювати вплив на поведінку інших осіб, з метою забезпечення власних інтересів. Якщо ж конкретизувати наведене визначення стосовно демократичного правового суспільства, *дефініція влади* отримує наступну форму: *як здатність і можливість владних суб'єктів всередині соціальної системи здійснювати суспільно корисний ефективний вплив на інших суб'єктів на основі спільних інтересів*¹.

1.3.2. Співвідношення народу і влади

Наше дослідження безумовно було б неповним, якщо по розгляду категорій «народ» та «влада», не було б здійснено аналізу їх співвідношення.

Можна постулювати: народ не існує в бездержавному просторі; він повсякчасно відчуває на собі державний вплив. Попри наявність безлічі теорій походження та існування держави, всі сходяться на тому, що держава здійснює організуючу функцію щодо народу в певний порядок в межах держави, бажаній самій державі. Така функція здійснюється саме за допомогою влади, а відмінність цього різновиду останньої від усіх інших добре визначив німецький політолог К. Баллестрем: «Політична влада або владарювання

¹ Смородинський В.С. Судова влада в Україні: (загальнотеоретичні проблеми). – С. 50.

відрізняється від усіх інших форм суспільної влади суверенністю: загальні закони і порядки поширюють її на всіх громадян; вона виносить остаточне рішення у всіх випадках... Як вирішальний засіб застосування влади виступає монополія насильства як внутрішнього (право покарання) так і зовнішнього (право на війну)»¹.

Сама ж державна влада завжди здійснюється від певного імені та в певних інтересах, на що і вказує В. Старосольський: «коли говориться про інтерес держави, то маються на думці інтереси чийсь, що виступають під формою інтересів держави... В дійсності центром інтересу може бути тільки або жива одиниця-людина, або понад одинична гуртова єдність – спільнота»². І як нами було доведено при дослідженні категорій «сутність» і «явище» та «форма» і «зміст», їх власника можна визначити, здійснивши аналіз політичного режиму держави. Такими інтересами виступають: народні (більшості народу) – за демократичного режиму, або не-народні – за режиму, відповідно, недемократичного).

Відтак народ може бути владним суб'єктом лише за демократичної організації держави. Але чи може народ здійснювати владу обабіч держави? Спробуємо розглянути ймовірність такої можливості.

Використовуючи метод доведення до абсурду, для цього слід зібратися народів безпосередньо разом (або за допомогою комунікаційних засобів, що дозволяють одночасне спілкування) і за якимось принципом (одностайності, абсолютної чи відносної більшості) визначити мету своїх прагнень. Потім слід народу вплинути на підвладний суб'єкт (яким за подвійної суб'єктності влади виступає кожен громадянин, а відтак у сукупному прояві і народ в цілому), що має бути здійснено за допомогою власного авторитету чи насильства над собою або частиною себе. Далі бажано взагалі не розходитися або щонайчастіше збиратися для контролю за дотриманням владного веління, а у випадку недотримання – нового колективного застосування впливу та прийняття нових владних рішень. Цілком очевидно, що таке абсолютне народовладдя є реальним лише в анархічних утопіях.

¹ Баллестрем К. Власть и мораль // Философские науки. – 1991. – № 8. – С. 88.

² Старосольський В. Теорія нації. – С. 94, 95.

Проводячи народ через структуру владних відносин, ми об'єктивно приходимо до потреби держави для їх реалізації: владний суб'єкт – народ як єдність громадян держави; підвладний суб'єкт – також народ, але в атомізованому стані конкретних індивідуумів; зміст: узгоджена цільова визначеність соціальної системи, що проявляється у формі її конкретних велінь стосовно самої себе або своєї частки, та впровадження програми велінь за допомогою певних засобів впливу у поведінку системи або її частини.

Щоб дана структура владних відносин була діючою, а не являла собою теоретичну фікцію, всередині соціальної системи має відбутися диференціація рольових статусів (причому, постійно діючих, а відтак – професійних) та поява норм, згідно яких, одні інститути будуть визначати належність до громадянства, інші – виявляти цілі та волю соціальної системи, треті – впроваджувати їх в поведінку соціальної системи, четверті – здійснювати вплив у разі недотримання зазначеної поведінки.

Таким чином, стає очевидним, щоб народ міг здійснювати владу, потрібна постійно діюча формалізована система установ, через яку народ зміг би реалізовувати свою волю, і яка б відповідно забезпечувала її здійснення. Єдиною такою системою у матеріальному світі лишається саме держава. А відтак поруч із народом як владним суб'єктом та індивідуумами як підвладними суб'єктами неминучо постає необхідність впровадження третього суб'єкта – держави та її інститутів як представницької системи народу.

За такого ракурсу, співвідношення між народом, державою і владою можна виразити словами Л. Мамута¹: влада (публічна влада) і держава співвідносяться не як частина та ціле, а як функція і як структура, що її матеріалізує. Що ж до народу і держави, то вони корелюються як субстанція та один з її модусів.

Нами неодноразово завважувалося, що владна суб'єктність народу, стан народовладдя як сутності держави, це не споконвічна властивість, а наслідок еволюції цивілізації та практичного ствердження демократичної ідеї. Але Л. Мамут поширює таке розуміння на усі історичні модифікації державних режимів². З такою позицією не можна погодитися.

¹ Мамут Л.С. Народ в правовом государстве. – С. 21.

² Там само. – С. 36 – 47

Незгода полягає в обґрунтованих раніше запереченнях щодо визначення народу виключно через громадянство (або іншу форму політико-правового зв'язку із державою): за недемократичного режиму правляча еліта може як довільно розширити кількісний склад громадянства навіть за рахунок не людей, а інших істот біологічного світу (ніщо ж не завадило одному одіозному імператору ввести у склад римського сенату свого улюбленого коня), так і звужити обсяг громадянства аж до самої правлячої верхівки або релігійної, національної чи класової однорідності. За останнього варіанту ми дійсно можемо говорити про народ (в штучно звуженому його розумінні) як модус публічно-владної організації.

Але в такому разі не можна стверджувати, що цей куций народ і є єдиним джерелом влади, як це робить Л.Мамут¹. Джерело влади обумовлює як наявність можливості і здатності суб'єкта здійснювати вплив на поведінку оточуючих, так і можливість і здатність самих оточуючих підтримувати або здійснювати бажану суб'єкту поведінку. Лише у єдності двох властивостей варто говорити про джерело влади.

Звичайно, можна уявити, що гомогенний за певною ознакою народ диференціюється всередині себе на владний та підвладний суб'єкти. Але тоді можна говорити і про наявність двох підвладних суб'єктів, відносно яких владний суб'єкт здійснює владу: щодо підвладного-в-народі та щодо підвладного-поза-народом (оскільки очевидно, що ті спільноти, які не потрапили до довільно визначеного «народу», не припиняють бути постійним (на відміну від осіб, що тимчасово перебувають на території держави) підвладним суб'єктом владних приписів). Відтак, нам доведеться виводити або два джерела влади (із спільним владним суб'єктом), або один, – все ж таки відносячи підвладного-поза-народом до складу народу в цілому (попри невизнання його в такій якості державою). Щоправда відноситись він буде не до «громадянського» народу, а до історично-територіального. Лише в такому розумінні народ буде мислитись як єдине джерело влади в державі. Єдність же обох аспектів буття народу можлива лише за демократичного режиму.

¹ Мамут Л.С. Народ в правовом государстве. – С. 38.

Виключна іманентність влади народові обумовлює його суверенний характер. Юриспруденція традиційно визначає три суб'єкта, яким належить суверенітет: нація, народ, держава¹.

Належність народу до вказаної тріади ми можемо обґрунтувати з наступних позицій:

1) загальносвітове ствердження індивідуальних та колективних прав та свобод особистості в якості визнаного принципу міжнародного права². Їх соціальна значущість та пріоритетність стосовно інших соціальних явищ обумовлює і верховенство волевиявлення особистості та народу щодо інших суспільних екзистенцій. Розуміння народу як діалектичної єдності загального та одиничного (як справедливо зазначив Л. Мамут³, стосунки поміж особистістю та «колективним громадянином» не субординаційні, – неважливо, за чиєї домінації, – а коопераційні) наглядно сприяє такому висновку. В силу права народів на самовизначення вони вільно визначають свій політичний статус та безперешкодно здійснюють свій економічний, соціальний та культурний розвиток⁴, зокрема, й оформлення у власній державі: тут відповідно держава виступає похідною від народу; те ж саме мислиться про похідний характер державної влади;

2) влада функціональна відносно народу, належить народові, вона в ньому і стосовно нього здійснюється. Народ являє поєднан-

¹ Юридический Энциклопедический словарь / Гл. ред. А.Я. Сухарев. – 2-е изд., доп. – М.: Сов. энциклопедия, 1987. – С.459-460; Тодыка Ю.Н. Вопросы государственного суверенитета в аспекте формирования на Украине демократического правового государства // Проблемы законности: Респ. межвед. наук. сб. / Отв. ред. В.Я. Тацкий – Харьков: Основа, 1993. – Вып. 28. – С.7; Картунов О. Суверенитет // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Генеза, 1996. – С. 604.

² Див.: Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. – К.: Право, 1995; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. – К.: Право, 1995.

³ Мамут Л.С. Государство: полюсы представлений // Общественные науки и современность. – 1996. – №4. – С. 53.

⁴ Див.: Всемирная конференция по правам человека, Венская декларация и программа действий, 1993 год // Права человека и ты: Основные документы ООН, Документы Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе и Документы Совета Европы о правах человека / Сост. и ред. Ф. Куинн. – Варшава: Издательство ОБСЕ / БДИПЧ, 1999. – С. 68 – 75.

ня владного і підвладного суб'єкта. Такий збіг проявляється як на особистісному, так і на інституційному рівнях. Кожен громадянин держави – особа не лише підвладна, але й така, що вправі брати (в ідеалі – бере) участь у формуванні структур влади, контролю за їх діяльністю, може бути ініціатором їх реформування, ліквідації брати участь в прийнятті рішень в межах інститутів безпосередньої демократії. Подібною характеристикою наділені й конкретні інститути влади – кожний з них виступає в певному відношенні як владний, а в іншому як підвладний суб'єкт¹;

3) будучи суб'єктом владних відносин, народ безпосередньо або через уповноважених представників здійснює владні акти відносно самого себе або своєї частки, водночас перетворюючись і на підвладного суб'єкта. Чим більш повно загальна воля виражена у владних веліннях, тим більш адекватно вони відповідають потребам народу, який власне є (має бути) ініціатором таких велінь, і в кінцевому підсумку завжди є їх адресатом. Відповідно наскільки владний акт є безпосередньо наближеним до акту загального волевиявлення, тим вище його сила в ієрархії владних велінь. Найбільшу юридичну силу і значення отримують акти, ухвалені безпосередньо народом (через референдуми та плебісцити); друге місце займають акти, здійснювані органами, знову ж таки безпосередньо утворені народом (наприклад, парламент та президент), і яким він делегує право на владну функцію відносно себе; далі йдуть акти інститутів влади, які є похідними від органів, безпосередньо утворених народом;

4) держава може бути уявлена у вигляді публічної організації, його правової форми – *sui generis*, яка встановлюється суб'єктом (народом) для більш повної реалізації власних прав та інтересів. Конститууючи систему державних інститутів, народ наділяє їх тим обсягом повноважень, які є необхідними для здійснення обов'язків, що на нього покладаються, і найважливішим серед них слід визнати повноваження щодо здійснення функції соціальної організації народу. Комплекс делегованих державі повноважень її засновником визначається в правовому полі як суверенні права, які в свою чергу є проявом, конкретизацією державного суверенітету. А державний суверенітет, у свою чергу, є політико-юридичною

¹ Черданцев А.Ф. Теория государства и права. – М.: Юрайт, 1999. – С. 75

властивістю державної влади, що являє її верховенство всередині країни та незалежність у зовнішньополітичній сфері¹. За всіма наведеними в дефініції ознаками він є похідним від подібної властивості засновника держави.

Ст. 1 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, прийнятих Генеральною Асамблеєю ООН 12 грудня 1966 року, встановлюючи право народів на самовизначення, передбачає два аспекти такого права: зовнішній та внутрішній. Відповідно до зовнішнього аспекту, народ вправі вільно визначати свій політичний статус, включно із заснуванням власної держави. За внутрішнім аспектом, заснувавши державу та надавши їй свої правомочності, народ не позбавляється своїх прав (з огляду на іманентну належність індивідуальних та колективних прав людині), а продовжує їх утримувати, визначаючи вже в середині держави її спрямованість, форму та структуру, – «суспільство може і повинно взаємодіяти з державою, впливати на її політику, зберігаючи за собою верховний суверенітет у відношенні до держави, її установ, її відповідальності, призначення на державну службу і усунення з неї»². В такому ракурсі проблеми, цілком слушними виглядає думка Н. Міхальнової та В. Рахлевського, які зазначили, що «держава є суверенною доти, доки вона володіє основним комплексом суверенних прав, і спроможна висловлювати волю народу»³. Суверенітет як політико-правова властивість держави є набувним, делегованим від подібної властивості, але властивості більш високого порядку, належної народові, і які співвідносяться поміж собою як наслідок та причина. Зрештою, наскільки держава є модусом народу, настільки й про державний суверенітет можна говорити як про модус суверенітету народного.

¹ Словарь терминов по теории государства и права: Учебное пособие./ Рук. авт. кол. Н.И.Панов. – Х.: Основа, 1997. – С. 156.

² Черниловский З.М. Гражданское общество: опыт исследования // Государство и право. – 1992. – №6 – С. 150.

³ Государственное право Росс. Федерации: Курс лекций для юрид. инст-тов и фак-тов / Под ред. акад. О.Л. Кутафина: В 2-х т. – Т.2: Государственное устройство России / Михалева Н.А., Рахлевский В.А. – М.: Манускрипт, 1994. – С. 9.

1.3.3. Легітимація влади народом

Проте на шляху до реалізації такого бачення стоїть процес партикуляризації (відособлення) державного апарату від народу. Сама ж обумовленість такого процесу випливає з діалектики зв'язків між народом, його державною формою та владною функцією.

Публічно-владна організація народу має подвійну об'єктивацію. Як зазначає Л. Мамут¹, з одного боку вона об'єктивується в усіх людях, що складають державно-організоване суспільство; це їх діяльністю актуалізується і реалізується публічна влада як соціальна функція. З іншого – вона об'єктивується в системі структур публічно-владних відносин, інститутів, норм, процедур, ролей, і так далі; ці структури відтворюються та видозмінюються людською діяльністю, але разом із тим вони забезпечують та спрямовують її. Обидва моменти об'єктивації публічної влади обов'язково передбачають один одного.

З цього, а також із наголошеної асиметричності владних відносин, випливає диференціація ролей та статусів, що виконують громадяни в публічно-владній організації. Необхідність постійного та якісного здійснення владної функції потребує професійної роботи державного апарату. Здійснення ж на професійній та постійній основі частиною народу в інтересах і стосовно всього народу владної функції відкриває шлях до дії «залізного закону олігархічних тенденцій» Роберта Міхельса, який, вульгаризуючи, можна окреслити як «будь-яка влада розбещує». Подібна тенденція, творчо використовуючи термінологію Макса Вебера, виникає тоді, коли чиновник перестає жити «для» політики, а починає жити «за рахунок» політики². Втім це є природна бацила кожної влади, яка за демократично – правової системи повинна була б досить швидко придушуватися. Якщо ж цього не стається, то можна стверджувати, що не все добре в державному механізмі, держава не здійснює свою інструментальну роль щодо народу, й навряд чи її можна визначати як всенародну публічно-владну організацію.

Усунення цієї міхельсівської загрози постановля організованої ієрархії над народом (натомість публічно-організованого сою-

¹ Мамут Л.С. Народ в правовом государстве. – С. 35.

² Вебер М. Избранные произведения. – С. 653.

зу народу), реалізується через забезпечення здійснення переходу народного суверенітету в статус державного, або, кажучи інакше, – шляхом легітимації державно-владної діяльності.

Результатом здійснення легітимації виступає такий якісний стан влади, як її легітимність. Макс Вебер у своїй роботі «Політика як покликання і професія» визначив її як внутрішні підстави для виправдання панування. Втім і за сучасного розвитку політичної науки визначення майже незмінилися, і легітимність визначають або як «спроможність системи створювати і підтримувати віру в те, що наявні політичні інститути є найадекватнішими даному суспільству»¹. Стосовно ж нашої теми, для того, щоби народний суверенітет перейшов у стан державного, тобто відбулася владна трансмісія, необхідно аби останній виражав народну волю, і як наслідок, – сприйняття народом діяльності держави як такої, що відповідає його інтересам. А оскільки народ є категорією тривалою в часі, а, відтак, явищем динамічним (згадаймо завжди актуальний вислів Геракліта: «в одну й ту ж річку не можна увійти двічі, й не можна двічі захопити смертну природу в одному й тому ж стані...»²), то й сам цей процес уповноваження владою має бути постійно діючим: влада вважається законною доти, доки існує згода тих, відносно кого ця влада здійснюється. А народ, як зауважує Д. Х. Хеллоуелл, не дає такої згоди раз і назавжди, оскільки дарування згоди є безперервний процес³.

Обґрунтування тези про легітимацію влади як про процес переходу народного суверенітету у державний, а також про постійний характер такої метаморфози, є наступним предметом нашого розгляду.

Як зазначалося, за веберівською класифікацією розрізняють три типи авторитетної (легітимної) влади, – традиційна (довіра в силу звичаїв), харизматична (віра у видатні якості особи), та легально-раціональна (схвалення через сприйняття обов'язковості

¹ Lipset S. Political Man.- The Social Basis of Politics. – N.Y.: Doubleday, 1959, – P. 77

² Гераклит. Фрагменты // Материалисты Древней Греции. Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура.- М: Политиздат, 1955. – С. 43.

³ Хеллоуелл Д.Х. Моральные основы демократии: пер. с англ. – М.: ППП, 1993. – С. 54.

як владним та підвладним суб'єктами певних норм). Втім, враховуючи тему дослідження, найбільш цікавим для аналізу є останній тип легітимації. Інші типи залишаються опза нашою увагою, оскільки з одного боку традиційна легітимність «є реальним феноменом для більшої частини населення лише в декількох країнах – Марокко, Саудівській Аравії, Йорданії, Омані, Кувейті...»¹, а з іншого – проблеми дослідження впливу харизми на легітимність владних рішень, наприклад, таких осіб як В. Путін, О. Лукашенко чи Ю. Тимошенко є предметом політології і лише дотично стосується державно-правової матерії.

Раціонально-легальна легітимація (як процес) і легітимність (як результат) є продуктами еволюції цивілізації і певним ступенем спроможності рефлексії народу щодо самого себе. Е. Ренан з цього приводу зауважував, що «існування нації – це щоденний плебісцит»², і в ракурсі легітимації влади це твердження отримує ще більший сенс: народ здійснює її в собі, а не поза собою. Це означає, що народ виріс із дитячого віку месіанської віри в «доброго царя» чи неосмисленого сприйняття різного гатунку міфологем. Народ не вкладає свою долю в руки героя, вождя чи пророка, і не сліпо слідує догмам «тому, що так повелося з давнини», – народ сам визначає правила, відповідно до яких здійснюється влада, за цими правилами наділяє владними повноваженнями і у разі порушення правил позбавляє влади.

Безперечно, така конструкція віддає ідеальними формами, що певно змусило Д. Хелда³ виділити з раціонально-легальної легітимності (як «справжньої» легітимності) два її різновиди: нормативна згода та ідеальна нормативна згода. Характерним для них є те, що в повному розумінні слова здійснюється дифузія підтримки існуючої влади більшості громадян, але останній вид взагалі скоріше плід уяви, аніж реальний стан суспільства. Тут ми можемо провести паралель взаємопов'язаності рівня легітимності влади із

¹ Доган М. Легітимність режимів и кризис доверия // Социологические исследования. 1994. – №6. – С. 148.

² Цит. за: Коліушко І. Ліберальна концепція національно-визвольних змагань на Україні // Генеза. – 1992. – Березень. – С. 3.

³ Цит. за: Алексеева Т. Легітимність влади у період транзиту // Політична думка. – 1998. – № 3. – С. 111.

правопорядком та правовою культурою в державі, що може бути виявлено через визначення домінуючого типу правомірної поведінки в суспільстві.

Так домінація маргінальної поведінки в суспільстві (дотримання права особами, чия правосвідомість розходиться із вимогами правових норм) обумовлює згоду із владою (принаймні формально) під загрозою насильства (Д. Хелд, не вважає її «справжньою» легітимністю; також цілком зрозуміло, що маргіналізованому суспільству не притаманна демократично-правова організація).

Домінація конформістського типу поведінки (пасивне дотримання особистістю норм права, прилаштування, підкорення своєї поведінки думці і діям соціального оточення) визначається в класифікації Д. Хелда як «згода внаслідок апатії» та «прагматичне підкорення» (підтримка заради особистої вигоди), – тип доволі поширений за відчуження народу і держави (квазідемократичні держави) або в період, за визначенням Т. Алексеевої¹, «транзиту», – переходу до демократичної форми держави.

Домінація звичної поведінки (слідування засвоєним правовим ідеям і принципам є для особи в багатьох випадках самозрозумілим, постійно повторюваною дією, звичним поведінковим актом, за якого особистість не аналізує щоразу правильність вимог, які ставить до нього держава, а слідує ним без особливих роздумів), визначається як згода внаслідок традиції. Проте зауважимо, – це вже не традиційна згода як окремих, веберівський тип, – це згода як вид раціонально-легальної легітимності, згода із правилами, за якими здійснюється влада. Попри розведення Д. Хелдом «згоди внаслідок традиції» та «нормативної згоди», все ж вважаємо, що в саме такому аспекті вони є тотожними і поширеними серед сталих демократій світу. Розвинутість демократичних традицій, сприйняття їх імперативності народом в цілому (незважаючи на статуси та ролі кожного), – все це призводить до тотожності.

Останній тип поведінки – соціально-активний (ініціативна поведінка, визначається високим рівнем правосвідомості, глибокою правовою переконаністю, свідомою готовністю використовувати надані правом можливості, творчо користуватися ними у повсякденній поведінці). Саме за такого поведінкового стану народу мож-

¹ Алексеева Т. Легітимність влади у період транзиту. – С. 109.

на говорити про ідеальну нормативну згоду. Але цілком очевидно, що наразі вона дійсно є «ідеальною» формою, яка існує лише в уяві.

Наведене порівняння типів правової поведінки із різновидами легітимності не є випадковим: правові приписи є різновидом сили, через які владна функція досягає свого результату. Домінація певного типу правомірної поведінки визначає ступінь, за виразом А. Зайця, «легітимації права»¹ – позитивного сприйняття народом нормативно-правових приписів. Зрештою, ще Гегель писав, що «... закон не діє, діє лише дійсна людина, і при оцінці людських вчинків справа може, згідно з даним принципом, полягати тільки в тому, якою мірою нею сприйнятий цей закон, наскільки він увійшов у її переконання. Якщо ж по цьому закону належить судити, тобто взагалі оцінювати не вчинки, то не зрозуміло, чому такий закон служить і для чого він взагалі має існувати. Такий закон зведений до рівня зовнішньої букви і насправді до рівня марного слова, оскільки тільки через моє переконання він стає законом, зобов'язуючим і таким, що зв'язує мене»².

Втім, легітимація права є лише стороною легітимації владної діяльності в цілому. Але вона відкриває для бачення формальний бік останньої, і саме в цьому полягає її відмінність від усіх інших веберівських типів, що не випадково знаходить своє закріплення у другому сполучникові її назви (раціонально-легальна).

Легальність влади визначається як юридичне обґрунтування влади, відповідність дій державних органів існуючому в країні законодавству³. Проте, думається, це є завузьким підходом до визначення поняття. Легальність, що перекладається з латини як «законність», відіграє більш ширшу роль в демократично-організованому суспільстві, аніж здається на перший погляд.

Право на всіх стадіях свого існування об'єктивно детерміноване народом. Будучи соціальним витвором, характеризується своєю матеріальною обумовленістю. Безглуздо говорити про появу кос-

¹ Заєць А.П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – С. 36.

² Там само. – С. 39.

³ Комаров С.А., Малько А.В. Теория государства и права: Учебно-методическое пособие. – М., Изд. группа: «Норма-ИНФРА*М». 1999. – С. 174.

мічного права в епоху вітрильників. Право виникає, розвивається і щезає разом із потребами суспільства, в якому воно функціонує. Такої позиції дотримується і А. Заєць: «... з точки зору історичної дійсності і самої сутності суспільної регуляції визначення суб'єктом творення права будь-кого іншого, крім самого суспільства є неправомірним»¹. Відтак є сенс говорити про народ як джерело права. А, отже, саме в праві ми можемо відшукати вектор інтересів, волю народу.

Надання народній волі загальнообов'язковості потребує, словами Ю. Хабермаса², «трансформації влади як панування у такий стан, коли сам народ дає собі закони. Місце історичного пакту, договору про панування посідає тут суспільний договір як абстрактна модель способу конституювання влади, яка легітимізує себе лише у здійсненні демократичного законодавства, що виходить від самого народу».

Закріплення народом нормативно-правових приписів досягається через безпосередню (референдум) або представницьку (парламент, президент) форми здійснення народовладдя. Але спільним для них є те, що встановлюється правове поле здійснення владної функції, і в дусі статті 6 Конституції України вказана функція здійснюється у межах і відповідно до правового поля держави.

Подібне бачення ми відшуковуємо і в міжнародному публічному праві: в Документі Копенгазької наради Конференції з людського виміру НБСЕ від 29 червня 1990 року³, в Паризькій хартії для нової Європи від 21 листопада 1990 року⁴ та Документі Московської наради Конференції з людського виміру НБСЕ від 3 жовтня 1991

¹ Заєць А.П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – С. 24.

² Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. – С. 215-216.

³ Документ Копенгагенского совещания по человеческому измерению СБСЕ, 1990 год // Права человека и ты: Основные документы ООН, Документы Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе и Документы Совета Европы о правах человека / – С. 77-95.

⁴ Парижская хартия для новой Европы, Совещание СБСЕ, 1990 год // Права человека и ты: Основные документы ООН, Документы Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе и Документы Совета Европы о правах человека. – С. 95 – 98.

року¹, де наголошується на демократичній процедурі формування представницьких органів та на обов'язку державної влади дотримуватися законів та дії у відповідності до них.

Таким чином, доцільно увиразнити дві сторони легальності влади:

- наявність створеного народом (безпосередньо чи за допомогою представницьких інституцій) правового поля для здійснення владної функції;

- здійснення владної функції повноважними органами у межах і відповідно до встановленого народом правового поля.

Через єдність обох сторін легальності можна дати їй більш повне визначення: *легальність як складова частина легітимності влади є станом здійснення влади уповноваженим на це державним апаратом, у межах і відповідно до законодавства, встановленого народом.*

Ми бачимо, що народний суверенітет постійно об'єктивується в часі через законодавчу діяльність держави. Тобто народний суверенітет перетворюється у державний через поточне надання волі та інтересам народу нормативно-правового характеру. Набувши нормативної загальнообов'язковості, воля народу забезпечується усією діяльністю державного механізму. Кожен громадянин держави, підкоряючись спільній волі, вираженій у законі, тим самим підкоряється ніби самому собі. Таким чином, політична воля окремого громадянина стає загальною політичною волею, і навпаки.

Легальність у цьому сенсі є наслідком легітимації влади і відповідає оптимально бажаному стану правопорядку в країні.

Проте така легальність і такий правопорядок можуть мати місце лише за умови сприйняття народом себе водночас в якості і дійсного законодавця, і дійсного забезпечувача втілення власних приписів у життя. Але ця умова може бути здійсненою лише тоді, коли владні статуси (як оформлювачі волі народу) отримують народне визнання як в установчому (створення владного інституту), персональному (наділення конкретних осіб повноваженнями репрезен-

¹ Документ Московського совещания Конференции по человеческому изменению СБСЕ, 1991 год // Права человека и ты: Основные документы ООН, Документы Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе и Документы Совета Европы о правах человека. – С. 103 – 115.

танта органу влади), та поточному (схвалення самої діяльності як владних інститутів так і їх представників) аспектах.

Втім, про те, що саме розуміти під предметом легітимності влади існують доволі протилежні позиції. Так, Т. Алексєєва¹ вважає, що таким предметом є політична система в цілому; автор пропонує щодо конкретних проявів влади заміну терміну «легітимність» на «довіру». Іншу думку висловлює А. Фетісов², який відносить до предмету разом із режимом також конкретні інститути та носії влади.

Найбільш прийнятною виглядає точка зору А. Фетісова, оскільки публічно-правова організація народу передбачає бачення усіх владних статусів як вихідних від народу, а відтак ракурс полягає не лише в психологічному процесі «довіри» чи «недовіри» конкретній посадовій особі (що ніяких наслідків, окрім моральних, можуть і не мати), а в раціональному виборі поміж уповноваженням (підтвердженням уповноваження) та неуповноваженням цієї особи на здійснення владних повноважень. Навіть етимологічне значення терміна, думається, більше відповідає нашому розумінню.

Отже, легальність має значення лише в комплексі із другою складовою раціонально-легальною легітимності, – легітимністю у вузькому значенні (раціональна легітимність). Ми можемо її попередньо визначити як якісний стан уповноваженості влади народом.

Наше твердження є опозиційним до думки деяких політологів, на яких, зокрема, посилається А. Заєць³ («Легітимація є політичним явищем, а не юридичним процесом набуття юридичних ознак тим чи іншим політичним явищем, владою, політичним рішенням») або твердженням Ю. Розенфельда⁴ («Легітимація влади не

¹ Алексєєва Т. Легітимність влади у період транзиту. – С. 109

² Фетісов А. С. Политическая власть: проблемы легитимности // Социально-политический журнал. — 1995. - №3. — С. 108-109.

³ Заєць А.П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – С. 37.

⁴ Розенфельд Ю.Н. Легитимация политической власти // Формування суспільної політики: теоретичний, практичний та правовий аспект: Десяті Харківські політологічні читання / Упоряд.: А.П.Гетьман, О.В.Ставицька. – Харків: Право, 2000 – С. 18.

є правовим процесом і не володіє юридичними функціями»), але нам воно вважається обґрунтованим через наступні підстави:

в політологічній системі знань легітимність означає сприйняття суб'єктом влади такою, якій слід коритися. Обґрунтування такого сприйняття може бути різним: поділяння ідеологічних, моральних, релігійних цінностей, страх перед покаранням тощо. Очевидно, що такі внутрішні переживання не є правовими процесами.

Ступінь легітимності пропонується визначати різними методами: через дані про масштаби порушення законів, характер насильства в житті суспільства, розмах руху незгодних, а також розмір коштів, витрачених на заходи безпеки тощо. Проте, думається, соціологічні дослідження подібного гатунку, проведені різними спеціалістами під різними кутами зору, можуть давати ледь не протилежні результати і виступати засобом маніпулювання масовою свідомістю.

Дослідження раціонально-легальної легітимації влади в юридичній площині дозволяє уникнути таких казусів. За такої позиції легітимність влади як якісний стан уповноваженості влади народом впливає із самої суверенної природи народу. Як раніше зазначалося, одним із аспектів діалектики стосунків між державою та народом виступає їх зв'язок як поміж публічно-владною організацією та її засновником. Сам цей зв'язок проявляється в первинному уповноваженні держави на владну діяльність, – самовизначенні народу у вигляді публічно-владної організації. Наступні, похідні ступені уповноваженості стосуються вже системи державної влади (самовизначення у формі держави) та конкретних осіб на заміщення владних статусів (самовизначення в представництві).

Саме ж уповноваження, з одного боку, характеризується наявністю в сторони, яка уповноважує, певного права, якого немає в уповноваженої сторони, та яке їй надається для здійснення цілей, бажаних тому, хто уповноважує, але які він з певних причин самотійно неспроможний досягти.

З іншого ж сторони, уповноваження є свідомо-вольовим процесом, який з боку свідомості характеризується двостороннім розумінням змісту та мети уповноваження та з вольового боку, – бажанням досягти цілей, заради яких вказана діяльність втілюється.

Цілком очевидно, що момент довіри (схвалення) об'єктивно наявний в зазначеній конструкції: в протилежному випадку може йти мова про дефекти волі або свідомості. Причому схвалення (згода) передує уповноваженню, і логіка їх співвідношень отримує наступний вигляд: не згода внаслідок уповноваження, а уповноваження внаслідок згоди.

Логічно впливає, що уповноваження здійснюється в результаті акту волевиявлення. Акт волевиявлення власне і полягає в поєднанні вищенаведених категорій: «схвалюючи – уповноважую». Саме ж волевиявлення реалізується через розумовий процес вибору поміж альтернативними варіантами власного рішення. Причому безальтернативність тут неможлива: приймати хоч-яке чи не приймати взагалі ніякого рішення вже передбачає варіативність. Не оминає таких характеристик і процес легітимації влади народом – вибір здійснюється між двох альтернатив: не схвалювати (а відтак не уповноважувати) або схвалювати (відповідна антитеза), і якщо уповноважувати, то що або кого, і в яких межах.

Відтак, ми можемо запропонувати наступну логічну конструкцію: легітимність (уповноваженість внаслідок схвалення) є наслідком процесу легітимації (вибір об'єкту із відповідним його схваленням-уповноваженням).

Таке бачення вимагає поставити актуальне для нашої проблеми питання: якщо уповноваженість є юридичним станом (з огляду на її управомочено-зобов'язальний характер), то чи не володіє юридичними ознаками сам процес схвалення-уповноваження?

Очевидно, що так, – в протилежному випадку ми мали б справу не з правом та волею народу, а із свавіллям та анархією. Юридизація процесу вибору уповноваженої сторони народом дозволяє визначити найбільш повно його волю стосовно владної функції і надати цій волі імперативного характеру. Крім того формалізація легітимації дозволяє позбутися поширеного серед політологів оціночного підходу: можна цю владу визнавати легітимною, або ні? Юридичний же підхід через легально встановлені процедури дозволяє встановити наявність чи відсутність схвалення народом будь-якого владного інституту.

Процес легітимації влади наскрізно пронизує державно-правову матерію: народ, самовизначаючись в державі, обирає поміж

державним та бездержавним життям, відповідно легітимуючи (в разі її постання) чи делегітимуючи (в разі відмови від власної держави); самовизначаючись в формі держави народ обирає поміж республікою чи монархією, унітарною чи федеративною державою, і так далі; самовизначаючись в представництві, народ обирає конкретні персоналії, яким він довіряє первинне представництво самого себе, – формує персональний склад парламенту та у випадку із президентськими та змішаними типами республік, визнає ще й особу президента. Спільним у всіх наведених випадках є те, що на момент здійснення акту волевиявлення, внаслідок наділення чи скасування повноваженнями від народу, ми можемо з певністю стверджувати про легітимність чи нелегітимність владних інститутів (наприклад, виражена на референдумі недовіра складу парламенту чи особі президента, повторне необрання, бойкот виборів до представницьких інститутів, більш ніж вичерпно говорять про стан їх легітимності). Однозначно ствердити наявність чи відсутності в інший спосіб, аніж через формально встановлені процедури, внаслідок яких приймається певне уповноважуюче (деуповноважуюче) рішення, на наш погляд, не уявляється можливим.

Єдиним виключенням із запропонованого правила є ситуація, коли легітимовані у свій час владні інститути, словами А.Черданцева¹, перетворюються на узурпаторські. Це можливо тоді, коли уповноважено – зобов'язальні стосунки порушуються з боку уповноваженої сторони, і воля держави не лише розходиться із волею народу, а й унеможлиблює останню. Державний апарат не віддзеркалює в законодавстві народний інтерес та волю, а ті нормативно-правові акти, які ще їх містять, – ігноруються; процедури (де)легітимації перетворюються на фікцію: попри їх існування однастайність схвалення досягає зазвичай 99 з гаком відсотків. Очевидно, що разом із фікцією процедури легітимації фікцією стає і статус легітимності.

В такому разі критерій істинності легітимності влади відшуковується в міжнародному публічному праві. Мова йде про вже згадуваний Документ Копенгазької наради Конференції з людського виміру НБСЄ від 29 червня 1990 року, де сформовано принцип легітимності влади: «воля народу, яка виражається вільно і

¹ Черданцев А.Ф. Теория государства и права. – С. 80.

чесно в ході періодичних та дійсних виборів, є основою влади та законності будь-якого уряду» (п. 6). Документ визначає передумови здійснення легітимації влади: проведення вільних виборів із розумною періодичністю, як це встановлено законом (п. 7.1); припущення, щоби усі мандати, принаймні в одній палаті національного законодавчого органу, були об'єктом вільної змагальності кандидатів в ході всенародних виборів (п. 7.2); гарантування дорослим громадянам загального та рівного виборчого права (п. 7.3); забезпечення, щоби голосування проводилося таємно або застосовувалась рівноцінна процедура вільного голосування і щоби підрахунок голосів та повідомлення про нього були чесними, а офіційні результати були обраховані (п. 7.4); повага права громадян здобувати політичних або державних посад в особистій якості або в якості представників політичних партій або організацій без дискримінації (п. 7.5); забезпечення того, щоби закон та державна політика допускали проведення політичних кампаній в атмосфері свободи та чесності, в якій жодні адміністративні дії, насильство або залякування не утримували б партії та кандидатів від вільного викладення своїх поглядів та оцінок, а також не заважали б виборцям знайомитися з ними та обговорювати їх або голосувати вільно, не опасаючись покарання (п. 7.7); забезпечення того, щоби кандидати, які отримали необхідну кількість голосів, визначену законом, належним чином заступали на посаду та могли залишатися на посаді до закінчення строку своїх повноважень або до їх припинення іншим чином, який регулюється законом у відповідності до демократичних парламентських та конституційних процедур (п. 7.9).

Лишається додати, що поняття «закон» цитований Документ вживає виключно в правовому його розумінні.

З запропонованого юридичного осмислення раціональної легітимності влади, можна дати її наступне розгорнуте визначення: *раціональна легітимність як складова частина легітимності влади є стан уповноваженості держави, її апарату та посадових осіб, через їх схвалення народом внаслідок безпосереднього або опосередкованого легального вибору.*

Відповідно легітимацію влади доречно окреслити як процес набуття уповноваженості державою, її апаратом та посадовими осо-

бами, через їх схвалення народом внаслідок безпосереднього або опосередкованого легального вибору.

Синтез понять легальності та раціональної легітимності дозволяє нам вивести наступне *юридичне розуміння легітимності влади: здійснення влади державою, державним апаратом, посадовими особами, уповноваженими на це народом у встановлених ним нормативно-правових межах.*

Таким чином, легітимність стає наслідком легітимації, або кажучи інакше, процесу переходу народного суверенітету в нову формальну якість – стан суверенітету державного. Розуміючи ж народовладдя як належність влади народу та її здійснення народом у власних інтересах щодо самого себе в правовій демократичній формі, легітимація влади якраз виступає динамічною стороною цього визначення – перманентним процесом визнання народом влади відповідною його інтересам на усіх її інституційних рівнях.

РОЗДІЛ II

ФОРМА І ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЗДІЙСНЕННЯ НАРОДОВЛАДДЯ

2.1. Форми здійснення народовладдя

Народовладдя як соціокультурний феномен актуалізує своє буття в державі через відповідні зовнішні інституалізовані прояви – форми здійснення народовладдя.

Критерієм формалізації, як в цілому, так і наступного виокремлення конкретних форм здійснення влади народом, виступає співвідношення безпосередності та опосередкованості волевиявлення суспільства у владних відносинах.

Домінація одного з елементів у такому співвідношенні зумовлює існування двох форм, за посередництвом яких народ реалізує владну функцію. Наведемо їх формулювання: «Представницька демократія – це народовладдя, що здійснюється через обрані ... представницькі органи державної влади. Представницькі органи у своїй сукупності здійснюють від імені та за дорученням народу державну владу в усій її повноті, за виключенням лише тих її повноважень, які народ реалізує безпосередньо»¹. «Безпосередня демократія як пряме народовладдя означає ініціативу та самодіяльність народних мас в управлінні державою, їхнє пряме волевиявлення при виробленні та ухваленні державних рішень, а також їхня пряма участь у проведенні цих рішень у житті, в здійсненні народного контролю»².

Форми народовладдя входять в загальну систему форм демократії, яка, окрім зазначених, знаходить своє відображення ще й через такі зовнішні прояви, як організація діяльності апарату держави на демократичних принципах та через юридичне закріплення і фактичне використання громадянами їх демократичних прав і

¹ Марксистко – ленинська загальна теорія держави і права. – М.: Юридическа література, 1972. – С. 206-207.

² Там само. – С. 208.

свобод узятих у єдності з відповідними обов'язками¹. Місце форм народовладдя в системі форм демократії зумовлено спрямованістю останньої в усій її багатоаспектності на виконання власної службової функції по здійсненню народовладдя², що може бути досягнуто лише за умови комплексного прояву на всіх трьох щаблях (індивідуальному, колективному, інституційному) в соціальному середовищі. Лише за умов оптимального поєднання свободи особистості із колективною волею (максиму такої оптимальності навів іспанський мислитель Мігель де Унамуно: «ані найменшого сенсу не має питання, чи створено суспільство для особи, чи особа для суспільства, тому що я – і є суспільство, і суспільство – це я»³), за належної організації та спрямованості державних інститутів, можна говорити про можливість здійснення основоположного принципу демократії – народовладдя.

Самі ж форми народовладдя покликані до розкриття статички змісту влади народу (її належність суб'єкту) в динаміці (власне, її здійснення).

2.1.1. Безпосередня форма здійснення народовладдя

Першість виникнення утримають за собою безпосередні форми здійснення влади. Як основний прояв влади в родову епоху, вони наріжно проходять через усі часи європейської цивілізації, варто лише згадати такі пам'ятки демократичної практики як античні народні збори, віча княжої України, самоврядування міст-держав Середньовіччя, чорні ради Запорозької Січі тощо.

Але навіть такий побіжний огляд традиційно давав підстави політичній думці розглядати пряму форму здійснення влади (за винятком виборів) як долю примітивних народів (нерозвинутість економічних засобів та розподілу праці, соціальної стратифікації,

закритий тип суспільства, – все це зумовлювало спільне вирішення усіх вагомих питань) чи невеликих територіальних утворень (що дозволяють організацію зборів усіх повноважних членів громади). Як справедливо зазначає італійський теоретик Д. Сарторі, пряма політична участь була обмежена античними полісами, міськими комунами середньовіччя та декотрими швейцарськими кантонами, оскільки, вона можлива лише у невеликих за чисельністю і компактно розташованих спільнотах, а по мірі розросту вироджується у деспотію або цезаризм¹.

Криза європейського парламентаризму в першій половині ХХ століття зумовила постання тоталітарних режимів, які якраз і скористалися руйнівною енергією прямої участі у політиці некультурної маси (на відміну від попереднього кризи часу, коли участь народу у владі обмежувалася періодичним вкиданням бюлетенів до виборчих скриньок).

Це – закономірний урок історії, про який попереджували ще Платон та Аристотель: крайнощі породжують крайнощі, і на політичній арені натомість елітистського парламентаризму запанував нівелюючий тоталітаризм. «Простий ум, знаючи, що він простий, осмілюється проголошувати своє право на простацтво і, де хоче, накидає його», – так окреслював сучасний йому стан Х. Ортега-і-Гасет².

Спроба розв'язання подібного парадоксу демократії спонукала до дискусій щодо взаємодії усіх форм здійснення народовладдя. Вже в 1946 році відомий французький адміністративіст Ж. Ведель писав: «Очевидно, що найбільша ідентифікація керуючих та керованих здійснюється за прямої демократії, коли сам народ без посередників вирішує усі питання, пов'язані з громадськими справами, чи йде мова про законотворчість, адміністративне управління чи про відправлення юстиції, коли кожний в повній мірі виступає в якості керуючого або керованого. Але не менш очевидно й те, що подібна система непридатна в сучасній державі незалежно від її розмірів. Тим не менш пряма демократія лишається ідеалом, який буде надихати організацію

¹ Sartori G. *Democrazia a definizioni*. – 4ed. - Bologna, Milano, 1972. – XIU. – р. 162-163.

² Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас. Вибрані твори. – С. 20.

¹ Загальна теорія держави і права / За ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. – С. 100.

² Копейчиков В.В., Сушук З.И. Реальный социализм: демократия, личность, права человека. – К.: Вища школа, Головное изд-тво, 1983. – С. 25-26.

³ Унамуно М. де. Избранное: Пер. с исп.: в 2-х т. – Л.: Худ. лит., 1981 – Т.2. – С. 226.

компетенцій, яку керуючі повинні будуть делегувати керованим»¹.

Поступ до вказаного ідеалу зумовлює конвергенцію «чистих» безпосередніх форм здійснення влади із професійною діяльністю державних органів. Лише за постійної взаємодії представницької форми у всіх її видах із безпосередніми інститутами здійснення народовладдя може здійснюватися перманентна легітимація делегованої влади, двосторонній зв'язок поміж народом та його представниками, забезпечуватися стан масової політичної участі. Раціональною тут є позиція Л. Талліана, який зазначав: «До прямої демократії слід відноситися не як до інструменту ідеального управління, а як до способу комунікації між політичним режимом і народом»².

Виходячи з наведеного, традиційний поділ на «чисті» прямі та представницькі форми через їх комплексний характер є умовним. Визначальним критерієм для формалізації постає домінування або безпосередності або опосередкованості участі суспільства у владних відносинах.

Сама побудова поняття безпосереднього здійснення народовладдя народом зумовлена розкриттям елементів складу такого виду владних відносин.

Об'єкт. Визнання того, що за демократичної правової держави народний суверенітет реалізується здебільшого через державний, дозволяє стверджувати, що народовладдя за об'єкти свого застосування має ті ж сфери, що й держава: політичну, економічну, гуманітарну тощо. Така позиція підтверджується аналізом Конституції України, яка, зокрема, закріплює, що «народ здійснює владу безпосередньо...» (ст. 5), «народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії» (ст. 69), обмеженням сфери застосування такої форми як референдум щодо питань податків, бюджету та амністії (ст. 74), заборона використання інших форм, окрім референдуму, з питань зміни території України (ст. 73). Таким чином, окрім наведених виключень, в усіх інших питаннях зовнішньої та внутрішньої політики держа-

ви, щодо яких виникає суспільний інтерес, можливе застосування безпосередньої форми здійснення народовладдя.

Суб'єктний склад. Очевидно, що владним суб'єктом здійснення безпосередньої форми народовладдя виступає народ. Проте, спірним лишається питання щодо монічності такого розуміння.

Ст. 5 Конституції зазначає, що народ може здійснювати владу безпосередньо, через органи державної влади і через органи місцевого самоврядування. Якщо в радянській теорії¹ система рад (від сільської до Верховної) складала єдину систему органів саме державної влади, то наведена стаття Основного Закону відрізняє органи державної влади від органів місцевого самоврядування.

Виходячи із пропонованої нами моделі, народ виступає політичним співтовариством, об'єднаним на засадах спільного громадянства. Таким чином, народ являє загальнодержавну категорію (єдине джерело влади в державі) і як такий не може бути партикульований без втрати цього статусу. Тому нам здається дискусійним² питання про місцеве самоврядування як форму реалізації народовладдя. Питання можна ставити в наступній площині: владу здійснює народ за допомогою місцевого самоврядування, чи група громадян, що мешкає в межах певного адміністративного утворення та яка об'єдналася у територіальну громаду?

Потреба відповіді на поставлене питання зумовлена потенційно небезпечною підміною на місцевому рівні територіальної громади категорією «народ», що в умовах політичної нестабільності може призвести до їх протиставлення та зазіхання першої на статус останньої. Події в Автономній Республіці Крим в 1991-1995 роках³,

¹ Див.: Чехарнин Е.М. Советы народных депутатов – воплощение народовластия. -М.: Юрид. лит., 1978. – С. 48; Селіванов А.О. Здійснення радянського народовладдя. – К.: Політвидав України, 1983. – С. 5.

² Погорілко В. Основні засади теорії безпосередньої демократії// Право України. – 2001. – №8. – С. 26; Борденюк В.М. Деякі аспекти співвідношення місцевого самоврядування, держави і громадянського суспільства в Україні // Право України. – 2001. – №12. – С. 24-25.

³ Див.: Про політико-правову ситуацію в Автономній Республіці Крим: Постанова Верховної Ради України. – ВВР. – 1994 -№40. – ст. 372; Про виконання Постанови Верховної Ради України “Про політико-правову ситуацію в Автономній Республіці Крим”: Постанова Верховної Ради України. – ВВР. – 1994. – №47. – ст. 425.

¹ Цит. за: Ковлер А.И. Исторические формы демократии: проблемы политико-правовой теории. – С. 101-102.

² Tallian L. Direct Democracy: A historical analysis of the initiative, referendum and recall process. – Los Angeles (Cal.), 1977. – P. 117.

неодноразові місцеві референдуми про статус російської мови як офіційної (зокрема останній харківській міській референдум 31 березня 2002 року¹), заклики до проголошення південно-східної республіки в листопаді-грудні 2004 року, низка рішень органів місцевого самоврядування сходу України, всупереч законодавству, про оголошення себе «територіями без НАТО»², зумовлюють потребу визначення співвідношення цих категорій.

Думається, що ця проблема розв'язується крізь призму принципу громадянства. Мешканці земель держави, окрім перебування в громадянстві України, є водночас і членами певних територіальних громад цих земель. Таким чином, в народ, як категорію більш високого порядку, входять територіальні громади, як категорії менші за своїм обсягом. Проте хибною є позиція, що сума усіх територіальних громад у сукупності складає народ. Таке твердження може бути більш-менш прийнятним для федеративних держав (за умови їх формування знизу-догори), але аж ніяк для держав унітарних. Тут ми можемо говорити про територіальну громаду як про легального мандатарія всього народу в межах певного адміністративного утворення. Слід погодитися із позицією французького конституціоналіста Ф.Люшера, який вважає, що, «доки колектив лишається складовою частиною французького народу, він не може «самовизначатися» незалежно від думки французького народу»³. А відтак місцеве самоврядування в кожній окремій території еventуально здійснює весь Український народ (тут помітний елемент певного представництва, оскільки безпосередньо його здійснюють громадяни України, що об'єдналися в територіальну громаду, але конституційно уповноважені на це усім народом, що впливає із суті ст. 3, 7 Основного Закону), тому будь-яке порушення прав місцевої самоорганізації є порушенням прав усього Українського

¹ Див.: Про виконання чинного законодавства про застосування мов у м. Харкові: Рішення Харківської міської ради Харківської області //Слобода//. – № 54 (10 липня 2001 року)..

² Зокрема, див.: Про забезпечення позаблокового нейтрального статусу України і конституційних засад суверенітету та незалежності України на території Харківської області: Рішення Харківської обласної Ради № 781 —V// інформація [Електронний ресурс]. —Режим доступу: <http://www.oblrada.kharkov.ua/rus/decision/?id=842&sid=30>.

³ Люшер Ф. Конституционная защита прав и свобод личности. – С. 342.

народу (не є важливим, з якого боку здійснюється таке порушення: чи державні органи влади утискують права територіальної громади, чи навпаки, з боку територіальної громади здійснюються спроби сепарації від держави).

Підсумовуючи, можна стверджувати що український народ, будучи загальнодержавною категорією, виступає єдиним суб'єктом здійснення безпосередньої форми народовладдя, яка, відповідно, може мати лише загальнодержавний масштаб своєї дії. Ст. 140 Основного Закону та ст. 2 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», які є спеціальними відносно ст. 5 Конституції України, конкретизують місцеве самоврядування як право саме територіальної громади. Відтак місцеве самоврядування не може трактуватися як форма здійснення народовладдя, оскільки положення ст. 5 Конституції про здійснення влади народом через органи місцевого самоврядування є абстракцією, яка передбачає, що *весь* народ через *усю* систему місцевого самоврядування здійснює свою владу. Конкретно ж, територіальна громада, будучи легально умандатованою на це Українським народом, здійснює безпосередню місцеву самоорганізацію, а ніяк не народовладдя.

В подібному ракурсі є доречним тлумачення ст.124 Конституції України, яка визначає, що народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів та присяжних. Якщо законодавче закріплення статусу присяжних лишається досі відкритим¹, то судова участь народних засідателів є обов'язковою за кримінальними справами про злочини, за які законом передбачена можливість призначення покарання у вигляді довічного позбавлення волі (ст. 17 Кримінально-процесуального кодексу України).

На наш погляд, варто говорити не про ще один вид безпосередньої форми здійснення народовладдя (через причину звуження народу до конкретних осіб народних засідателів), а про різновид форми здійснення демократії, яким є організація роботи державного апарату на демократичних принципах.

Окрім визначення народу як єдиного суб'єкта здійснення безпосередньої форми здійснення народовладдя слід наголосити на

¹ Тертишник В.М. Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України. – К.: А.С.К., 2002. – С. 104.

сурядній, але необхідній ролі представницького владного суб'єкта – органів державної влади та місцевого самоврядування, на яких лежить обов'язок організації, забезпечення та гарантування безпосереднього народовладдя, а також політичних партій і громадських організацій, які через свій особливий статус в політичній системі та громадянському суспільстві сприяють здійсненню різноманітних форм безпосереднього народовладдя.

Що стосується підвладного суб'єкта, то як раніше зазначалося, в системі народовладдя наявний збіг підвладного і владного суб'єктів (через опосередкованість державою та її інститутами) в одній категорії «народ». Таким чином, підвладним суб'єктом також виступає народ в усіх його ймовірних аспектах: колективному, індивідуальному, інституційному.

Зміст владних відносин визначається владною трансмісією, обумовленою взаємодією об'єктивної та суб'єктивної сторони влади. До характеристик змісту можна віднести наступні:

- свідоме волевиявлення: через безпосередню форму народ висловлює свою волю, пропонує ту модель поведінки, яка для нього є найбільш прийнятною.

- домінація елемента безпосередності над опосередкованістю участі суспільства у владних відносинах.

- імперативний характер безпосередньої форми. В цьому аспекті І. Старостіна¹ вказує, що імперативні інститути (як матеріальні) доповнюються дорадчими (як процесуальними), – в цьому їх взаємозв'язок. Статус консультативних видів безпосереднього народовладдя (обговорення, петиції, громадянські ініціативи, інші можливості участі народу, територіальної громади в здійсненні політичної влади) не випадає із загальної формули імперативності, оскільки вони тісно пов'язані із нею та сприяють її ефективності.

В контексті аналізу змісту, слід мати на увазі, що ст. 69 Конституції України подає невичерпний перелік прямих форм народовладдя, що дозволяє зробити висновок про їх потенційну необмежену кількість. Проте слід наголосити, що такі форми не повинні суперечити принципам права та нормам чинного законодавства.

¹ Старостіна І.А. Всенародные обсуждения: правовые возможности и практика // Вестник Моск. ун-та. Серия 11 (Право). – 1998. – №3. – С. 50.

Виходячи з такого розгляду складових безпосереднього здійснення народовладдя, можна виокремити наступні елементи її визначення:

- волевиявлення народу;

- пряме (домінування елемента безпосередності) волевиявлення народу;

- з питань, що являють суспільний інтерес;

- у формах, що не суперечать праву;

- така владна діяльність завжди тягне юридичні наслідки;

- на систему представницької ієрархії покладається обов'язок гарантування і втілення такого волевиявлення.

Відтак, можна дати наступне визначення безпосередньої форми здійснення народовладдя – це пряме владне волевиявлення народу, що тягне юридичні наслідки, з суспільно-значущих питань у формах, яке не суперечать праву та яке гарантується і забезпечується державою.

У національному законодавстві знайшли своє закріплення наступні різновиди цієї форми здійснення народовладдя: вибори, референдум, народні обговорення. Щоправда, народні обговорення в Конституції прямо не передбачені. Проте в міжнародному праві закріплено положення, що «законодавство буде розроблятися та прийматися в результаті відкритого процесу, що відображає волю народу або безпосередньо, або через обраних ним представників» (Документ Московської наради Конференції з людського виміру НБСЄ від 3 жовтня 1991 року); аналіз конституційних положень також дає можливість зробити висновок про опосередковане регулювання народних обговорень через конституційні характеристики України (статті 1, 3, 7), закріплення принципу народовладдя, права народу здійснювати владу як безпосередньо, так і через органи державної влади та місцевого самоврядування (стаття 5), конституційного права громадян на участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах (стаття 38), надсилати індивідуальні чи колективні звернення в державні органи і органи місцевого самоврядування (стаття 40), брати участь в місцевому самоврядуванні як інституті самоорганізації населення, що не входить в систему державної влади (статті 5, 38, розділ XI), виступати з ініціативою проведення референдуму (стаття 72), необмеженість прямих форм народовладдя (стаття 69).

Водночас правове регулювання народних обговорень (в межах інституту референдуму) здійснене в ст. 8 Закону України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми»¹, яка встановлює, що винесений на референдум проект закону, рішення обговорюється в межах України або тієї адміністративно-територіальної одиниці, де проводитиметься референдум. Задля реалізації такої настанови, всі рішення, що стосуються референдуму, а також проекти законів, інших рішень, які виносяться на референдум, підлягають опублікуванню в засобах масової інформації.

Отже, законодавче закріплення отримали три різновиди здійснення безпосередньої форми народовладдя. Такий статус зумовлений їх особливим значенням та вагомістю в системі демократії. Чим більш розвинутим характером та вкоріненням в правову та політичну культуру населення володіють ці форми, тим більш реального втілення отримує стаття 1 Конституції України.

Вибори як безпосередня форма здійснення народовладдя. За своєю природою вибори є легітимним способом делегування влади народом державі, шляхом формування найвищих представницьких інститутів – парламенту та президентури. Логічно, що вибори є інструментом, який причинно необхідний для існування іншої форми народовладдя – представницької. Як зазначає А.Безуглов, якщо «всю систему представницьких органів або замикаючий цю систему загальнодержавний верховний орган влади представляє народ, то фактичною підставою утворення цих органів повинна бути воля народу. ...Але для того, щоби ця воля, яка виходить не від одного, а багатьох виборців..., була виражена ззовні, необхідним є певний спосіб волевиявлення. Цей спосіб повинен забезпечити можливість виразити волю всім, кого представляють, забезпечити повну свободу і об'єктивність волевиявлення і проводитися у певних, закріплених нормами права організаційних формах. Таким вимогам відповідають вибори – історично мінливий спосіб формування представницьких органів»². Тут, продовжимо цю думку словами О. Мурашина, сам акт виборів за своєю

¹ «Про всеукраїнський та місцеві референдуми: Закон України // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1991. – № 33. – ст. 443.

² Безуглов А.А. Советский депутат (государственный статус). – М.: Юридическая литература., 1971. – С. 17.

суттю є концентрованим проявом реальної волі народу. Цим актом волевиявлення народу здійснюється конституювання та відтворення як органів державної влади, так і органів місцевого самоврядування, надаються владні повноваження обраним представникам у межах їх компетенції, встановлюється зміст владного мандату¹.

Таким чином, вибори забезпечують можливість альтернативно-го вирішення питання: хто буде безпосередньо управляти країною, та яку політику він буде провадити?

Значення виборів для долі окремої людини та народів в цілому відбилосся в міжнародному публічному праві визнанням виборів за критерій оцінки демократичності та забезпечення права в державах, а відтак, в сучасну пору вибори – «це достатньо рідкісний інститут конституційного права, відносно якого розроблені й визнані єдині міжнародні стандарти»². Вказане положення знаходить своє підтвердження в наступних міжнародних документах:

– пункт 3 статті 21 Загальної декларації прав людини закріплює: «Воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля повинна виявлятися у періодичних і нефальсифікованих виборах, які повинні проводитись при загальному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування»;

– Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод (Протокол I, 1952 рік), що містить таке положення: «Високі Договірні Сторони зобов'язуються проводити вільні вибори з розумною періодичністю таємним голосуванням на умовах, які забезпечують народу вільне виявлення своєї думки під час вибору законодавчої влади»;

– стаття 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року, конкретизуючи положення Загальної декларації прав людини проголошує, що «Кожний громадянин повинен мати без будь-якої дискримінації... і без необґрунтованих обмежень

¹ Мурашин О. Вибори як акти прямого народовладдя // Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична. – Випуск 35. – 2000. – С. 180-185.

² Сравнительное конституционное право / В.Е.Чиркин, Ю.А.Юдин, М.А.Никифорова и др. / Редкол.: В.Е.Чиркин (отв. ред.) и др. – М.: Изд. фирма «Манускрипт», 1996. – С. 366.

право і можливість: а) брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і за посередництвом вільно обраних представників; б) голосувати і бути обраним на справжніх періодичних виборах, які проводяться на основі загального і рівного виборчого права при таємному голосуванні і забезпечують свободу волевиявлення виборців;

– документ Копенгагенської наради Конференції з людського виміру НБСЕ від 29 червня 1990 року, який встановлює засади легітимності виборчого процесу;

– Паризька хартія для Нової Європи, закріплює, що «демократичне правління ґрунтується на волі народу, що виражається регулярно в ході вільних і справедливих виборів»;

– пункт 17.1 Документу Московської наради Конференції з людського виміру НБСЕ від 3 жовтня 1991 року закликає «безумовно засуджувати ті сили, що прагнуть захопити владу у представницького уряду... супроти волі народу, що була висловлена в ході вільних та справедливих виборів, та в порушення законно встановленого конституційного ладу».

Із наведених міжнародних стандартів можна визначити принципи демократичних виборів, які, на наш погляд, мають наступний поділ:

а) концептуальні засади правового забезпечення виборчих відносин, пов'язані з обов'язковістю, періодичністю справжністю виборів та незалежність органів, що забезпечують організацію та проведення виборів;

б) безпосередньо принципи участі громадян у виборах: загальність; рівність; прямі вибори; вільність; таємність.

Приведена нами градація принципів дозволяє структурно розглянути виборчі владні відносини під кутом їх поділу на об'єкт, суб'єкт та зміст.

Об'єктом виборчих владних відносин виступає сфера формування персонального складу представницького владного суб'єкта. В площині такої об'єктності вибори характеризуються обов'язковістю, періодичністю та справжністю.

Засада обов'язковості виборів виходить з постульованих нами позицій щодо 1) народу як апіорного суб'єкта влади – її джерела; 2) неможливістю, з огляду на сучасний цивілізаційний розвиток,

перманентного безпосереднього здійснення влади народу; 3) а відтак, потребою делегування владних повноважень народу його постійно діючим представницьким інститутам; 4) єдиною адекватною формою такого делегування, яка заснована на вираженні загального інтересу та волі, виступають вибори; 5) сформовані народом шляхом виборчої процедури органи виступають за статусом як представницькі, генетично та функціонально залежні від свого довірителя.

Врешті-решт, відмова від механізму виборів та їх гіпотетична заміна будь-якою партикулярною ерзац-категорією на кшталт «провідної ролі» політичної партії чи релігійного об'єднання, з одного боку, призведе до владного обслуговування інтересів пануючої групи, а з іншого – до секуляризації та авторитаризації влади відносно народу.

Принцип періодичності виборів виступає гарантією реалізації такої властивості виборів, як бути індикатором народних інтересів та пріоритетів. Ш.Л. Монтеск'є зазначав, що при «зміні одного складу законодавчих зборів іншим, народ, не прихильний до даних законодавчих зборів, покладає не без підстави свої надії на тих, хто прийде йому на зміну, між тим як при беззмінності цих зборів він у випадку зіпсованості останніх не очікує нічого доброго від їх законів і впадає у ярість або в байдужість»¹. Проведення з розумною періодичністю виборів дозволяє виявити відношення народу до існуючої державної політики, її схвалення, чи, навпаки, відмову у такому схваленні, а відтак, делегування влади тим політичним силам, які найбільш адекватно відображають на сучасному етапі уподобання та інтереси народу. З іншого боку, зазначений принцип виступає гарантією від узурпації державної влади будь-якими особами, групами та органами.

Справжні вибори на відміну від своєї антитези – фіктивних виборів, характеризуються реальною здатністю формувати представницькі органи відповідно до народного волевиявлення. Зазначене положення має забезпечуватися усім правовим механізмом виборчої системи та його неухильною реалізацією (на прикладі Закону України «Про вибори народних депутатів України», це передбачає забезпечення та втілення прав обирати та бути обраним, гласності

¹ Монтеск'є Ш.Л. Избранные произведения. – С. 295.

та відкритості, строків проведення виборів, утворення виборчих округів та виборчих дільниць, складання списків виборців, фінансування та матеріально-технічного забезпечення підготовки й проведення виборів, передвиборчої агітації, гарантії діяльності кандидатів на представницькі мандати, встановлення результатів виборів тощо.

Визначальним суб'єктом виборчих владних відносин як безпосередньої форми народовладдя апріорно виступає сам народ. В такій якості вибори здійснюються на засадах загальності та рівності.

Принцип загальності полягає в тому, що право виборчого голосу належить усім особам, статус яких із державою опосередкований політико-правовим зв'язком у формі громадянства. Це означає що вибори, як одну з форм прояву своєї влади здійснює безпосередньо народ, який і являє єдність громадян країни. Саме тому вимога належності до громадянства, належності до державно-організованого співтовариства, є неодмінною умовою для отримання виборчого права особою, яка, здійснюючи свій вибір, визначає подальшу стратегію розвитку як цієї держави, так і цього суспільства в цілому.

Проте принцип загальності не суперечить можливості існування певних виборчих цензів, які пов'язанні із розумінням виборів як певного психічного (свідомого і вольового) процесу. До таких обмежень, пов'язаних із психічною стороною людини, належать віковий ценз та ценз дієздатності.

Як зазначає В. Шаповал¹, в XIX-XX сторіччях при встановленні вікового цензу для активного виборчого права виходили з необхідності зрівнювати його з віком повноліття. Іноді виборча дієздатність приходила пізніше, ніж повноліття. В більшості європейських країн віковий ценз було встановлено в межах 21-25 років. Тільки в другій половині XX століття, динаміка суспільно-політичного життя призвела до зниження вікового цензу для активного виборчого права. Наразі він у більшості країн Європи та США становить 18 років.

Вісімнадцятирічний вік зумовлений тим, що саме з ним пов'язане набуття особою повної дієздатності, тобто здатності осо-

¹ Див.: Шаповал В. Зарубіжний парламентаризм. – С. 38.

би самій і на власний розсуд розпоряджатися власними правами і нести відповідальність за вчинені дії. Такий вік вважається достатнім для прийняття громадянами обґрунтованого й усвідомленого колективного рішення, яке реалізується під час делегування влади народом його представникам¹.

Що стосується вікового цензу відносно пасивного виборчого права, то він характеризується більш високим віковим порогом. У більшості країн він коливається в межах 23-25 років для депутатів нижніх палат та однопалатних парламентів та 30-40 років для членів верхніх палат. Окрім того, в Екваторіальній Гвінеї та Ірані існують верхні вікові обмеження для пасивного виборчого права, які відповідно дорівнюють 60 та 75 років².

Об'єктивно виник та ствердив себе ценз осілості для пасивного виборчого права. Він зумовлений тим, що особа, яка претендує на представницький мандат, має бути обізнана з життям та проблемами тих, кого хоче представляти. Зрештою в цьому проявляється певна захисна функція суспільства – особа, яка обирається, має бути «своя» для цієї території.

Так в Україні він обмежується п'ятьма роками для народних депутатів (ч. 2 ст. 76 Конституції України) та десятьма для Президента України (ч. 2 ст. 103 Основного Закону), в США – кандидат в президенти держави має бути народженим в Сполучених Штатах та проживати в них останні 14 років (розділ 1 ст. 2 Конституції США).

Крім вікового обмеження, об'єктивним є наявність цензу дієздатності – не мають права голосу громадяни, визнані за встановленою процедурою недієздатними. Недієздатність характеризується дефектами волі чи свідомості, – тих елементів психіки, без яких неможливе належне здійснення виборчого права.

Принцип рівності впливає із відповідної засади демократії та загальноправового принципу рівності громадян, і поширюється на

¹ Див.: Коментар Закону України «Про вибори народних депутатів України»/ За ред. М.І.Ставнійчук, М.І.Мельника. – К.: Атіка, 2002. – С. 18.

² Рибачук М.Ф., Шкляр Л.Є., Довгош О.М. Еволюція виборчих систем в Україні: досвід, проблеми та перспективи розвитку / Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики: Збірник/ Редкол.: М.М.Рябець (голова) та ін. – К.: Центральна виборча комісія, 2001. – С. 30.

реалізацію як активного, так і пасивного виборчого права. Стосовно інституту виборів це означає легальну можливість для кожного виборця однаково впливати на результат виборів. Таке право забезпечується¹:

1) наявністю у кожного виборця одного виборчого голосу для кожного виду виборів; 2) рівними можливостями громадян, які мають право голосу балотуватися на виборах; 3) рівним захистом державою як активного, так і пасивного виборчого права усіх громадян.

Представницький владний суб'єкт. Потреба в державному сприянні здійснення народом належної йому влади обумовлює постанови органів, на яких покладається обов'язок забезпечення організації та проведення виборів. Значення державних інститутів, від яких залежить наскільки персональний склад органів первинного представництва буде відповідати волі народу, характеризує той факт, що в конституціях Нікарагуа 1987 року, Колумбії 1991 року та Бразилії 1988 року закріплюється четверта гілка влади – виборча². Конституційний досвід виходить з того, що органи забезпечення виборчої діяльності народу утворюються здебільше органами первинного народного представництва (зокрема п. 21 статті 85 Конституції України), що логічно дозволяє їх віднести до органів вторинного народного представництва – представницьких владних суб'єктів.

В контексті владних відносин, що нами розглядаються, діяльність представницького владного суб'єкта носить обслуговуючий, сурядний характер, оскільки без виборчої діяльності народу їх існування постає безглуздом. Разом із тим, саме від нього багато в чому залежить справжність виборів. Тому необхідною постає вимога незалежності органів, що забезпечують організацію та проведення виборів, – лише за умови виключення стороннього впливу та тиску на такі органи, підкорення їх виключно вимогам Консти-

¹ Див.: Документ Копенгазької наради Конференції з людського виміру НБСЕ від 29 червня 1990 року, проект Конвенції «Про стандарти демократичних виборів, виборчих прав і свобод громадян держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав», Закон України «Про вибори народних депутатів України».

² Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран, – М.: Юристъ, 1997.- С. 129.

туції та законам, можна стверджувати про адекватне забезпечення втілення та відображення народної волі в процесі виборів (див. Рішення Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 3 грудня 2004 р. у справі за скаргою довіреної особи кандидата у Президенти України В.А. Ющенко). У протилежному випадку, органи, що забезпечують організацію та проведення виборів, перетворюються на простір апробації владних ресурсів з метою забезпечення вигідного результату тій чи іншій політичній силі. Вітчизняний досвід свідчить, що у такому випадку, народу не залишається нічого іншого, як вдатися до масових заходів непоко-ри, з метою відстояти власне право на вибір та свій суверенітет.

Підвладний суб'єкт. Розглядаючи вибори як акт легітимації влади, владне рішення народу щодо уповноваження органів первинного представництва, можна стверджувати, що підвладний суб'єкт відкривається 1) як в самих уповноважених органах, – народ здійснює владу шляхом визначення їх персонального складу, 2) так і в самих громадянах, які складають субстанцію народу, – визначившись у представництві, народ покладає загальний (до невизначеного кола осіб) обов'язок підпорядковуватися легітимізованим інститутам влади як своїм уповноваженим органам.

Відтак змістом виборчих владних відносин виступає легітимація народом органів первинного представництва. З цього боку процес легітимації характеризується вільністю, таємністю, безпосередністю та рівністю.

На наш погляд, під *вільними* слід розуміти вибори, за яких виборець здійснює вповноважуюче волевиявлення, що позбавлене зовнішнього тиску (залякування, протиправні заборони, недопущення до голосування, чи навпаки – насильницьке примушення голосувати, тощо) на свідомість (тобто розуміння мети виборів як акту легітимації влади) та волю (бажання досягнення вказаної мети) на суб'єктів виборчого процесу.

В. Кравченко та С. Лінецький вважають, що принцип вільних виборів несумісний із існуванням обов'язкового вотуму – юридичного обов'язку виборців брати участь у голосуванні. Вчені зазначають, що “при встановленні результатів вільних виборів не враховується, яка частка виборців взяла участь у голосуванні, а, отже, вибори вважаються такими, що відбулися, якщо проголосував хоча

б один виборець. Відтак легітимність народного волевиявлення не залежить від кількості виборців, які взяли участь у голосуванні”¹.

На нашу думку, за сучасного виборчого законодавства України в такій ситуації (а особливо за політичного та соціального абсентеїзму, тенденції до якого засвідчили позачергові вибори міського голови м. Києва та депутатів Київської міської ради 25 травня 2008 року) можна говорити про легальність народного волевиявлення, але аж ніяк не за легітимність, оскільки за гіпотези голосування 10 % виборців та неголосування інших 90, навряд чи можна стверджувати, що обрання певного депутата є наслідком народного волевиявлення, скоріше навпаки, – депутат буде обраний супроти волі народу.

Вирішення цієї проблеми полягає, з одного боку, в розв’язанні тих соціальних та політичних причин, що викликають існування абсентеїзму, а з іншого – шляхом закріплення того, що цитовані автори вважають порушенням принципу вільних виборів, – юридичного обов’язку громадян України брати участь у голосуванні. Саме цим шляхом пішли Італія, Австралія, Бельгія, Люксембург, Нідерланди, Греція², – країни із традиційними демократичними системами.

Розуміння держави як публічно-владної організації суспільства обумовлює і відповідне розуміння народу не лише як суб’єкта прав, і суб’єкта обов’язків відносно делегованої державі влади. І найголовніший обов’язок полягає у відповідальності за власну державу. Така відповідальність має два аспекти: зовнішній (зокрема, стаття 17 Конституції України встановлює відповідальність за захист власної держави) та внутрішній (відповідальність за дії своєї держави).

Сутність такої відповідальності полягає в тому, що народ, як і кожен громадянин, який його складає, відчуває на собі вплив державної влади, але не завжди пам’ятає, що ця влада є похідною від влади народу. Проте, «кожна людина солідарно відповідає за те, як нею керують»³, – так зауважував К.Ясперс. Для нього безумовно,

¹ Коментар Закону України «Про вибори народних депутатів України»/ За ред. М.І.Ставнійчук, М.І.Мельника. – С. 22.

² Шаповал В.Зарубіжний парламентаризм. – С. 41-42.

³ Jaspers K. Schuldfrage. Von der politischen Haftung Deutschlands. – Munchen: Piper. -1996. – S. 25.

що «усі громадяни певної держави відповідальні за результати дій цієї ж держави. Вона (відповідальність – Л.Ш.) лежить також на тих громадянах, які боролися проти режиму... Аналогічною є відповідальність членів організацій, партій, груп»¹.

Хід думок німецького філософа при обґрунтуванні ним політичної відповідальності кожного громадянина (і всіх громадян разом узятих) наступний: «будь-яка людина діє в сучасній державі політично: як мінімум тоді, коли бере участь у виборах або утримується від участі в них. За суттю політичної відповідальності, нікому не дано уникнути її»². К.Ясперс відшуковує причину цьому в самих принципах устрою соціального життя. Дії, які породжують відповідальність, вкоріненні в загальному політичному порядку, ним визначаються. Окрема особа не може повністю відокремитись від нього, оскільки вона (свідомо чи безсвідомо) є його ланкою. І навіть будучи відносно нього, цього порядку, в опозиції, індивід не може позбавитись від його впливу. Політичний порядок та загальний образ життя відокремити не можна. Абсолютний вододіл поміж політикою та людським буттям відсутній. Відсутній доти, доки воно не деградувало, всуціль не перетворившись у анархію.

Як справедливо зазначає К.Ясперс, «у вільній державі діє контроль та ротація усіх людей. Звідси і подвійна вина: по-перше, взагалі політична покірність вождю; по-друге, наслідування вождя, якому коряться. Атмосфера покірності теж є колективною виною»³.

Проекцією такої відповідальності має бути обов’язок (який можна окреслити як обов’язкове право) народу формувати державні органи. Держава є «справою народною» і лише доти вона здатна перебувати в такому статусі, доки народ хоче здійснювати належну йому владу. Історії відомі часи, коли народне «хочу», а слідом за ним і «можу» заміняло одне «хочу» чергового вождя.

Право на вибір своїх державних представників (народу, який стверджує свою суверенність) має перейти в категорію обов’язку вибору уповноваженої сторони (народу, який ствердив свою суве-

¹ Jaspers K. Schuldfrage. Von der politischen Haftung Deutschlands. – S. 23-24.

² Ibid. – S. 41.

³ Ibid. – S. 52-53.

ренність та усвідомлює її цінність). Народ відповідає за дії тих, кому він свідомо довірив власну долю.

Принцип таємності голосування виступає гарантією свободи волевиявлення виборців: конкретна особа, завдяки забезпеченню таємниці голосування, не може бути притягнена до будь-якої форми відповідальності за свій вибір. Ця можливість відіграє вагомий захисну роль від потенційних репресій держави чи осуду суспільством громадян за їх волевиявлення, і внаслідок цього є засобом забезпечення вільного свідомо-вольового вибору, а не голосуванням під тиском негативних санкцій.

Зрештою, таємність голосування деіндивідуалізує волю конкретного виборця, перетворює вибори на безособове волевиявлення народу, за якого персональна відповідальність виявляється безглуздою.

Принцип прямих виборів передбачає, що представники обираються безпосередньо виборцями, і його слід відрізнити від непрямого (багатоступеневого) виборчого права, за якого виборець бере участь в обранні членів виборчої колегії чи іншого органу, і лише останній вже обирає представників до відповідного органу¹. І хоча конституційне право зарубіжних країн знає приклади багатоступневих виборів в демократичних державах (зокрема, в США), проте така опосередкованість (мінімізація безпосередності) виборів розчиняє зв'язок національного виборчого корпусу зі своїми представниками, формує ситуацію існування виборців першого та другого класу і перетворює народовладдя в суто представницький механізм. Саме принцип прямих виборів дозволяє їх віднести до безпосередньої форми здійснення народовладдя, оскільки він не передбачає ніяких проміжних інстанцій між виборцями та кандидатами на представництво.

Зміст виборчих владних відносин з боку об'єктивної сторони, зовнішнього прояву, безпосередньо пов'язаний з характером виборчих систем, прийнятих в різних країнах.

Вже згадувані нами В. Кравченко та С. Лінецький² вказують, що оптимальність виборчої системи можна досягти за умов її:

¹ Коментар Закону України «Про вибори народних депутатів України»/ За ред. М.І.Ставнійчук, М.І.Мельника. – С. 22.

² Коментар Закону України «Про вибори народних депутатів України»/ За ред. М.І.Ставнійчук, М.І.Мельника. – С. 12.

1) відповідності світовим демократичним стандартам; 2) врахування суспільно-політичних реалій, які склалися в конкретній державі; 3) відображення національного досвіду проведення виборчих кампаній, акумулювання кращих його здобутків та нейтралізації негативних проявів.

Також слушною є позиція М. Рибачука, Л. Шкляра та О. Довгоша: «якщо держава і суспільство перебувають на шляху утвердження демократичних прав і свобод, але при цьому зберігають значні пережитки і стереотипи минулого, то, зрозуміло, що така країна: по-перше, мусить орієнтуватися на модель політичного компромісу; по-друге, її виборче законодавство, а отже, й виборча система, мають тенденцію до еволюційних змін як частина політико-правової системи в цілому. Але за будь-яких умов пріоритетом у розвитку виборчого законодавства – правової основи виборчої системи – має бути забезпечення максимально об'єктивного вияву громадського ставлення до влади політичних лідерів та політичних партій, що обираються. Прикінцева мета будь-якої виборчої системи – зміцнення легітимних засад влади, що сприяє підвищенню ефективності державного управління. Адже, маючи належну легітимність, підтверджену результатами демократичних виборів, та чи інша політична сила, що обіймає владу, може діяти рішуче, послідовніше, ризикуючи йти навіть на непопулярні кроки»¹.

Розрізняють два види виборчих систем, кожна з яких має чимало конкретних версій, – мажоритарну та пропорційну. В сучасній зарубіжній літературі з питань політології та державознавства домінує думка, висловлена ще М. Дюверж'є², що характер партійної системи значною мірою визначається виборчою системою. Зокрема, двопартійна система зумовлена дією мажоритарних виборчих систем, а багатопартійна – пропорційних. Такий підхід в цілому

¹ Рибачук М.Ф., Шкляр Л.Є., Довгош О.М. . Еволюція виборчих систем в Україні: досвід, проблеми та перспективи розвитку. – С. 32.

² Цит. за: Радионова Л.А. Пропорциональное представительство и мажоритарная система: социологические законы Мориса Дювержье // Политико-правовые аспекты избирательного процесса: Шестые Харьковские политологические чтения. Материалы докладов и сообщений. – Харьков: ХГИ «НУА». – 1997. – С. 13 – 14.

пов'язаний із теорією, яка стверджує, що своєю появою політичні партії зобов'язані парламентським виборам. Втім, слушною є також думка, що нерідко становлення партійних систем, у свою чергу, впливало на розвиток систем виборчих.

Спробуємо коротко оглянути найбільш поширені виборчі системи. Мажоритарна (від англ. major – більший) – це така система встановлення результатів виборів, завдяки якій представницький мандат отримує лише той кандидат, який зібрав установлену законом більшість голосів. Можна визначити дві основні форми мажоритарної виборчої системи, – абсолютної та відносної більшості.

За першого різновиду обраним вважається кандидат, що одержав абсолютну більшість (50% + один голос) від загальної кількості поданих в окрузі голосів. Така система використовувалася в Україні під час виборів народних депутатів 1989 та 1994 років¹. Більш жорсткою, ніж абсолютна, виступає мажоритарна система кваліфікованої більшості. За неї обраними вважаються представники при умові отримання не менше 2/3, 3/4, 4/5 голосів від числа тих, хто брав участь у виборах. Зокрема в Республіці Чілі нижня палата парламенту обирається по двомандатним виборчим округам; партія, яка збрала в окрузі 2/3 від загального числа дійсних голосів, отримує обидва мандати від округу².

Позитивами жорстких типів мажоритарної системи виступає обрання народних представників, умандатованих абсолютною більшістю виборців, але одночасним негативом є те, що голоси подані за інших кандидатів, а відтак проти обраного, можуть дорівнювати 50% мінус один голос, фактично пропадають. Разом із тим, наведені типи характеризує поширена нерезультативність, коли жоден з кандидатів не отримує встановленої більшості голосів, що тягне необхідність чергових турів виборів. Можна констатувати, що умов низької політичної культури, соціальної активності, поширеності абсентеїзму, мажоритарна система абсолютної або

кваліфікованої більшості перетворюється на гальмо формування представницьких органів влади.

Такий висновок підтверджується вітчизняним досвідом виборів до парламенту 1994 року. Тогочасний виборчий закон від 18 листопада 1993 року визначав обраним такого кандидата в депутати, який одержав на виборах більше половини голосів виборців, що прийняли участь у голосуванні, але не менш 25% від числа виборців, внесених у списки виборців даного округу. При рівному числі голосів проводилося повторне голосування. Вибори визнавалися такими, що не відбулися, якщо в них взяло участь менш 50% від числа виборців, внесених у списки виборців.

Як наслідок, жорсткі умови тогочасної виборчої системи призвели до неможливості формування парламенту у повному складі¹.

Іншим різновидом мажоритарної системи виступає система відносної більшості, за якої обраним вважається кандидат, який набрав найбільшу кількість голосів відносно інших кандидатів.

Мажоритарна система відносної більшості унеможлиблює проблему «виборів, які не відбулися», а відтак є завжди результативною. Проте, слушними, на наш погляд є зауваження В. Шаповала, що «за її умов парламентська більшість може репрезентувати меншість громадян, що брали участь у виборах. ... Відзначають, що така система сприяє утворенню стабільних парламентів і урядів. Однак, така стабільність має штучний характер, не буде відображати фактичний результат народного волевиявлення, буде далекою від реального представництва і може дати спотворену картину співвідношення суспільно-політичних сил»². За цієї системи зазвичай не встановлюється обов'язковий мінімум участі виборців у голосуванні: якщо проголосував хоча б один виборець, вибори вважаються дійсними, навіть якщо це був сам кандидат на виборну посаду³.

¹ Див.: Про відкладення призначення виборів народних депутатів України у виборчих округах, де вибори тричі визнавалися такими, що не відбулися, або депутата не було обрано: Постанова Верховної Ради України від 7 грудня 1994 року // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — N 50. — ст. 441.

² Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн: підручник. — К.: АртЕк, Вища шк., 1997. — С. 44-45.

³ Тодька Ю.Н., Яворський В.Д. Выборы народных депутатов Украины: конституционно-правовой аспект. — С. 14-15.

¹ Див.: Про вибори народних депутатів Української РСР: Закон УРСР від 27 жовтня 1989 року // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1989. — Додаток до N 45. — ст. 626; Про вибори народних депутатів України: Закон України від 18 листопада 1993 року // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — N 48. — ст. 455.

² Тодька Ю.Н., Яворський В.Д. Выборы народных депутатов Украины: конституционно-правовой аспект: Учебное пособие. — Х.: Факт, 1998. — С. 16-17.

Спробою подолати вади мажоритарних видів постала пропорційна виборча система, яка ґрунтується на засаді відповідності кількості представницьких мандатів відсотку отриманих голосів на виборах. Її перевага стосовно мажоритарної полягає в її орієнтованості на врахування при розподілі депутатських мандатів якомога більшого числа голосів виборців, унеможливлення неврахування значного їх числа і навіть їх більшості, як трапляється при мажоритарній системі¹.

Вибори за пропорційною системою проводяться лише у багатомандатних округах, оскільки об'єктивно один мандат може належати лише одному представникові. Не менш об'єктивно багатомандатність висуває на перше місце не конкретну особу кандидата, а виборчий список кандидатів, політичні партії та політичні блоки.

Але конституційна практика відшукала шляхи сполучення як колективного елементу (виборчий список) так і одиничного (особа кандидата), – використанням правила «вільних списків» (система преференцій). Вона дозволяє виборцям виражати своє ставлення до кожного з кандидатів, внесених у виборчий список, шляхом вказівки у бюлетені, кого із кандидатів від даної політичної організації хотіли бачити у першу чергу, кого в другу, третю тощо. У цьому випадку виборча комісія повинна поррахувати число різних преференцій й оголосити обраними не тих, чий прізвища перебувають на перших місцях списку, а тих, хто зібрав більше перших, потім других і т.д. преференцій.

В таких країнах, як Фінляндія і Швейцарія свобода вибору під час голосування не обмежується кандидатами лише одного партійного списку. За цього типу кожен виборець має декілька голосів, які він може розподілити за принципом панашажу (від французької – строкатість). Панашаж – це право виборця голосувати в багатомандатному виборчому окрузі за кандидатів з різних партійних списків. Це означає, що якщо закон дозволяє панашаж, то віддається перевага особистості кандидата перед тією чи іншою партією і її програмою. У результаті виборець може проголосувати за кандидатів від різних політичних партій,

¹ Конституційне право України / За ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. – К.: Український центр правничих студій, 1999. – С. 157.

за осіб не однакових і навіть протилежних політичних переконань¹.

Втім, більш поширеним є правило «зв'язаних списків», за яким порядок розташування прізвищ кандидатів у списку, визначається самою партією чи політичним блоком, а виборець голосує за весь список уцілому (Україна, Росія, Ізраїль). В деяких країнах вибір обмежується лише одним кандидатом у відповідному списку (Бельгія, Данія, Нідерланди). Не можна не погодитись із В.Шаповалом, що таке правило «зв'язаних списків» дозволяє політичним партіям гарантувати обрання будь-якого кандидата, поставивши в чільній частині списку в тому окрузі (за наявності низки багатомандатних округів), де партії мають достатню і стабільну підтримку. Практично у таких випадках виборці позбавлені можливості визначити своє ставлення до конкретних кандидатів².

В цілому, роль пропорційної системи не слід переоцінювати, вона може використовуватися як метод наближення до справедливого та рівного представництва, але навряд чи її можна тлумачити як панацею забезпечення дзеркального відображення усіх політичних поглядів і переконань, що існують в суспільстві. Як і будь-яка виборча система світу, вона тримається на правилі, що давно було висловлено Х. Ортега-і-Гасетом: «Здоров'я демократій, якого б типу й ступеня розвитку вони не були, залежить від мізерної технічної подробиці: виборчої системи. Все інше – другорядне. Коли правильно розподілені виборчі округи, коли вибори відповідають дійсності, все йде гаразд; коли ні, хоч би все інше було в найкращому порядку, все сходить нанівець»³.

Існує багато типів змішаних виборчих систем, які поєднують в собі елементи як мажоритаризму, так і пропорціоналізму. Характерними прикладами такої варіації є виборчі кампанії 1998, 2002 років до Верховної Ради України, коли за тогочасним законодавством половина депутатів обиралася за пропорційною системою за партійними списками, а інша половина – за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних округах. Втім змішані виборчі системи характерні здебільшого для перехідних періодів,

¹ Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран. – С. 222.

² Див.: Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн. – С. 48.

³ Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас. Вибрані твори. – С. 116.

зумовлені потребою розвитку інститутів громадянського суспільства та консолідації нації.

Підсумовуючи аналіз демократичних засад виборів, їх можна визначити як безпосередню форму здійснення народовладдя, що полягає в легітимації влади народом (національним виборчим корпусом) шляхом формування персонального складу органів первинного представництва.

Але, слід пам'ятати, що інститут виборів, будучи універсальним інструментом народної легітимації, часто-густо використовувався тоталітарними режимами для демонстрації світу їх всенародного схвалення. Перепоною цьому може бути лише чітке закріплення та гарантування перерахованих нами принципів, – лише тоді вибори можуть розкрити своє призначення як форми здійснення народовладдя.

Референдум як форма здійснення народовладдя. Поруч із виборами, референдум отримав своє пряме закріплення в статті 69 Конституції України. Таке високе становище референдуму зумовлене його історичною роллю та ефективністю здійснення народом своїх владних функцій в системі форм безпосереднього народовладдя. Як зазначає К. Книгін¹, порівняно з іншими формами, референдум надає народові можливість прямо впливати на вирішення широкого спектра питань, що становлять загальнонаціональний інтерес, причому воля народу в цьому випадку має вирішальне значення.

Очевидно, що на відміну від інших форм безпосереднього народовладдя референдум дозволяє надати волі народу безпосереднього державно-правового характеру. Можливість проведення референдуму, особливо за народною ініціативою, є гарантією і засобом практичного втілення проголошеної установчої влади народу.

В своїй історично-теоретичній розвідці В. Погорілко та В. Федоренко² показали, що ідеологічною базою референдумів стали демократичні традиції мирських сходів у Швейцарії, доктрина народного суверенітету Ж.-Ж. Руссо та на національному ґрунті

¹ Книгін К. Правове визначення референдуму як форми народовладдя: (проблеми теорії і практики) // Право України, 2001. – №11. – С. 28.

² Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Референдум в Україні: історія та сучасність. – К.: Ін-т держави і права НАН України, 2000. – С. 18-32.

– старовинні традиції народоправства у формі вічової демократії, козацьких рад та діяльності Української Центральної Ради.

Сам термін «референдум» виник у XIV сторіччі у зв'язку з діяльністю Сейму Швейцарського Союзу¹. За А. Дюнаном виникнення терміну пов'язано із тим, що: «В старій Швейцарії засідання Сейму були нерегулярними... представники Союзних земель були не депутатами в нинішньому розумінні цього слова, а послами, які вели справи від імені своїх урядів. Коли з'являлися такі справи, відносно яких у послів не було повноважень, то рішення по ним приймалися «ad referendum» тобто для доповіді... тобто влади земель не були пов'язані рішеннями Сейму»².

В радянській юридичній науці на необхідність визначення референдуму як самостійного державно – правового інституту вперше звернув увагу В. Дорогін. На його думку, референдум полягає в безпосередньому зверненні до виборців для вирішення законодавчого або іншого питання³. Подібну позицію бачимо в А. Мішина: «звернення до виборчого корпусу з метою прийняття остаточного рішення з конституційних, законодавчих або інших внутрішньополітичних та зовнішньополітичних питань»⁴. Вітчизняний закон тлумачить референдум як «спосіб прийняття громадянами України шляхом голосування законів України, інших рішень з важливих питань загальнодержавного і місцевого значення» (ст. 1 Закону України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми»).

Наведена багатоманітність визначень вказує на відсутність єдності серед вчених стосовно визначення референдуму. Як справедливо зауважує К. Книгін⁵, головна причина цього полягає в неможливості дати однозначне визначення інституту, яке з абсолютною точністю відображало б його зміст і було б універсальним для будь-

¹ Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Референдум в Україні: історія та сучасність. – С. 34.

² Дюнан А. Народное законодательство в Швейцарии. Исторический обзор. – СПб., 1896. – С. 19.

³ Дорогін В. Суверенитет в советском государственном праве/ Под ред. чл.-кор. АН СССР М.Аджанова.-М.,1948, - С. 199.

⁴ Мишин А.А. Референдум // Юридический энциклопедический словарь. – М., 1987. – С. 410.

⁵ Книгін К. Правове визначення референдуму як форми народовладдя (проблеми теорії і практики). – С. 29.

якої держави. Подібно до природи виборів, статус референдуму в кожній державі віддзеркалює політичні традиції, ступінь втілення демократії тощо, які впливають на становлення та розвиток системи безпосереднього народовладдя. До того ж, визначаючи поняття референдуму, необхідно враховувати багатоманітність видів цієї форми безпосереднього здійснення народовладдя, оскільки кожен з них наділений власними специфічними рисами.

Конституційному праву¹ притаманна наступна класифікація референдумів:

1) обов'язковий і факультативний референдум. У першому випадку конституція встановлює, що рішення по визначеному питанню може бути прийнято лише шляхом референдуму. За другого варіанту рішення з питання може бути прийняте як референдумом, так і ні;

2) міжнародно-правовий, конституційний і звичайний референдум. У першому випадку на референдум виносяться питання кордонів, участі у міжнародних союзах тощо, у міжнародному праві такий референдум окреслюється як плебісцит². За другого варіанту референдумом приймаються проект конституції чи зміни до неї. Звичайний референдум характеризує предмет, що не має конституційного значення. До нього можна віднести референдуми з питань адміністративно – територіальних меж, дострокового припинення повноважень представницьких органів тощо.

3) допарламентський, післяпарламентський, позапарламентський референдуми. Перший проводиться до прийняття закону парламентом з метою визначення волі народу з цього питання. Другий – після того, як закон прийнятий парламентом і винесений їм на затвердження народом через референдум. Третій – коли закони приймаються на референдумі при відсутності чи в обхід парламенту, оскільки президент не впевнений у його підтримці;

4) позитивний референдум (затверджує рішення органів держави) і негативний (відповідно, скасовує рішення);

5) імперативний та консультативний референдум (в останньому випадку наслідки референдуму можуть бути не враховані державним органом).

¹ Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран. – С. 231.

² Конституційне право України / За ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. – С. 169.

б) референдум за народною ініціативою чи ініціативою державних органів.

Наведені види не є автономними, – вони діють у поєднанні: референдум водночас може водночас бути конституційним, позапарламентським, позитивним та імперативним.

Разом із тим, із класифікації видно, що їхня різноманітність обумовлена характеристиками об'єкта, суб'єктів та змісту референдних владних відносин.

Об'єктом референдуму виступають суспільні відносини, які отримують свій новий якісний стан внаслідок народного волевиявлення. Зокрема, всеукраїнський референдум 1991 року, схваливши Акт проголошення незалежності України, тим самим легітимував і новопосталу державу. Зрештою, прийняття народом чи представницьким органом законопроекту переслідує спільну мету – надати урегульованості суспільним відносинам, але разом із тим референдний спосіб, пов'язаний із безпосереднім народним волевиявленням, вивіщує владне рішення стосовно подібних, але прийнятих державними органами.

Разом із об'єктом, для референдуму характерна наявність власного предмета. Предмет референдуму можна визначити як «...проблему, що підлягає вирішенню шляхом проведення голосування громадянами України...»¹. В такому контексті, можна говорити про певне ототожнення предмета та об'єкта референдуму, що, на думку Р. Халфіної є притаманним правовідносинам, які виступають актами поведінки, не пов'язаними з будь – яким конкретним, діючим поза правовідносинами об'єктом². Це відбувається тоді, коли предмет референдуму оформлюється не у формі конкретного юридичного акту (згадуваний нами Акт проголошення незалежності України; законопроект; міжнародно-правовий акт тощо, – а відтак наявний зовнішній об'єкт, щодо схвалення чи заперечення якого і виникають референдні владні відносини), а у вигляді самих суспільних відносин, заради впливу на які й ініціюється проведення референдуму (всеукраїнський референдум за народною

¹ Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Референдум в Україні: історія та сучасність. – С. 99.

² Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. – М.: Юриздат, 1974. – С. 212.

ініціативою, що відбувся 16 квітня 2000 року, зокрема передбачав волевиявлення з приводу доцільності формування двопалатного парламенту¹ – тут наявний спільний об'єкт і предмет, тобто конституційно – правові відносини функціонування певної парламентської моделі).

Відштовхуючись від такого розуміння, слід з'ясувати, що саме відносити до предмету референдуму?

Зокрема, В. Маклаков² вважає предметом референдуму будь-який законопроект, міжнародну угоду, або адміністративний акт. На наш погляд, такий закінчений перелік звужує межі референдуму, оскільки не враховує можливість його проведення щодо питань, які не оформлені у вигляді одного з документів цього переліку, але вирішення яких народ вважає необхідним (тобто зі спільним предметом та об'єктом). Визнання предметом референдуму взагалі будь-якого державного рішення³ також не є доцільним. Світова практика застосування референдумів свідчить про наявність певної заборони щодо питань, які виносяться на голосування. З одного боку, обмеження сфери застосування референдуму може видаватися порушенням засади народовладдя, але з іншого, така заборона має об'єктивний характер. До таких заборон, як правило, належать оподаткування, амністії та помилування. Характерно, що ефективність референдуму як способу реалізації народовладдя може бути досягнуто лише за умови високої правової культури та правосвідомості громадян. У той же час, на даному етапі розвитку людства, навіть в країнах із сталою демократією, суспільство являє собою сукупність людей різних за рівнем правової освіти та громадської правосвідомості. Тому доволі ймовірним може бути, що при вирішенні шляхом референдуму, наприклад, питання оподаткування, значна кількість людей керуватиметься виключно суб'єктивними міркуваннями. Результати такого референдуму можуть мати не-

¹ Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою: Указ Президента України від 15 січня 2000 року (із змін та доп.) // Урядовий кур'єр. – 2000. – № 8. – 18 січня.

² Маклаков В.В. Референдум в странах-членах Европейского союза: Справочник. – М.: ИНИОН, 1997. – С. 11.

³ Коток В.Ф. Референдум в системе социалистической демократии. – М.: Наука, 1964. – С. 5.

гативні наслідки для всієї економічної системи. До того ж розгляд значної кількості питань потребує спеціальних знань та певної кваліфікації. Тому, за оптимальну можна сприймати позицію В.Комарової, яка вважає, що на референдум може бути винесене будь-яке питання, крім тих, які прямо виключені з цієї процедури чинним законодавством¹.

Національне законодавство передбачає наступні предмети референдумів: 1) визначення та зміна конституційного ладу в Україні (ч. 2 ст. 5 Конституції України); 2) затвердження Конституції України, її окремих положень та внесення до Конституції України змін і доповнень (ст. 156 Конституції України, п. 1 ст. 3 Закону України «Про всеукраїнський та місцевий референдуми»); 3) прийняття, зміна або скасування законів України або їх окремих положень, (п. 2 ст. 3 Закону України «Про всеукраїнський та місцевий референдуми»); 4) прийняття рішень, які визначають основний зміст Конституції України, законів України та інших правових актів (п. 3 ст. 3 Закону України «Про всеукраїнський та місцевий референдуми»); 5) питання про реалізацію права народу України на самовизначення та входження України до державних федеративних і конфедеративних утворень або вихід з них (ст. 5 Закону України «Про всеукраїнський та місцевий референдуми»); 6) зміна території України (ст. 73 Конституції України); 7) з питань дострокового припинення повноважень Верховної Ради України, Президента України (ст. 13 Закону України «Про всеукраїнський та місцевий референдуми»).

Разом із тим законодавчо закріплені обмеження на проведення референдумів щодо питань податків, бюджету та амністії (ст. 74 Конституції України), а також помилування, питання віднесених законами України до відання органів суду і прокуратури; питання про вжиття державними органами України надзвичайних і невідкладних заходів щодо охорони громадського порядку, захисту здоров'я та безпеки громадян; питання, пов'язані з обранням, призначенням і звільненням посадових осіб, що належать до компетенції Верховної Ради України, Президента України та Кабінету Міністрів України (ч. 3 ст. 5 Закону України «Про всеукраїнський та місцевий референдуми»).

¹ Комарова В.В. Референдум в системе народовластия в Российской Федерации: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.02. – М., 1995. – С. 34.

В цілому, якщо класифікувати референдні владні відносини за предметом, об'єктивно приходимо до градації на міжнародно-правові, конституційні, законодавчі та звичайні референдуми.

Суб'єкти референдних владних відносин. Цей елемент через спільну родову природу народного голосування є тотожним із виборами. Народ як владний суб'єкт - джерело, словами Н. Кудінова «вирішує проблеми, а громадянин лише бере участь у прийнятті рішення»¹ шляхом референдуму. Разом із тим можливість проведення референдуму за народною ініціативою (ч. 2 ст. 72 Конституції України) дозволяє народу не лише висловлюватися з питань, визначених представницькими органами, але й самому ініціювати розгляд і здійснювати владне вирішення проблем, що складають предмет референдуму.

Компліментарним владним суб'єктом, що забезпечує реалізацію даної форми народовладдя, виступають державні органи, які уповноважені ініціювати (Президент України або 2/3 народних депутатів, щодо конституційних змін – ст. 156 Конституції України), призначати (Верховна Рада України або Президент України – ч. 1 ст. 72 Конституції України) або проголошувати (Президент України за народною ініціативою, – п. 6 ст. 106 Конституції України) референдум, а також, які здійснюють його підготовку і проведення (система виборчих комісій та державні органи, що уповноважені сприяти виборчим комісіям).

Підвладним суб'єктом референдуму виступає адресат владного рішення, що приймається шляхом народного волевиявлення. Уявивши ж референдні владні відносини у вигляді абсолютних правовідносин, ми приходимо до висновку, що підвладним суб'єктом виступає кожний, щодо якого діє ухвалене народом владне рішення.

Зміст референдних владних відносин. В. Комарова визначає референдум як форму безпосередньої демократії, змістом якої є волевиявлення встановленого законом числа громадян з будь-яких суспільно значимих питань, крім тих, які у відповідності до закону не можуть бути винесені на референдум, що має вищу юридичну силу та є обов'язковим для виконання органами, організаціями та

¹ Цит. за: Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Референдум в Україні: історія та сучасність. – С. 81.

громадянами, стосовно яких рішення референдуму має імперативний характер¹. На думку В. Котока, цей інститут представляє собою затвердження того чи іншого державного рішення шляхом народного голосування, яке надає йому кінцевого та обов'язкового характеру². Заслугою авторів є вказівка на те, що саме завдяки народному голосуванню рішенню надається кінцевий та, в основному, обов'язковий характер.

Проте, на наш погляд, є справедливою думка болгарського державознавця В. Кірова³ про те, що референдум за своєю суттю не може бути іншим, окрім імперативного, оскільки якщо волевиявлення народу надійно і відповідно відтворено, то воно не може «враховуватися» – воно повинно відбутися. Саме тому доцільніше визначати консультативний референдум за його другою назвою, що знайшла своє закріплення у ст. 46 Закону України «Про всеукраїнський та місцевий референдуми» – дорадче опитування громадян.

З імперативністю референдумів щільно пов'язане питання місця нормативно-правових актів, прийнятих народним волевиявленням, у системі чинного законодавства.

Зокрема В. Коток зазначає⁴, що рішення імперативних референдумів мають вищу юридичну силу в порівнянні з рішенням представницьких органів і можуть бути скасовані, або змінені тільки шляхом народного голосування. В подібному ракурсі розмірковує і М. Воронов⁵, вказуючи, що закони, які приймаються всеукраїнським референдумом, мають вищу юридичну силу в порівнянні з однаковими за змістом законами Верховної Ради України.

Логіка такого підходу обумовлюється самою дією принципу народовладдя. Розуміння держави як публічно-владної організації народу обумовлює похідність державного суверенітету від народ-

¹ Комарова В.В. Референдум в системе народовластия в Российской Федерации – С. 43.

² Коток В.Ф. Референдум в системе социалистической демократии. – С. 5.

³ Киров В. Парадоксы государственной власти в гражданском обществе (конституционно-правовые аспекты). – С. 179.

⁴ Коток В.Ф. Вказ. вид. – С. 6-7.

⁵ Воронов М.М. Правові акти законодавчої влади в Україні: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / НЮАУ імені Ярослава Мудрого.- Харків, 1997. – С. 16.

ного. Це в свою чергу обґрунтовує діяльність держави як функціонально-обслуговуючу, як засіб здійснення влади своєю субстанційною сутністю – народом.

Тому тлумачення тотожності юридичної сили правових актів, схвалених референдумом, та актів державних органів потенційно небезпечно тягне до втрати первісної суті референдуму як способу реалізації народовладдя. Викладене дозволяє зробити висновок, що визнання вищої юридичної сили будь-яких рішень, прийнятих в результаті всенародного голосування, є обов'язковою умовою, яка надає референдуму особливого значення.

Таким чином, можна сформулювати визначення референдуму як виду безпосередньої форми здійснення народовладдя, що полягає у народному волевиявленні з питань, які складають загально-суспільний інтерес, в межах встановлених конституцією, шляхом прийняття імперативного рішення, що володіє вищою юридичною силою.

Народні обговорення. Як нами зазначалося, цей різновид безпосередньої форми здійснення народовладдя, на відміну від прямого закріплення в ст. 5 Конституції УРСР 1978 року¹, в чинному Основному Законі відшуковується лише шляхом системного тлумачення конституційних норм, але водночас безпосередньо згадується в інших законах України. Разом із тим, частота проведення народних обговорень (у 1991², 1993³, 1995⁴, 2003⁵ роках) вказує на важливість та потенціал даного інституту.

¹ Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної республіки: Прийнята позачерговою сьомою сесією Верховної ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року. – К.: Політвидав України, 1979. – С. 7.

² Див.: Про подання Тимчасової комісії з питань всеукраїнського референдуму: Постанова Президії Верховної Ради України від 14 листопада 1991 року // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 48. – ст. 676.

³ Див.: Про проект нової Конституції України: Постанова Верховної Ради України від 1 липня 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 37. – ст. 550.

⁴ Див.: Про заходи щодо роз'яснення проекту Конституції України: Розпорядження Президента України від 6 квітня 1996 року // Урядовий кур'єр. – 1996. – № 68 – 69. – 11 квітня.

⁵ Проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України»: На всенародне обговорення. – К.: Преса України, 2003. – С. 7-8.

На відміну від виборів та референдуму як “класичних” безпосередніх видів народовладдя, де відносини народу з органами держави є субординаційними, народні обговорення мають координаційний характер. Що, в свою чергу, дозволяє говорити про їх, певною мірою, перехідний характер поміж безпосередньою та представницькою формою народовладдя. Це зумовлено тим, що народні обговорення виконують роль своєрідної інформаційної ланки – експертизи, поміж ініціативою, яка передбачає постановку питань, що вимагають державного вирішення, і яка містить оцінки підготовлених проектів таких рішень, та безпосередньо їхнім прийняттям або представницьким органом державної влади, або шляхом референдуму, тобто кінцевим оформленням волі та інтересів народу у вигляді закону¹.

За структурою владних відносин народні обговорення характеризуються наступним:

як і за референдуму, об'єкт народних обговорень визначає суспільні відносини, стосовно яких висловлюється народна воля. Що стосується предмета всенародних обговорень, то на відміну від референдуму, де встановлений вичерпний перелік виключень з можливості його проведення, таких юридичних обмежень не існує. Втім, цілком очевидно, що з будь-якого приводу народні обговорення не тільки неможливі, але й безглузді. Тому, предмет народних обговорень доречно окреслити найбільш важливими питаннями державного життя.

Суб'єктний склад даних владних відносин обумовлюється відповідною роллю органів держави, які в процесі здійснення владних повноважень через механізм народних обговорень, досліджують думку населення з питань, що мають суспільний інтерес. Отже, на відміну від попередніх різновидів форм безпосереднього народовладдя, народні обговорення самі перетворюються на допоміжний засіб діяльності державних органів. Єдиним виключенням із загального правила виступає інститут референдуму, в якому обговорення є необхідним елементом формування вольової визначеності стосовно питань, що виносяться на народне голосування. Але тут народні обговорення виступають обов'язковим процесу-

¹ Старостина И.А. Всенародные обсуждения: правовые возможности и практика. – С. 50.

альним складником референдуму і не мають самостійного значення в якості форми народовладдя.

Таким чином, народні обговорення не організують і не об'єктивують державно-владного волевиявлення народу з приводу прийняття відповідного акту, а лише дають інформацію про зміст та спрямованість волі народу. Але елементи владної обов'язковості народних обговорень закладаються на стадії завершення народних обговорень, зокрема: обов'язкова обробка матеріалів обговорень відповідними інституціями (наприклад парламентські комітети, експерти), відбір раціональних пропозицій із наступним вміщенням їх у текст законопроекту, доповідь про результати народного обговорення на пленарному засіданні парламенту тощо¹.

Як підсумок, ми можемо сформулювати наступне визначення народних обговорень – вони є безпосередньою формою здійснення народовладдя, що полягають у виявленні суспільного інтересу та волі народу з приводу важливих питань державного життя з метою втілення їх у владних рішеннях.

У такій інтерпретації народні обговорення виступають важливим засобом поточної легітимації влади, оскільки перманентне врахування суспільного інтересу державним апаратом має наслідком його позитивну оцінку та стабільність.

Завершуючи аналіз безпосередньої форми здійснення народовладдя як системи усіх видів прямої політичної участі народу у владі, слід вказати на такі її позитивні якості: вона надає більше можливостей у порівнянні з представницькою формою для вираження волі та інтересів народу, забезпечує легітимацію влади, переборює політичну відчуженість громадян; розширює за рахунок участі багатьох людей інтелектуальний потенціал політичних рішень; розвиває громадську активність населення; сприяє вільній самореалізації та самоствердженню особистості, її розвитку в цілому; забезпечує ефективний контроль за політичними інститутами та посадовими особами; запобігає зловживанню владою, відриву правлячої еліти від народу, бюрократизації чиновництва.

Але всі наведені позитиви зможуть розкрити себе лише за високої політичної та правової культури населення, наявності сталого

¹ Старостина И.А. Всенародные обсуждения: правовые возможности и практика. – С. 51.

громадянського суспільства та ефективної діяльності представницьких органів по забезпеченню безпосереднього здійснення влади народом.

2.1.2. Представницька форма здійснення народовладдя

Історично друга форма здійснення народовладдя – представницька, свій початок тягне з Давньої Греції. В VI ст. до нашої ери внаслідок реформ Солона зі складу найзаможніших громадян почали обирати колегіальний орган – раду чотирьохсот¹. Європейське середньовіччя характеризувалося своїми станово-представницькими органами – це й іспанські кортеси з XII ст., генеральні штати у Франції з XVI ст., це й рада королівства в Англії, яка з 1275 року отримала свою назву «парламент»².

Завдячуючи британській імперії, в багатьох країнах, що зазнали вплив англосаксонського права, поширене розуміння, що парламент – це триєдина установа, яка об'єднує главу держави (монарха у Великобританії, президента в Індії), верхню і нижню палати (при цьому закон, як правило, може бути прийнятий при згоді всіх цих трьох складових частин). У країнах з однопалатним законодавчим органом (наприклад, в Танзанії за конституцією 1977 р.), парламент розглядається як двоєдина установа, що складається з глави держави і Національних зборів. Нарешті, в Єгипті глава держави розглядається як частина однопалатного парламенту³.

Широкий діапазон має і кількість підходів до розуміння природи представництва. Так, у свій час, набула розголосу теорія народного суверенітету Ж.Ж. Руссо, за якої право законодавчої діяльності є виключною прерогативою всього народу. А відтак «депутати народу... не є і не можуть бути його представниками; вони лише його уповноважені; вони нічого не можуть постановляти остаточно»⁴. Рішення таких депутатів набувають сили закону тільки після їх

¹ Черниловский Э.М. Всеобщая история государства и права (история государства и права зарубежных стран). – М.: Высшая школа, 1983. – С. 41.

² Шаповал В. Зарубіжний парламентаризм. – С. 9-11.

³ Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран. – С. 237.

⁴ Руссо Ж.Ж. Трактаты. – М.: Наука, 1969. – С. 222.

затвердження народом на референдумі. Критикуючи британський парламентаризм, філософ зазначає, що англійський народ є вільним лише під час виборів членів парламенту; як тільки вони обрані, народ стає рабом, він – ніщо¹.

З протилежного боку, Ш. Л. Монтеск'є² та абат Е. Сієс³ наголошували на природному та об'єктивному характері представницьких органів. Зокрема, Е. Сієс на прикладі Франції вбачав постання представницької форми в еволюційному ускладненні соціальної системи, що зумовило необхідність довірити керівництво державою найосвіченішим громадянам. На думку автора, переважна більшість громадян не мала ні достатнього рівня освіти, ні часу на те, щоб займатися законотворчістю. Таким чином, не відчужуючи своїх прав, народ повинен доручати здійснювати законотворчість людям, які здатні визначати «загальний інтерес». Таку позицію поділяє і С. Котляревський: «народ у своїй масі цілковито позбавлений можливості підготовлювати та обговорювати закони. Для цього потрібна така напружена робота, такий законодавчий досвід та підготовка, що лише спеціально обрані представники можуть із успіхом осилити покладену на них роботу»⁴. Врешті-решт, як цілком слушно зауважив російський юрист О. Кокошкін, народ в сучасних державах являє багатомільйонну масу, яка не в стані здійснювати юридичні дії без допомоги інших органів⁵.

В цілому прийнятною може бути позиція І. Бентама. Він писав, що суверенітет означає верховну «конститутивну» владу народу, зокрема його право призначати і через певний час усувати своїх уповноважених на здійснення владних функцій під своїм контролем. За думкою І. Бентама, в представницькій формі егоїстичні наміри, опосередковані відповідними державними установами, пе-

¹ Там же. – С. 222.

² Монтеск'є Ш.Л. Избранные произведения. – С. 293-294.

³ Шаповал В.Зарубіжний парламентаризм. – С. 28-29.

⁴ Котляревский С. Основные черты представительства // Конституционное государство: Сб. статей. – 2-е изд. – СПб.: Типография Товарищества “Общественная польза”, 1905. – С. 134.

⁵ Кокошкин О. Конспект общей теории государственного права. Составлен по программе университета и коммерческого института В. Ч. По лекциям Кокошкина. – Ч.1. – М.: Типография “Печатное дело”, 1912. – С. 237.

ретворюються на могутнє знаряддя суспільної користі¹. Водночас не можна погодитись із відкиданням філософом безпосередньої влади народу (за виключенням виборів), оскільки на наш погляд, лише у раціональній сукупній дії усіх форм народовладдя може бути досягнутий найбільший соціальний ефект.

Загалом, представницьку форму здійснення народовладдя можна визначити як здійснення влади народом через спеціально уповноважені ним на те органи держави.

Суб'єкт владних відносин. Представництво генетично походить від влади народу і отримує свою уповноваженість через його безпосередню виборчу діяльність. Суб'єкт – джерело влади (народ), якісно визначає представницького суб'єкта шляхом процедури легітимації; на цьому його безпосередня функція у представницьких владних відносинах закінчується, що й обумовлює назву такої форми. Разом із тим, в процесі здійснення влади представницьким суб'єктом, народ здійснює щодо нього владний вплив, як безпосередньо (референдум), так і евентуально (народні обговорення, петиції, імперативний мандат, накази виборців тощо, – за умови їх юридичного закріплення).

Представницький владний суб'єкт характеризується вертикальною та горизонтальною структурою. За критерій вертикального поділу виступає ступінь наближеності державного органу до його безпосереднього обрання народом. За цього варіанту можна визначити органи первинного та вторинного народного представництва. Горизонтальний поділ обумовлений множинністю таких органів як на рівні первинного, так і вторинного представництва.

Внаслідок виборчої діяльності народу утворюються органи первинного представництва, де атрибутів «первинність» означає безпосередню похідність владних повноважень від народу. Первинне народне представництво – це здійснення народом державної влади через обраних ним представників, які уповноважені виражати його інтереси і державну волю, втілюючи її в законодавчій та (або) у виконавчо-розпорядчій діяльності.

В Україні за горизонтальним поділом до органів первинного народного представництва належать Верховна Рада України та Президент України, з яких перша встановлює законодавче поле функ-

¹ Шаповал В.Зарубіжний парламентаризм. – С. 20.

ціонування суспільства, а другий гарантує їх поточне здійснення в повсякденній практиці.

Верховна Рада здійснює функції законодавчої влади у межах конституційного поділу влад. Відповідно до проголошеного Конституцією принципу розподілу влад її верховенство в системі державних органів влади було скасоване. Конституційний принцип встановлює врівноваження органів законодавчої і виконавчої влади, коли жодна з них не має переваг. До основних рис представництва парламенту можна віднести: вираження ним загальнонаціональних, а не корпоративних чи групових інтересів. Гарантією реалізації представницької функції парламенту є демократична виборча система у поєднанні з конкуренцією політичних партій; здійснення парламентського представництва виборним, колегіальним органом, який функціонує на постійній основі; захищеність парламентського представництва конституційними та іншими правовими гарантіями; колективна політична відповідальність перед народом шляхом проведення загальнонаціонального референдуму про довіру парламенту або достроковим припиненням його повноважень Президентом України; встановлення відносин між народними депутатами та виборцями на основі теорії вільного мандату.

За цією концепцією лише система вищих представницьких установ в цілому отримує від народу мандат бути носієм державної влади. Абат Е. Сієс на Установчих зборах Франції в 1789 році заявляв: «Депутат є депутатом всієї нації; усі громадяни – його вірителі; отже, так як ви не захочете, щоби в окружних зборах той, хто був обраним, обов'язково представляв бажання невеликої кількості проти бажань більшості, ви не повинні також ще з більшою підставою бажати, щоби депутат усіх громадян королівства слухав побажання одного якого-небудь округу або муніципалітету попри бажання всієї нації»¹.

Викладеній теорії протистоїть відповідна концепція імперативного мандату, яка виходить з того, що кожен член народу – носій своєї частки загального суверенітету народу, і що лише її під час виборів може передати депутату. Оскільки округ об'єднує усіх виборців даного депутата, постільки його воля набувна від волі (наказів) виборців тільки цієї територіальної одиниці. За образним

¹ Цит. за: Спиридонов Л.И. Теория государства и права. – С. 71.

висловом В. Котока, імперативний мандат являє собою «своєрідний міст» між безпосередньою та представницькою демократією, синтез як прямого так і представницького народовладдя¹.

Імперативний мандат традиційно застосовувався до мажоритарних виборчих систем. Втім сучасні політичні перепітї призвели до спроб реанімації імперативного мандата в умовах діючої пропорційної системи. Розуміючи причини, які до цього спонукали, – в умовах відсутності сталих демократичних традицій, низького рівня правової культури, використання правоохоронних органів як засобу маніпуляцій політичних еліт, депутатський мандат перетворився на засіб інвестицій, а разом із тим – на предмет купівлі-продажу для утворення вигідного формату коаліцій².

Водночас, викликає сумнів доцільність використання імперативного мандату щодо однопалатних парламентів у так званих «транзитних» державах. За мажоритарного варіанту депутат часто-густо може виявитися заручником регіонально-кланових інтересів, і відповідно в умовах територіальної строкатості України, парламент перетворюється на арену регіональної боротьби. За пропорційного варіанту депутати перетворюються на підконтрольну партійним бонзам армію статистів, функції яких обмежуються вчасним кнопчатисканням. Цілком очевидно, що натомість професіоналізму та патріотизму, головним критерієм відбору до партійних списків слугує відданість лідерові, дії якого не завжди можуть відповідати загальнонаціональним інтересам.

На наш погляд, виходом із даної ситуації, а водночас і стратегічним курсом реформування системи законодавчої влади є перетворення національного парламенту у двопалатний. До того ж, з огляду на сегментованість сучасного українського суспільства світова політична думка радить встановлювати консенсуальний тип демократії, який, за А. Лейпхартом, передбачає рівномірний розподіл влади поміж трьома гілками, двопалатний парламент із сильними як нижньою, так і верхньою палатами.

¹ Коток В.Ф. Наказы избирателей в социалистическом государстве: (императивный мандат). – М.: Наука, 1967. – С. 6.

² Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України: Указ Президента України від 2 квітня 2007 р.// Офіційний вісник Президента. – № 1. – ст. 1.

Подібна ідея, ще у 2004 р. була ініційована экс-Президентом України Л. Кучмою¹. Нажаль, недоліком його законопроекту була відсутність вказівки на спосіб обрання верхньої палати та статус її мандату.

Думається, для верхньої палати, покликаної представляти регіональні інтереси, найбільше прийнятною є мажоритарна система, яка персоналізує обранця від регіону. Доречно поновити для верхньої палати імперативний мандат, оскільки функція представника регіону в парламенті, в прямому значенні цього слова є лобістською в інтересах території, яка його обрала (в цьому бачиться відмінність поміж верхньою та нижньою палатами: не лише виборчими процедурами, – які дозволять більш точно організувати їх головну функцію, – а в першу чергу представництвом народу в цілому та територіальним представництвом).

Проте, за умов сучасного адміністративно-територіального поділу країни, недоліком може виступити сам принцип рівного регіонального представництва. В уже згаданому законопроекті про внесення змін до Конституції, за основу береться однакове делегування (по три) представники від Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя. Проте контрастні розбіжності у розміщенні населення в областях держави (зокрема, 4843 тис. населення в Донецькій області та 1258 тис. – в Закарпатській; 2546 тис. у Луганській та 1129 тис. у Кіровоградській областях)² свідчать про віддаленість принципу рівного представництва від справедливості.

Встановлення пропорційного від чисельності регіону представництва теж навряд чи є вдалим способом розв'язання проблеми, оскільки сучасний адміністративний поділ є спадщиною радянських часів (зокрема, західні області мають дрібний формат із кінця сорокових років XX століття для зручності боротьби з підпіллям ОУН-УПА), і в умовах сучасного регіонального партикуляризму може призвести до подальшої дезінтеграції країни.

¹ Проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України». – С. 3-6.

² Про попередні підсумки Всеукраїнського перепису населення 2001 року: Державний комітет статистики України// Урядовий кур'єр. – N 97 (30 травня 2002 р.)

Вихід вбачається у проведенні широкомасштабної територіальної реформи, яка мала б істотно скоротити існуючу кількість областей, зрівняти чисельність у новостворених регіонах, врешті-решт відродити самоврядні традиції в історичних краях (Слобожанщина, Волинь, Поділля тощо). Економічне обґрунтування такої необхідності подає В. Куйбіда¹. За наслідками адміністративно-територіальної реформи існування верхньої палати за принципом рівного представництва постане об'єктивною нагальною потребою.

Що стосується нижньої палати, для справедливого представництва різноманітних інтересів суспільства оптимальною є пропорційна виборча система. Але зауваження викликає вибір її моделі. Наявна наразі – «зв'язаних списків», за якого в бюлетені для голосування зазначається перші п'ять прізвищ виборчого списку. Виборець змушений віддавати голос усьому виборчому блоку (партії), навіть якщо і в середині першої п'ятірки списку він довіряє одній особі, і зовсім не довіряє іншій.

Такий вид пропорційної системи навряд чи відповідає принципу прямих виборів. Пряме виборче право означає, що всі народні депутати України обираються громадянами безпосередньо і особисто. При застосуванні системи «зв'язаних списків» голосування відбувається не за кандидатів у депутати, внесених до списку політичною партією, виборчим блоком партій, а фактично за політичну партію, виборчий блок партій, які запропонували список кандидатів у депутати, і аж ніяк не за конкретного кандидата у депутати в цьому списку. Нами поділяється точка зору экс-судді Конституційного суду України М. Савенка², який вважає, що встановлений Законом порядок голосування в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі позбавляє громадян, навіть за умови включення до бюлетеня всіх кандидатів у депутати, що є

¹ Куйбіда В. До питання про адміністративно-територіальний устрій України та регіональну політику // Конференція «Регіони та центр: шляхи до гармонізації інтересів». – К.: Інститут реформ. – 2000. – С. 10-14.

² Окрема думка судді Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про вибори народних депутатів України» (справа про вибори народних депутатів України) від 26 лютого 1998 року // Вісник Конституційного Суду України. – 1998. – № 2. – С. 16-18.

у списку, права формування списку кандидатів у депутати шляхом надання переваги тому чи іншому кандидату у депутати. Тобто виборці не можуть самі встановити черговість кандидатів у депутати у списку, а повинні підтримати або не підтримати список в цілому який їм запропоновано політичною партією чи виборчим блоком партій, що робить вибори непрямими.

Вирішення цієї проблеми полягає у запровадженні виборчої системи «вільних списків» (преференцій), за якої кожен виборець буде спроможний за рейтинговою системою визначати своє ставлення до кожного кандидата у виборчому списку.

Така новація розв'язує і негатив міжфракційних переходів у Верховні Раді України, що мав поширення до внесення останніх змін до Основного Закону. Подібна практика у вітчизняному парламенті показала, що найбільша кількість таких переходів припадає на депутатів, обраних за виборчими списками, прізвища яких якраз не фігурували у виборчому бюлетені.

Законодавець намагався вирішити цю проблему, закріпивши в ст. 81 нової редакції Конституції України новелу про дострокове припинення повноважень народного депутата України у разі його невходження до складу депутатської фракції політичної партії або виборчого блоку політичних партій, від яких він був обраний, або його виходу із складу такої фракції. Але як показала практика багатозначного тлумачення ч. 6 ст. 83 Конституції України (порядок утворення коаліції) можна перебувати у парламентській фракції, але не входити до коаліції, до якої входить ця фракція, що зводить нанівець сенс запровадженого механізму.

Зрештою, політична партія (блок партій), що мають свою фракцію у парламенті, може припинити своє існування, може об'єднатися чи, навпаки, – роз'єднатися. Такі метаморфози об'єктивно впливатимуть і на майбутнє фракції. В протилежному випадку, – існування фракції вже неіснуючої партії є очевидним nonsensom. З іншого боку, політична партія може не здійснювати свою передвиборчу платформу, і попри гіпотетичну незгоду депутата із такою позицією партії, він буде змушений залишатися у її фракції.

Застосування ж пропорційної системи «вільних списків», не розв'язуючи в принципі проблеми міжфракційних переходів, тим не менш здійснює їх легітимацію, оскільки кожен депутат, вира-

жаючи власну позицію, є безпосереднім представником виборців, а не «темною конячкою» виборчого списку. Це, в свою чергу, буде реальним засобом реалізації пунктів передвиборчої програми чинного Президента України про «відокремлення влади від бізнесу», бо цілком очевидно, що виборець буде орієнтуватися на публічних політиків, а не на «фінансових донорів», які, як виявляється, подекуди або не мають українського громадянства, або є колекціонерами іноземних паспортів.

Отже, закріплення у двох палатах позицій пропорціоналізму і мажоритаризму, вільного та імперативного мандатів, раціонально і безболісно сприятиме тому, щоби парламент дійсно був органом, що представляє народ у його різноманітності, який має містити палату, що представляє народ як громадянську спільноту, і палату, що представляє народ, як інтегративну єдність соціальних спільнот.

В питанні первинного представництва дискусійним лишається питання віднесення до цієї категорії інституту президентства.

Такі вчені, як В. Вишняков¹, С. Головатий² та інші, зокрема, посилаючись на Главу II Декларації про державний суверенітет України («Від імені народу України може виступати виключно Верховна Рада України»), вказують на існування єдиного вищого представницького органу народу – парламенту.

Послання на Декларацію на наш погляд є недоречними. З одного боку, на момент прийняття документу Україна була парламентською республікою, а з іншого, якби український парламент змінив би назву з Верховної Ради України на іншу, то він тоді, напевно, не міг би виступати від імені народу України?

Думається, на користь інституту президентства свідчить визнання держави формою субстанційного буття народу (тут принагідно згадати, як давні римляни окреслювали поняття «республіка»). Раніше вже зазначалося про похідність державного суверенітету від народного. Обрання безпосередньо народом як Парламенту,

¹ Вишняков В. Конституции стран-членов СНГ: система государственной власти и местного самоуправления // Государство и право. – 1994. – № 5. – С. 39.

² Головатий С. Виступ // Перший світовий конгрес українських юристів, 18–23 жовтня 1992 р.: Матеріали та документи / Ред. А. Олексюк. – К.: Українська правнична фундація, 1994. – С. 46.

так і Президента (йдеться лише за президентські та змішані республіки: не може бути мови за представницький дуалізм, де президент обирається парламентом країни), визначає момент делегування владних повноважень від верховного суб'єкта влади – народу, до конкретних уповноважених структур. Таким чином, народ надає свої суверенні права державним інституціям, щоби ті від його імені та в його інтересах реалізовували цю передану владу – здійснювали первинне представництво.

В умовах конституційного закріплення положень про розподіл влад, кожен загальнонародно обраний орган має свою компетенцію та відповідні повноваження (визначені в Основному Законі, який приймає, знову ж таки, сам народ, або від його імені спеціальний представницький орган (парламент, конституанта тощо).

В процесі своєї діяльності органи первинного представництва об'єктивно потребують наявності системи адміністративних органів для належного функціонування державного механізму та забезпечення інтересів суспільства. Безпосередньо народом формувати державний апарат неможливо, – в протилежному випадку суспільство жило б у безперервному виборчому процесі, з усіма можливими наслідками ступору в інших сферах суспільного життя. Тому обґрунтованим є формування державної ієрархії органами первинного представництва, як такими, що безпосередньо уповноважені народом.

А відтак, система державної влади, яка отримує повноваження від Верховної Ради України та Президента України, виступає відносно народу органами вторинного представництва. Про такі органи можна говорити як про квазіпредставницькі, тобто тут наявне представництво, опосередковане попереднім представництвом. Саме момент цієї опосередкованості, коли первинний орган, отримавши владу безпосередньо від народу, частково переделегує її окремим державним структурам, є характерною рисою вторинного народного представництва.

Таким чином, вторинне представництво – здійснення державної влади народом через органи безпосередньо уповноважені на це вищими представницькими органами держави (органами первинного представництва).

За горизонтальною структурою до таких органів належать ті, які формуються як спільно Парламентом і Президентом, так і кожним із органів первинного представництва в окремоті.

Підвладний суб'єкт в межах представницької форми здійснення народовладдя тожонній такому за безпосередньої форми здійснення народовладдя. Це зумовлено, з одного боку, тим, що повноваження представницьких органів мають похідний характер від народу, а з іншого, нормативні акти, що ними приймаються, поширюються на необмежене коло осіб, які визначаються, зокрема статтею 68 Конституцією України, поняттям «кожний». Відповідно до принципу дії нормативно-правових актів за колом осіб, «кожним» визначаються як особи, що володіють політико-правовим зв'язком із державою (тобто єдність громадян, народ), так і ті, що перебувають на території, яка знаходиться під юрисдикцією держави.

Об'єктом у представницьких владних відносинах виступають суспільні відносини, які мають публічний інтерес, а відтак такі, що потребують нормативного закріплення та індивідуального владного регулювання. Разом із тим, не можуть бути об'єктом у представницьких владних відносинах питання визначення та зміни конституційного ладу (стаття 5 Конституції України), зміни території України (стаття 73 Конституції України), які належать до виключної прерогативи Українського народу. Не виступають самостійним суб'єктом органи первинного представництва і щодо внесення змін до розділу I «Загальні положення», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України», де для завершального владного впливу потрібне народне волевиявлення на референдумі.

Змістом представницьких владних відносин виступає їх поточна владна діяльність по переведенню волі владного суб'єкта у волю підвладного суб'єкта, яка в демократичному суспільстві ґрунтується на засадах верховенстві права та пріоритеті прав і свобод людини. З огляду на горизонтальну та вертикальну структурованість представницьких органів, закріплення принципу розподілу влад, змістом таких владних відносин буде законодавча, контрольна, виконавча та судова діяльність.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що за сучасних умов, «представницька демократія є головною формою здійснення наро-

довладдя»¹, оскільки лише вона, спираючись на підкорені їй виконавчі органи, може забезпечити безперервне здійснення державної влади, постійне, в тому числі і термінове, невідкладне прийняття складних рішень на належному професійному рівні, без чого неможливе саме існування сучасної держави².

Але разом із тим, ефективність і представницької, і безпосередньої форми залежить від свого джерела, – народу. Згадуваний нами «закон олігархзації» Р. Міхельса діє в будь-яких умовах, але за обставин соціальної апатії він приймає потворні форми шматування держави за клановою ознакою, купівлі як виборчих округів, так і фракцій у парламенті, підміну формальної волі народу волею конкретних особистостей. Вирішення проблеми упирається в кут низької політичної та правової культури населення, його соціальної пасивності, врешті-решт відсутності дієвих контрольних засобів з боку громадянського суспільства.

2.2. Основні напрямки реалізації народовладдя в Україні

Формула «основні напрямки реалізації» в суспільних науках є тотожною терміну «функції». В юридичній науці функція визначає напрямок, предмет діяльності того чи іншого політико-правового інституту, який виражає сутність та зміст цієї діяльності та її забезпечення³.

Вираження у функціях політико-правового явища його сутності – найбільш глибинного і усталеного в ньому – показує, заради чого воно існує, інтересам яких соціальних груп, політичних сил служить.

Функції кожної соціальної системи мають власний зміст та об'єкт впливу. Зміст становить множина однорідних доцільних

¹ Златопольский Д.Л. Государственное право зарубежных стран: Восточной Европы и Азии. – М.: Зерцало, Теис, 1999. – С. 85.

² Нудненко Л.А. Теорія демократії. – С. 91.

³ Соляник К.С. Організація та діяльність виконавчих органів місцевих рад в Україні. – Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / НЮАУ ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2002. – С. 10.

дій, через які та чи інша система здійснює вплив на конкретні сфери суспільного життя, і через які розкривається її соціальне призначення. З'ясування змісту функцій дає відповідь на питання: що робить система; які цілі переслідує; які завдання вирішує вона на певному етапі її розвитку. В сукупності функції дають уявлення про систему з точки зору її динаміки, тобто як вона живе, діє розвивається та змінюється. Об'єктом функції є певна сфера суспільних відносин (економіка, політика, культура та ін.), на яку спрямований вплив системи.

Зазначені положення з очевидністю поширюються і на категорії держави, демократії та народовладдя. Останні ж, будучи пов'язані поміж собою, що було показано нами раніше, як явище, внутрішня форма та сутність, мають взаємозв'язок і власних функцій.

Так саме через функції держави ми можемо прослідкувати її сутність, і якщо соціальним призначенням держави виступає здійснення народовладдя, то можна говорити про наявність її демократичної форми. З'ясувати це означає встановити, якою мірою воля і зусилля держави спрямовані на задоволення інтересів усього суспільства, обумовлені потребами його розвитку.

В цьому контексті поняття функцій демократії як єдиної ланки поміж державою (як явищем) і народовладдям (як сутністю), з одного боку, є однопорядковим поняттям основних функцій держави, оскільки в кінцевому рахунку соціальне призначення демократії як форми держави є таким ж, що і держави в цілому¹, а з іншого як «момент сутності», демократія володіє власними функціями, що кореняться в природі народовладдя, яким і зумовлюється демократична форма держави. До них² стало відносять:

- установчу (знаходить свій вияв в утворенні народом органів свого первинного представництва безпосередньо шляхом загальних виборів);
- оптимізації державних рішень (державна спрямовує свою діяльність на вираження волі народу. Відтак кожний державний акт має виходити із інтересів суспільства, соціальної корисності та доцільності);

¹ Цвик М.В. Теорія соціалістическої демократії. – С. 57.

² Загальна теорія держави і права / За ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. – С. 109-110.

- сприяння виконанню прийнятих рішень (державно-владні веління, що відображають суспільний інтерес, за допомогою інститутів демократії та громадянського суспільства отримують найбільш повне та адекватне втілення);

- контрольну (досягається шляхом втілення принципів верховенства права, поділу влади та наявності системи стримувань і противаг, наявності спеціальних процедур (дострокові вибори, імпичмент, депутатські запити тощо) та контрольної діяльності уповноважених на те органів (омбудсман, конституційний суд, прокуратура і т. д.).

- сприяння розвитку особи, її прав і свобод (демократична теорія і практика виходить із визнання найвищою соціальною цінністю людини, її прав і свобод. Тому одним із функціональних напрямків діяльності демократії виступає забезпечення прав і свобод особи, її розвиток і виховання в якості громадянина із високим рівнем правосвідомості та правової культури. З цієї метою державою створюється механізм гарантування та забезпечення прав і свобод людини і громадянина).

Зазначені функції створюють статус демократичності, оформлюють публічно-владну організацію населення саме в демократичну державу. Але саму спрямованість демократії, її характеристику як форми держави, визначає саме народовладдя.

Розроблена нами дефініція народовладдя (сутність держави, яка полягає в належності та здійсненні влади народом у власних інтересах у демократичній, правовій формі на засадах гарантування та втілення прав і свобод людини) відкриває і функціональний бік буття цього принципу. Народовладдя має свої універсальні напрямки впливу, в яких відображається їх соціальна цінність, призначення стосовно існування суспільства.

В науковій літературі відомі різноманітні класифікації функцій народовладдя. Так, В. Погорілко¹ за суб'єктами здійснення безпосереднього народовладдя виділяє, з одного боку, функції народу, функції територіальних громад, а з іншого, – функції політичних партій і громадських організацій, функції органів державної влади і місцевого самоврядування, які сприяють здійсненню безпосереднього народовладдя. За об'єктами здійснення народовладдя автор

¹ Погорілко В. Основні засади теорії безпосередньої демократії. – С. 28.

пропонує виділяти політичну, економічну, соціальну, культурну і екологічні функції народу – з числа внутрішніх функцій; зовнішньо-економічну, зовнішньополітичну, гуманітарну та оборонну – з числа зовнішніх функцій. І нарешті, за змістом, В. Погорілко¹ та Г. Волянська² визначають установчу, законодавчу, контрольну та виборчу функції народовладдя.

Безперечно, кожна з наведених класифікацій має відповідне обґрунтування і відкриває свій, певний, аспект здійснення народовладдя. Проте для нашого розгляду найбільш доцільним є аналіз функцій народовладдя за способом їх вираження. Така позиція є найбільш обґрунтованою через наступні доводи: 1) критерії поділу функцій за об'єктом та суб'єктом здійснення народовладдя є об'єктивними класифікаціями безвідносно часу та місця їх здійснення, тоді як критерій за способом вираження пов'язаний із конкретною формою держави; 2) функції народовладдя за способом вираження безпосередньо пов'язані із формами здійснення народовладдя, практикою їх поточної реалізації; 3) такий аналіз дозволяє визначити проблемні моменти функціонування народовладдя та шляхи їх вирішення.

На наш погляд, за визначеним критерієм можна визначити чотири основні функції здійснення народовладдя: установча, уповноваження, контрольна та державно – організаційна. Наведені функції являють головні сторони здійснення влади народом: її встановлення, уповноваження конкретних осіб шляхом виборів чи призначення, здійснення влади та контроль за її здійсненням. Усі зазначені функції можуть здійснюватися як у безпосередній, так і представницькій формах народовладдя.

Розгляд означеного питання потребує аналізу двох взаємопов'язаних напрямків забезпечення та втілення народовладдя в житті суспільства: законодавчого закріплення принципу народовладдя та практики застосування відповідних правових норм.

¹ Погорілко В. Основні засади теорії безпосередньої демократії. – С. 30.

² Волянська Г.М. Народний суверенітет та форми його реалізації в Україні. – С. 4.

2.2.1. Установча функція народовладдя

В системі функцій народовладдя генетично первинною, фундаментальною та основоположною є установча функція. Її сенс полягає, по-перше, у встановленні власної держави (що досягається через реалізацію права народу на самовизначення), а, по-друге, як наслідок, у встановленні конструкції самої держави (що в свою чергу передбачає прийняття певного установчого акту для держави, яким, із очевидністю, виступає конституція).

Принагідно згадати, що відповідно до правової позиції Конституційного Суду України «установча влада по відношенню до так званих встановлених влад є первинною: саме в Конституції України визнано принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову та визначено засади організації встановлених влад, включно із законодавчою»¹. А відтак, установча функція виступає *conditio sine qua non* відносно інших функцій народовладдя, оскільки саме внаслідок реалізації установчої влади народом стає можливим здійснення і всіх інших функцій.

Якщо ж спробувати сформулювати дефініцію, то установчу функцію народовладдя можна визначити як здійснення суверенного права народу на створення власної держави, а також встановлення, зміну або скасування Конституції.

В контексті такого розуміння, а також творчого використання ідеї Самуеля Пуффендорфа про два суспільні договори (про утворення держави та про владарювання)², ми можемо виділити дві сторони – складові установчої функції – зовнішню (установчо-державну) та внутрішню (установчо-конституційну).

Перша (установчо-державна) складова реалізується при створенні чи відмові народу від власної суверенної публічно-владної організації (зокрема частиною 2 статті 5 Закону України «Про

¹ Рішення Конституційного Суду у справі за конституційним зверненням Барабаша Олександра Леонідовича щодо офіційного тлумачення частини п'ятої статті 94 та статті 160 Конституції України (справа про набуття чинності Конституцією України) від 3 жовтня 1997 року // Офіційний Вісник України. – 1997. – № 42. – Ст. 59 – 62.

² Історія вчень про державу і право /за ред. проф. Г. Демиденка, проф. О.В. Петришина. – С. 108.

всеукраїнський та місцевий референдум» (1991 р.) закріплено: «Виключно всеукраїнським референдумом вирішується питання про реалізацію права народу України на самовизначення та входження України до державних федеративних і конфедеративних утворень або вихід з них»).

Друга (установчо-конституційна) складова функції – здійснюється при ухваленні, зміні чи скасуванні Конституції, тобто документу, який закріплює механізм функціонування народовладдя всередині держави на основі встановлення засад суспільного і політичного ладу, визначення організації державної влади. Подібної позиції дотримується і Конституційний суд України («Конституція України як Основний Закон держави за своєю юридичною природою є актом установчої влади, що належить народу»¹).

Сформульовані складові установчої функції народовладдя можуть як співпадати (внаслідок прийняття конституції утворюється чи припиняє існувати держава), так і ні (коли ці процеси розведені у часі, або конституційно забороняється негативна (скасувальна) дія державно-установчої функції (так, ст. 1 Конституції Естонської Республіки містить новелу, що «самостійність та незалежність Естонії неминущі та невід'ємні»²).

Установчо-державна складова установчої функції народовладдя в нашій країні має за вихідну точку Декларацію про державний суверенітет України, прийняту тогочасним вищим представницьким органом українського народу – Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 року³. Цей документ, визначивши стратегію розвитку країни в напрямку розбудови демократичного суспільства та правової держави, закріпив низку положень, які мають фундаментальне значення для ствердження народовладдя в Україні. До таких засад слід віднести: 1) проголошення принципу національного суверенітету (розділ I Декларації, встановлює, що «Українська РСР як суверенна національна держава розвивається... на основі здійснення

¹ Рішення Конституційного Суду у справі за конституційним зверненням Барабаша Олександра Леонідовича... – Ст. 59 – 62.

² Конституція Эстонской Республики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.riik.ee/ru/pohiseadus.html>.

³ Декларація про державний суверенітет України: Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. – К.: Політвидав України, 1990.

українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення»; 2) спрямованість самого документа, як впливає із Преамбули Декларації, на «повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України», що отримує свою подальшу деталізацію в розділах VI, VII, VIII, – на утвердження суверенітету і самоврядування народу України.

Логічним продовженням положень, закріплених у Декларації, стало відновлення українським народом власної державної незалежності, об'єктивація народного суверенітету в державному.

Акт проголошення незалежності України, прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 року¹, посеред інших причин його схвалення згадує про право «на самовизначення, передбачене Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами» та потребу здійснення Декларації про державний суверенітет України. Затвердження його на всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 року абсолютною більшістю голосів (90,3 % голосів тих, хто взяв участь у референдумі)² легітимізувало відновлену державу як публічно-владну організацію українського народу.

Таким чином установча-державна діяльність народу являла собою сполучення представницької форми здійснення народовладдя (прийняття Акту проголошення незалежності України) та безпосередньої (затвердження Акту на всеукраїнському референдумі), наслідком чого стала реалізація права українського народу на самовизначення у вигляді відновлення суверенної держави.

По здійсненню зовнішнього боку самовизначення, перед українським народом постає друге завдання – формалізація народного суверенітету всередині держави. Такий процес мав на меті прийняття нової, демократичної конституції та спеціальних законів, які юридичними засобами встановлювали б режим народовладдя в Україні.

В юридичній літературі відомі три основні способи прийняття Конституції: безпосередньо народом на референдумі, через уста-

¹ Акт проголошення незалежності України: Прийнятий Верховною Радою України 24 липня 1991 року // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – N 38. – ст. 502.

² White S., Gill G., Slider D. The Politics of Transition: Shaping of Post – Soviet Future. – Cambridge: Cambridge University Press, 1993. – P. 89.

новчі збори (конституанта) та парламентом держави. Якщо перший спосіб відноситься до безпосередньої форми здійснення народовладдя, то обидва інших належать до представницької форми, серед яких конституанта має тимчасовий характер, прийняття Конституції *ad hoc*, а парламент відповідно – постійний характер.

Установчо-конституційна функція народовладдя на прикладі Конституції України 1996 року, мала елементи сполучення обох форм здійснення влади народу, проте тут пріоритет за представницькими органами влади. Як зазначають В.Тацій та Ю.Тодика¹, реалізація установчо-конституційної функції відбувалася у два етапи. Перший (1990-1993 роки) був підготовкою проекту нової конституції. Основним завданням другого етапу (1994-1996 роки) було опрацювання на основі проекту Конституції 1993 року, діючих у той час Конституції України 1978 року і Конституційного Договору між Верховною Радою та Президентом України 1995 року.

Перший етап відзначився прийняттям Верховною Радою України Концепції нової Конституції України² та на її основі проекту Конституції України³. В цих документах знайшли своє закріплення базові елементи народовладдя, проголошені ще Декларацією про державний суверенітет України, зокрема визначення поняття народу, встановлення належності всієї повноти влади в Україні народові, перерахування форм здійснення народовладдя: «шляхом всенародного голосування (референдуму), виборів, а також через систему державних органів» (ст. 115 проекту Конституції України від 1 липня 1992 року). Також чітко визначалося місце Президента в системі гілок влади як голови виконавчої влади (ст. 175 проекту Конституції України від 1 липня 1992 року) та прем'єр – міністра України як заступника Президента України за посадою (ст. 190 проекту).

¹ Тацій В.Я., Тодика Ю.М. Нова Конституція України і питання розвитку конституційного процесу /Правознавство: Доповіді та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. – Х.: Око, 1996. – С. 4.

² Про Концепцію нової Конституції України: Постанова Верховної Ради Української РСР від 19 червня 1991 року // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – N 35. – ст. 466.

³ Про проект нової Конституції України: Постанова Верховної Ради України від 1 липня 1992 року // Відомості Верховної Ради України, 1992. – N 37. – ст. 550.

Проте, хоча зазначений проект пройшов через всенародне обговорення, що тривало протягом 5-ти місяців, в процесі якого було внесено понад 47 000 пропозицій, його подальша доля через суб'єктивні фактори вітчизняного політикуму була похована у владних кулуарах¹.

Другий етап характеризувався прийняттям 20 вересня 1994 року Постанови Верховної Ради України «Про чисельний склад Комісії з опрацювання проекту нової Конституції України (Конституційної Комісії)»² який закріплював представницький принцип участі в Конституційній комісії гілок влади та Автономної Республіки Крим (15 – від Верховної Ради України, 15 – від Президента України, 1 – від Верховної Ради Автономної Республіки Крим, 7 – від судових установ України та Генеральної Прокуратури України).

Вагоме значення мало укладення 8 червня 1995 року Конституційного Договору між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України³. Схвалення Договору стало розв'язанням протистояння поміж обома органами первинного представництва – Верховною Радою України та Президентом України і стимулювало процес прийняття нової конституції.

Для ознайомлення із змістом розробленого Конституційною комісією проекту Конституції України широких верств населення та врахуванням пропозицій від осіб та об'єднань громадян, були прийняті Розпорядження Президента України «Про заходи щодо роз'яснення проекту Конституції України» від 6 квітня 1996 року⁴,

¹ Тацій В.Я., Тодика Ю.М. Нова Конституція України і питання розвитку конституційного процесу. – С. 5.

² Про чисельний склад Комісії з опрацювання проекту нової Конституції України (Конституційної Комісії): Постанова Верховної Ради України від 20 вересня 1994 року // Відомості Верховної Ради України. —1994. – N 40. – ст. 367.

³ Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 3 травня 1995 року // Відомості Верховної Ради України. —1995. – N 18. – Ст.133.

⁴ Про заходи щодо роз'яснення проекту Конституції України: Розпорядження Президента України від 6 квітня 1996 року // Урядовий кур'єр. – 1996. – № 68 – 69. – 11 квітня.

Розпорядження Президента України «Про заходи щодо обговорення проекту Конституції України у програмах Державного комітету телебачення і радіомовлення України» від 8 травня 1996 року¹, Постанова Верховної Ради України «Про порядок висвітлення роботи Верховної Ради України по обговоренню проекту Конституції України» від 19 червня 1996 року², в яких пропонувалося організувати інформаційно-роз'яснювальну роботу серед населення по проекту нової Конституції України, доведенню до громадян об'єктивної інформації щодо змісту його положень, створити необхідні умови для участі у слуханнях з питань нової Конституції України широких верств громадськості, запровадження на телебаченні та радіо постійних рубрик та циклів програм, в яких усебічно висвітлювався б процес підготовки та прийняття Конституції України, створення у системі Державного комітету телебачення і радіомовлення України робочих груп щодо опрацювання та узагальнення пропозицій учасників обговорення проекту Конституції України, висловлених у теле- та радіопередачах як на загальнонаціональному, так і регіональному рівнях, для подальшого їх направлення Конституційній комісії, повна трансляція засідань Верховної Ради України по обговоренню Проекту Конституції України.

Зазначені заходи сприяли налагодженню двостороннього комунікаційного зв'язку поміж розробниками Конституції та суспільством, де з одного боку, доводилося до відома населення зміст і значення проекту Конституції, особливості конституційного процесу, а з іншого, враховувалися пропозиції та доповнення, що висувалися під час всенародного обговорення.

Політична конфронтація напередодні ухвалення Конституції покликала можливість альтернативності способу її прийняття – парламентом чи, відповідно до Указу Президента України «Про проведення всеукраїнського референдуму з питання прийняття но-

¹ Про заходи щодо обговорення проекту Конституції України у програмах Державного комітету телебачення і радіомовлення України: Розпорядження Президента України від 8 травня 1996 року // Урядовий кур'єр. – 1996. – № 84-85. – 14 травня.

² Про порядок висвітлення роботи Верховної Ради України по обговоренню проекту Конституції України: Постанова Верховної Ради України від 19 червня 1996 року // Голос України. – 1996. – 22 червня.

вої Конституції України» від 26 червня 1996 року, на загальнонаціональному референдумі. Доцільність моменту зумовила перший спосіб прийняття, і 28 червня 1996 року Верховною Радою України було затверджено нову Конституцію України.

В подібному ракурсі розвивалася і подальша доля Конституції. Ініційоване экс-Президентом України Л. Кучмою реформатування України на парламентсько-президентську республіку на передодні старту президентської компанії 2004 року не відбулося через брак кількох голосів народних депутатів. Прийняття ж законопроекту про внесення змін до Конституції (причому текст ухваленого проекту відрізнявся від того, отримав висновок Конституційного суду України, – що в подальшому стало підставою для численних звернень до цього органу з приводу не конституційності внесених змін) стало можливим лише як плата за компроміс, який допоміг розв'язати політичну кризу та відкрити шлях до повторного голосування по виборам Президента України. Подальші події показали, що такі екстремально-хаотичні рухи в конституційному процесі нічого доброго, окрім закладення протистояння в трикутнику: президент-парламент-уряд, не принесли.

Втім, повернемося до питань теорії. Для установчої функції народовладдя значення прийняття Конституції полягає в двох аспектах: по-перше, вона є наслідком реалізації цієї функції. І разом з тим, із схваленням Конституції було встановлено правове поле, конституційно-правовий статус вказаної функції.

Сама установча функція (яка, після здійснення народом права на самовизначення, виступає у єдності без розподілу на установчо-державну та установчо-конституційну, оскільки зміна державного статусу українського народу можлива лише шляхом скасування чинної Конституції, позаяк частина 1 статті 157 Основного Закону забороняє внесення змін до Конституції, спрямованих на ліквідацію незалежності України), нормативно закріплена у ч.2 ст. 5 Конституції України, де зазначається, що «право визначати та змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народу і не може бути узурповане державою, його органами та посадовими особами».

Структурно установча функція народовладдя характеризується змістом і об'єктом. Змістом установчої функції народовладдя виступає реалі-

зація права народу з визначення та зміни конституційного ладу в Україні шляхом прийняття, внесення змін та скасування Конституції України.

Об'єктом установчої функції народовладдя виступає конституційний лад в державі. Втім, і досі проблемним питанням теорії і практики залишається розуміння самого терміну «конституційний лад». Далі вказівки на його наявність Конституція не йде, Конституційний суд України максимально обережно підходить до його визначення, науковці пропонують свій, доволі широкий діапазон варіантів. На наш погляд, слушною є позиція В. Шаповала¹, який вказує, що приписи розділів I «Загальні засади», III «Вибори. Референдум» та XIII «Внесення змін до Конституції України» Конституції України співвіднесені з поняттям конституційного ладу. Аргументом на користь такого бачення є те, що зміни до них можуть вноситись виключно через всеукраїнський референдум, тобто реалізуються положення ч.2 ст. 5 Конституції України щодо виключного права народу на визначення конституційного ладу. Втім, це питання є темою перспективних досліджень конституціоналістів.

Але таке розуміння дозволяє зробити висновок, що єдиною формою здійснення установчої функції може бути всеукраїнський референдум. Таке положення ґрунтується на теоретико – методологічній позиції, що «установча влада є виключним правом народу», яке, у свою чергу, дістає свого нормативного закріплення в уже згадуваній ст. 5 Конституції України. Також це підтверджується статтею 85 Конституції України, яка в переліку повноважень парламенту не передбачає права Верховної Ради України на прийняття Конституції України. А також статтею 156 Конституції України, згідно з якою законопроект про внесення змін до розділів, які встановлюють засади конституційного ладу в Україні, після його прийняття Верховною Радою України має затверджуватись всеукраїнським референдумом. Такої думки дотримується і Конституційний суд України, який зазначає, що прийняття у 1996 році Конс-

¹ Окрема думка судді Конституційного Суду України Шаповала В.М. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України» вимогам статей 157 і 158 Конституції України (справа про Законопроект N 4180 з внесеними до нього поправками) // Вісник Конституційного суду України. – 2004. – № 5. – С. 37.

титутції України Верховною Радою України «від імені Українського народу» (преамбула Конституції України) було безпосереднім актом реалізації суверенітету народу, який лише одноразово уповноважив Верховну Раду України на її прийняття¹.

Відтак, наступне прийняття або скасування Конституції за логікою статей 5, 85 та 156 Основного Закону має відбуватися виключно шляхом всеукраїнського референдуму. Проте такий висновок є наслідком системного тлумачення норм Конституції, а не наявності відповідної норми, що, на наш погляд, виступає як недолік чинного Основного Закону.

Внесення ж інших змін (окрім виключень змістовного, темпорального та процедурного характеру, передбачені статтями 157, 158 Основного Закону) до Конституції залежно від характеру новацій можуть реалізовуватися як через представницьку, так і через використання представницької та безпосередньої форми здійснення народовладдя.

Перший варіант передбачає внесення змін до Конституції України, за виключенням Розділу I «Загальні засади», Розділу III «Вибори. Референдум», Розділу XIII «Внесення змін до Конституції країни». В цьому випадку законопроект про внесення змін до Конституції України може бути поданий до Верховної Ради України Президентом України або не менш як третиною народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України (стаття 154 Конституції України).

Після внесення законопроекту до Верховної Ради, він може розглядатися на пленарному засіданні лише після здійснення попереднього (превентивного) конституційного контролю² з боку єдино-

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України Постанови Верховної Ради України від 1 жовтня 1996 року «Про тлумачення статті 98 Конституції України» (справа щодо конституційності тлумачення Верховною Радою України статті 98 Конституції України) від 11 липня 1997 року // Офіційний Вісник України. – 1997. – № 29.

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 158 та статті 159 Конституції України (справа щодо внесення змін до Конституції України) від 9 червня 1998 року // Офіційний Вісник України. – 1998. – № 23. – Ст. 854.

го органу конституційної юрисдикції в Україні, тобто за наявності висновку Конституційного Суду України про відповідність законопроекту вимогам статей 157 і 158 Конституції України (стаття 159 Конституції України).

За наявності такого висновку законопроект схвалюється більшістю від конституційного складу Верховної Ради України, і вважається прийнятим, якщо на наступній черговій сесії Верховної Ради України за нього проголосувало не менш як дві третини від конституційного складу Верховної Ради України (стаття 155 Конституції України). Процедура промульгації, права вето Президента України поширюється і на законопроекти про внесення змін до Конституції України, прийняті Верховною Радою¹.

Разом із тим вітчизняна практика знає приклад, коли законопроект про зміни до Конституції може бути зумовлений рішеннями всеукраїнського референдуму за народною ініціативою. Конституційний суд України у своєму Рішенні від 27 березня 2000 року (справа про всеукраїнський референдум за народною ініціативою)² виходячи з положень статей 69, 72 Конституції України, вважає, що у разі схвалення всеукраїнським референдумом за народною ініціативою питань про внесення змін до Конституції, ці питання є обов'язковими для розгляду і прийняття рішень відповідними органами державної влади в порядку, визначеному Конституцією України, зокрема її розділом XIII «Внесення змін до Конституції», та законами України.

¹ Висновок Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України (статей 84, 85, 89, 92, 93, 94, 106, 147, 150, 151 та пункту 6 розділу XV Конституції України)» вимогам статей 157 і 158 Конституції України (справа про внесення змін до статей 84, 85 та інших Конституції України) від 14 березня 2001 року // Офіційний Вісник України. – 2001. – № 12. – Ст. 494.

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 103 і 108 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою» (справа про всеукраїнський референдум за народною ініціативою) від 27 березня 2000 року // Офіційний Вісник України. – 2000. – № 30. – Ст. 1285.

Інший механізм застосовується при внесенні змін до Розділу I «Загальні засади», Розділу III «Вибори. Референдум», Розділу XIII «Внесення змін до Конституції України» Основного Закону. В цьому випадку законопроект подається до Верховної Ради України Президентом України або не менш як двома третинами народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України і, за умови наявності висновку Конституційного суду України про відповідність законопроекту статтям 157, 158 Основного Закону, та його прийняття не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України, затверджується всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України. Повторне подання законопроекту про внесення змін до розділів I, III і XIII цієї Конституції з одного й того самого питання можливе лише до Верховної Ради України наступного скликання (статті 156, 159 Конституції України).

Отже, аналіз нормативної моделі установчої функції народовладдя приводить до висновку, що прийняття (скасування) та внесення змін до Конституції України передбачає збалансованість дій Президента України, народних депутатів України, Верховної Ради України при реалізації волі народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні. Безпосередня реалізація волі народу у вигляді всеукраїнського референдуму виступає як обов'язковий атрибут установчої функції народовладдя у випадку прийняття (скасування) Конституції або внесення змін до розділів, які закріплюють конституційний лад у державі.

Втім, враховуючи сучасні політичні перипетії, часто-густо замішені на неповазі до Конституції з боку можновладців, доречно було б доповнити Основний Закон новелою, згідно якої внесення змін до норм, що регулюють статус гілок влади, подібно до розділів I, III, XIII Конституції України мало більш ускладнену процедуру з обов'язковим затвердженням на всеукраїнському референдумі. Інакше, наша країна не буде захищена від чергового перешматування Конституції під не менш чергового прем'єр – міністра або президента.

2.2.2. Уповноважуюча функція народовладдя

Ця функція полягає у суверенному праві народу визначати персональний склад органів первинного та вторинного представництва шляхом виборів або призначення.

Вона може бути уявлена як єдність двох видів діяльності з уповноваження: виборів – як способу формування народом органів первинного представництва, та призначення – як способу формування первинним представництвом органів вторинного представництва. Виключенням з цього правила є здійснення уповноваження Верховною Радою України, яке може відбуватися через обрання на посади або надання згоди на призначення на посади у випадках, передбачених Основним Законом (п. 15 ч. 1 ст. 85 Конституції України). Таке виключення зумовлено колегіальним характером діяльності парламенту, проте, за сенсом такої діяльності, її слід віднести до способу призначення.

Попри функціональну єдність вказаних способів – кадрове забезпечення діяльності державної влади (завдяки чому досягається здійснення припису ст. 5 Конституції України, – «народ здійснює владу... через органи державної влади...»), вони мають низку відмінностей:

- за суб'єктом – в першому випадку – народ, в іншому – органи первинного представництва (Верховна Рада України та Президент України);

- за логікою зв'язку поміж ними – органи первинного представництва отримують право на призначення внаслідок їх уповноваження народом через вибори;

- за об'єктом – народ обирає єдиний законодавчий орган та голову держави, а ті, в свою чергу, утворюють виконавчу вертикаль та призначають вищих керівників контрольних і наглядових органів, формують суддівський корпус;

- за змістом способу уповноваження – Конституційний суд України шляхом граматичного тлумачення встановив: «під словом «призначення» розуміється розпорядження на право заміщення якоїсь посади, надання офіційного права займати якусь посаду, виконувати визначені обов'язки. Слово «обрання» тлумачиться як

відбирання з багатьох за якою-небудь ознакою, виділення голосуванням для виконання певних обов'язків»¹.

Конституція України закріплює вихідні положення уповноважуючо – виборчої діяльності народу: будучи носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні, народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування (ст. 5 Конституції України); закріплюється така форми здійснення влади народом як вибори (ст. 69 Конституції України); виборцям гарантується вільне волевиявлення (ст. 71 Конституції України); забезпечуються права громадян брати участь в управлінні державними справами, вільно обирати та бути обраним в органи державної влади (ст. 38 Конституції України); громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії, які сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян та беруть участь у виборах (ст. 36 Конституції України). Положення, що регулюють виборчий процес в Україні закріплені в Законах України «Про вибори Президента України» та «Про вибори народних депутатів України» (обидва – в редакції від 22 лютого 2007 року).

Конституція України передбачає два органи державної влади – Верховну Раду України та Президента України, персональний склад яких формується шляхом виборчої процедури (статті 76, 103 Конституції України). І якщо стосовно Президента, з моменту виникнення цієї посади в 1991 році, виборча система абсолютної більшості (обраним вважається той, хто отримав більше 50 % голосів осіб, що брали участь у голосуванні) лишається незмінною, то стосовно парламенту вона зазнає перманентних змін.

Вже стало політичною традицією під кожні чергові парламентські вибори приймати новий виборчий закон. Виборчі кампанії 1989, 1994 років відбувалися за мажоритарною системою абсолютної більшості, і наслідки останньої (значна неучасть виборців

у голосуванні, у 43 виборчих округах не було обрано депутата¹) певною мірою зумовили зміну на змішану мажоритарно-пропорційну (в мажоритарній частині – на модель відносної більшості) виборчу систему (яка була апробована у 1998 та 2002 роках). Проте на цьому еволюція національної виборчої системи не завершилася, і виборча кампанія 2006 року (як і позачергові парламентські вибори наступного року) пройшли в умовах пропорційної моделі.

Втім, зазначені позиції дозволяють визначити суб'єкта, об'єкта та змісту виборчої діяльності в контексті уповноважуючої функції народовладдя.

Об'єктом формування органів первинного представництва виступає персональний склад Верховної Ради України та посада Президента України.

Суб'єктом виборчої діяльності в межах даної функції виступає український народ в особі національного виборчого корпусу – громадян України, що на день проведення виборів досягли вісімнадцятирічного віку та не визнані судом недієздатними.

Змістом уповноважуючо-виборчої функції виступає виборчий процес, тобто «здійснення суб'єктами... виборчих процедур...» (ч. 1 ст. 11 Законів України «Про вибори Президента України», «Про вибори народних депутатів України», – в редакції від 22 лютого 2007 року).

Коло таких суб'єктів визначено у ст. 12 виборчих законів. До них належать: за парламентських виборів – виборець, виборчі комісії, партія (блок), що висунула кандидатів у депутати, кандидат у депутати, офіційний спостерігач від партії (блоку) – суб'єкта виборчого процесу; за президентських виборів – виборець, виборчі комісії, кандидати на пост Президента України, партії (блоки), які висунули кандидатів на пост Президента України, уповноважені представники, довірені особи, офіційні спостерігачі від партій (блоків) – суб'єктів виборчого процесу та від кандидатів на пост Президента України.

Також слід наголосити на необхідній ролі органів державної влади та місцевого самоврядування, діяльність яких спрямована

¹ Про відкладення призначення виборів народних депутатів України у виборчих округах, де вибори тричі визнавались такими, що не відбулися, або депутата не було обрано: Постанова Верховної Ради України від 7 грудня 1994 року // Відомості Верховної Ради України. —1995. – N 50. – ст. 441.

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Вищої ради юстиції щодо офіційного тлумачення положення пункту 1 частини першої статті 131 Конституції України стосовно внесення Вищою радою юстиції подань про призначення суддів на посади (справа про призначення суддів) від 16 жовтня 2001 року // Офіційний Вісник України, 2001. – № 43. – Ст. 1934.

на забезпечення виборчого процесу: Верховна Рада України призначає вибори Президента України в строки, передбачені Конституцією (п. 7 ч. 1 ст. 85 Конституції України); Президент України призначає позачергові вибори у Верховну Раду України у строки, передбачені Конституцією (п. 7 ч. 1 ст. 106 Конституції України); Центральна виборча комісія забезпечує організацію підготовки і проведення виборів Президента України, народних депутатів України (ст. 1 Закону України «Про Центральну виборчу комісію»); органи державної влади та місцевого самоврядування, їх посадові та службові особи, а також державні підприємства, установи і організації забезпечують статистичне, матеріально-технічне та організаційне здійснення виборчого процесу.

Повноваження суб'єктів виборчого процесу є залежними від стадій виборчого процесу, до яких належать (ст. 11 виборчих законів): складання та уточнення списків виборців; утворення виборчих округів; утворення виборчих дільниць; утворення виборчих комісій; висування та реєстрація кандидатів; проведення передвиборної агітації; голосування; підрахунок голосів виборців та встановлення підсумків голосування; встановлення результатів виборів та їх офіційне оприлюднення; припинення діяльності виборчих комісій. У разі необхідності виборчий процес за виборами Президента України може включати також такі етапи: повторне голосування; підрахунок голосів виборців і встановлення підсумків повторного голосування та результатів виборів Президента України

В контексті питання виборчої системи доцільно вичленити для розгляду проблему загороджувального бар'єра (виборчого порога). Загороджувальний бар'єр – це «правило, згідно з яким політичні партії (блоки), виборчі списки яких не отримали встановленого відсотка голосів виборців відсторонюються від участі у розподілі депутатських мандатів»¹.

Конституційний досвід іноземних держав знає різні приклади загороджувального бар'єра, в Україні ж він складає три відсотки голосів виборців (ч. 3 ст. 96 Закону України «Про вибори народних депутатів України»): право на участь у розподілі депутатських мандатів набувають кандидати у депутати, включені до виборчих

¹ Коментар Закону України «Про вибори народних депутатів України» / За ред. М.І. Ставнійчук, М.І. Мельника. – С.311.

списків партій (блоків), що отримали три і більше відсотків голосів виборців, які взяли участь у голосуванні у загальнодержавному виборчому окрузі.

Розподіл депутатських мандатів відбувається за виборчою квотою, внаслідок чого політичні партії і виборчі блоки партій, що пройшли загороджувальний бар'єр, мають більшу кількість депутатських мандатів, ніж фактично отримали від виборців. Це відбувається за рахунок голосів набраних списками політичних партій і виборчих блоків партій, які не отримали прохідного відсотка.

Причина введення загороджувального бар'єру об'єктивно зрозуміла – не допустити розпорошення парламентських сил, дестабілізації роботи парламенту через наявність значної кількості дрібних партій. З іншого боку, відчувається певна кон'юнктура законодавця щодо встановлення відсотку загороджувального бар'єра. Так, за змішаної мажоритарно – пропорційної системи (виборчі кампанії 1998, 2002 років), він становив чотири відсотки голосів виборців. При переході до суто пропорційної системи його зменшили до трьох відсотків, не останню роль в чому зіграла необхідність «прописки» депутатів – мажоритарників по дрібних політичних партіях, оскільки місця у партіях – «важковиках» вистачило далеко не усім. Сучасні політичні реалії, пов'язані із появою двох основних центрів політичного тяжіння – Блоку Юлії Тимошенко і Партії Регіонів, із претензією на монополізацію політичного представництва, зумовлює бажання останніх підвищити загороджувальний бар'єр до п'яти, або, навіть, семи відсотків¹.

Як було зазначено, навряд чи такий підхід є справедливим та відображатиме інтереси тих виборців, що обирають т.зв. «третій шлях». Загороджувальний бар'єр вже зіграв свій злий жарт у 2006 році з Народним Блоком Литвина «Ми», а 2007 – з Соціалістичною партією України, яким для проходження у парламент не вистачило сотих відсотку. І взагалі, виглядає сумнівним, що десятки відсотків виборців, чий погляд можуть діаметрально відрізнятись від ідей лідерів політичних перегонів, присвоюють собі якраз останні.

Варіантом вирішення проблеми є скасування загороджувального бар'єру із одночасним підвищенням вимог до професійних

¹ Лисенко А. Яка користь від Ноевого ковчегу? [Електронний ресурс]// Експерти. – Режим доступу: <http://www.experts.in.ua/inform/smi/detail.php?ID=17714>.

якостей членів виборчих комісій. Мова йде про апробовану на чотирьох поспіль виборах норми виборчих законів щодо формування усіх виборчих комісій (окрім Центральної) з числа представників політичних партій і блоків, кандидатів на пост Президента, що висувуються на виборах. Проте, добра ідея в умовах партійної анархії та аморфності дала вкрай негативний результат: партійні суб'єкти виборчого процесу записували людей у списки членів виборчих комісій ледь не сім'ями, навіть не попереджаючи їх про ними нового статусу. Наступна масова відмова від такого членства, яка ледь не паралізувала роботу комісій, виявилася лише половиною проблеми. Іншою її складовою, пов'язаною із нерозбірливим підходом партій та блоків до формування виборчих комісій, виявилася їх волаюча некомпетентність, що проявилася як в ході підготовки до виборів, під час голосування, так і при підведенні результатів. Поширеним негативним явищем (в першу чергу, – на виборах Президента України 2004 року) стала «купівля» виборчих комісій ледь не повним складом. Така некомпетентність та корумпованість, попри вдавану «народність» виборчих комісій, ставить під загрозу саму об'єктивність народного волевиявлення.

Виходом із такої ситуації, яка б не скасовувала позитивний вантаж підмоченої ідеї, але не страждала б на ваду непрофесійності, може стати формування виборчих комісій (принаймні окружних та територіальних) блоками та партіями з числа осіб, що мають вищу юридичну освіту.

Не слід забувати, що відповідно до ч. 1 ст. 22 Закону України «Про вибори Президента України», виборчі комісії є «спеціальними колегіальними державними органами»¹. А відтак цілком можливим є формування спеціальних вимог до членів цього

¹ І тут норма цитованого закону вступає в разючу колізію із ч. 1 ст. 25 Закону України «Про вибори народних депутатів України», де виборчі комісії визначені як просто «спеціальними колегіальними органами», і, очевидно, за логікою законодавця, не є державними. Попри спільну схему формування та припинення комісій, обсягу прав і обов'язків, здійснення ними повноважень, виявляється, ми маємо справу зовсім із різними органами, в одному випадку – державними, а в іншому – не державними? Риторичними буде питання статусу виборчих комісій за умов одночасного проведення парламентських та президентських виборів. Втім, попри відсутність наукових розвідок з цього питання, залишимо його для наступних досліджень.

державного органу, що забезпечує здійснення такої суттєвої для життєдіяльності суспільства функції як формування органів первинного представництва. Сама ж ідея може бути сформульована у двох вимогах: по-перше, до претендентів на представницький мандат (виборчих блоків, кандидатів на пост Президента України) *обов'язковим* є подання кандидатур до складу *всіх* окружних (територіальних) виборчих комісій. І, по-друге, до кандидатів до складу вказаних комісій – наявність вищої юридичної освіти. Невиконання зазначених вимог тягне скасування реєстрації в якості суб'єкта виборчого процесу.

Реалізація цієї ідеї суттєво зменшить кількість учасників персонів – «диванних» партій, партій – «одноденки», а разом із тим суттєво підвищить юридичний рівень як самого виборчого процесу, так і його учасників.

Отже, за допомогою виборчої діяльності народ визначає суб'єктний склад органів первинного народного представництва – Верховної Ради України та Президента України. Але в процесі своєї діяльності зазначені інституції формують органи вторинного представництва, які спрямовують свою діяльність на вирішення спеціальних завдань здійснення влади народу (Уряд, суди тощо).

Сама діяльність з призначення як вид уповноважуючої функції народовладдя характеризується таким складом: суб'єкт – Верховна Рада України та Президент України (як спільно, так і окремо); об'єкт – персональна визначеність складу органів державної влади; зміст – призначення, обрання, надання згоди на призначення посадових осіб державного апарату.

Верховна Рада України здійснює законодавче забезпечення діяльності державного апарату (п. 3 ст. 85, п. п. 12, 14, 17, 21 ст. 92 Конституції України), а також безпосередньо обирає Голову, Першого заступника та заступника Голови Верховної Ради України (ст. 88 Конституції України); призначає на посади та звільняє з посад Голову та інших членів Рахункової палати (п. 16 ст. 85 Конституції України); Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (п. 17 ст. 85 Конституції України); половину складу Ради Національного банку України (п. 19 ст. 85 Конституції України); половину складу Національної ради України з

питань телебачення і радіомовлення п. 20 ст. 85 Конституції України); висловлення недовіри Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади (п. 25 ст. 85 Конституції України); призначення третини складу Конституційного Суду України (п. 26 ст. 85 Конституції України); обрання суддів безстроково (п. 27 ст. 85 Конституції України); призначення на посаду та звільнення з посади керівника апарату Верховної Ради України (п. 35 ст. 85 Конституції України); призначення за поданням Прем'єр-міністра України інших членів Кабінету Міністрів України, Голови Антимонопольного комітету України, Голови Державного комітету телебачення та радіомовлення України, Голови Фонду державного майна України, звільнення зазначених осіб з посад, вирішення питання про відставку Прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України (п. 12. ст. 85 Конституції України).

До повноважень Президента України належить утворення судів у встановленому законом порядку (п. 23 ст. 106 Конституції України). Відповідно до ст. 20 Закону України «Про судоустрій України» суди загальної юрисдикції утворюються і ліквідуються Президентом України відповідно до цього Закону за поданням Міністра юстиції України, погодженим з Головою Верховного Суду України або головою відповідного вищого спеціалізованого суду. До компетенції голови держави також належить призначення та звільнення глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях (п.5 ст.106 Конституції України); призначення половини складу Ради Національного банку України (п.12 ст.106 Конституції України); призначення половини складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення (п.13 ст.106 Конституції України); призначення на посади та звільнення з посад вищого командування Збройних Сил України, інших військових формувань (п. 17 ст.106 Конституції України); призначення третини складу Конституційного Суду України (п. 22 ст.106 Конституції України); формування персонального складу Ради національної безпеки і оборони України (ст. 107 Конституції України).

До спільної компетенції Верховної Ради України та Президента України щодо визначення персонального складу органів державної

влади належить: з боку Верховної Ради України, – призначення за поданням Президента України Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, Голови Служби Безпеки України, Голови Національного Банку України членів Центральної виборчої комісії; (п.п. 12, 12-1, 18, 21, ст. 85 Конституції України); з боку Президента України, – призначення на посаду та звільнення з посади за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора України (п. 11 ст. 106 Конституції України).

Як справедливо зазначає у своєму рішенні Конституційний суд України стосовно демократичного принципу поділу влади, що «хоча органи законодавчої, виконавчої та судової влади є самостійними у своїй діяльності в межах наданих їм повноважень, проте, стабільність конституційного ладу досягається чіткою системою їх взаємостримувань і противаг»¹. Відносно уповноважуючої функції народовладдя в частині її здійснення органами первинного народного представництва це означає, що процес внесення Президентом України пропозицій щодо кандидатів для призначення на посади згідно з вимогами Конституції України повинен здійснюватись у взаємодії з Верховною Радою України в межах парламентських процедур. Положення Конституції України передбачають досягнення згоди між Президентом України і Верховною Радою України і у вирішенні кадрових питань. Такий підхід обумовлений, з одного боку, виключним представницьким статусом парламенту (як єдиного законодавчого органу) та президента (як голови держави та гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності України, дотримання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина), а з іншого, – ключовим характером державних органів, відносно яких органи первинного представництва вирішують

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про тимчасове виконання обов'язків посадових осіб, яких призначає на посаду за згодою Верховної Ради України Президент України або Верховна Рада України за поданням Президента України» (справа про тимчасове виконання обов'язків посадових осіб) від 27 квітня 2000 року //Офіційний Вісник України. – 2000. – № 18. – Ст. 756.

кадрові питання (мають «спеціальний статус через особливість призначення»¹).

Таким чином, уповноважуюча функція полягає у суверенному праві народу визначати персональний склад органів первинного та вторинного представництва шляхом виборів або призначення. Ця функція здійснюється народом і органами первинного представництва (Верховною Радою України та Президентом України).

Народ здійснює уповноваження через безпосереднє обрання органів первинного представництва. Останні, в свою чергу, здійснюють цю функцію в частині формування органів вторинного представництва. Уповноважуюча функція народовладдя показує в динаміці формування народом державного апарату.

2.2.3. Державно-організуюча функція народовладдя

Державно-організуюча функція являє собою спрямованість діяльності державного апарату на здійснення народовладдя в країні. Наявність такої функції аргументується неможливістю постійного безпосереднього здійснення народом владних повноважень. З цією метою народом утворюються органи первинного представництва, на які покладається, зокрема, і обов'язок формування державного апарату для здійснення делегованої влади народом в його ж інтересах.

Така позиція ґрунтується на положеннях ст. 5 Конституції України (народ здійснює владу через органи державної влади) та ст. 3 Закону України «Про державну службу в Україні»² (закріплення принципу служіння народу України та демократизму), з цієї ж

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про офіційне тлумачення положень пункту 15 частини першої статті 106 Конституції України (справа про повноваження Президента України реорганізувати центральні органи виконавчої влади) від 28 січня 2003 року // Офіційний Вісник України. – 2003. – № 6. – ст. 244.

² Про державну службу: Закон України від 16 грудня 1993 року (із змін. та доп.) // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 52. – ст. 490.

засади виходить і Концепція адміністративної реформи в Україні¹ (мета якої – формування системи державного управління, головним пріоритетом якої є служіння народові, національним інтересам). Закріплення ж у ч.2 ст.19 Основного Закону України обов'язку органів державної влади та посадових осіб діяти лише на підставі, в межах повноважень і способом, які передбачені Конституцією і законами України зумовлює похідний характер державної влади та функціональний статус державного апарату відносно народовладдя.

Проте хибним буде твердження, що державно-організуюча функція народовладдя здійснюється виключно органами державного управління. Конституція України у ст.ст. 72, 74 встановлює умови, за яких український народ безпосередньо здійснює компетенцію державного органу влади. Предмет всеукраїнського референдуму за народною ініціативою обмежений лише стосовно податків, бюджету та амністії, а відтак, здійснення народом законодавчих повноважень парламенту відносно інших питань перебуває в сфері його правосуб'єктності. Втім, і в зазначеному випадку реалізація безпосередньої форми народовладдя повинна бути забезпечена відповідними органами державної влади.

Розглядаючи державно-організуючу функцію народовладдя за її складом, ми можемо дати їй таку характеристику:

Суб'єкт – державний апарат, уповноважений народом (а в щойно окресленому нами випадку і сам народ) внаслідок здійснення первинного та вторинного представництва.

Об'єкт – сфера державного управління.

Зміст – законодавча, судова, виконавча, організаційно-розподіла, контрольно-наглядова діяльність.

Використовуючи конституційно закріплені положення про розподіл влад, ми можемо виділити наступні складові державно-організуючої функції народовладдя: законодавча – здійснюється народом безпосередньо або через загальнонаціональний представницький орган з метою вираження його інтересів і державної волі, які втілюються в законах та інших актах законодавства; виконав-

¹ Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні: Указ Президента України від 22 липня 1998 року // Офіційний Вісник України. – 1999. – № 21. – Ст. 943.

ча – здійснення народом через органи первинного та вторинного представництва діяльності, спрямованої на виконання законів та забезпечення життєдайності суспільства; судова – здійснення народом через органи вторинного представництва діяльності, спрямованої на захист прав і свобод народу і громадянина, вирішення спірних питань, що виникають в процесі розвитку суспільства.

Але слід наголосити, що державний апарат лише у сукупності своєї діяльності, спрямованої на забезпечення суспільного інтересу, прав і свобод людини, здатний здійснювати державно-організує функцію народовладдя. Якщо ж інститути державної влади переймаються іншими цілями, то можна говорити не лише про фіктивність, формальність функції, але і про фіктивний статус держави як демократичної. Вагомим засобом для недопущення такого стану має виступати контрольна функція народовладдя.

2.2.4. Контрольна функція народовладдя

Ця функція полягає у поінформованості народу щодо здійснення делегованої влади та здатності подолання нелегітимних наслідків такої діяльності. Актуальність контрольної функції об'єктивно обумовлена існуванням згаданого раніше «залізного закону олігархічних тенденцій» Р. Міхельса, – не буває уряду, який не прагне приховати небажану для політичної влади правду¹.

Подолання такого протистояння поміж громадянським суспільством, як «структурованої самоврядної недержавної ланки Українського народу»², та державними інститутами влади можливе лише за умови повного, всебічного і постійного контролю народу за державною діяльністю.

Нормативну основу контрольної функції народовладдя складають ч.2 ст.6, ч.2, 3 ст.34, ст.40, ч.2 ст.55, п. п. 4, 10, 13, 17, 33, 34 ч.1 ст.85, ст.86, ст.87, 97, 101, 102, п.п. 8, 16, 30 ст. 106, ст.111, п. п. 3, 4

¹ Миллер А. Борьба за правду должна быть защищена законом // Известия. – 1992. – 26 июня. – С. 7.

² Закон Украины «О гражданском (общественном) контроле за государственной деятельностью» (модельный проект)// Речицкий В. В. Свобода и государство/ Харьковская правозащитная группа. – Харьков: Фолио, 1998. – С. 111.

ст.121, ст. 147, ст.ст. 150-152 Конституції України. Окремі аспекти здійснення контрольної функції закріплені в Законах України «Про статус народного депутата України», «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», «Про звернення громадян», «Про інформацію», «Про об'єднання громадян», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про телебачення і радіомовлення», «Про державну службу в Україні» та інших.

Сформульоване нами визначення контрольної функції характеризує єдність двох етапів, – отримання інформації стосовно державно-владної діяльності та здійснення на її основі актів, спрямованих на скасування можливих нелегітимних наслідків такої діяльності.

За складом контрольна функція характеризується наступним чином:

Суб'єкт – громадяни, об'єднання громадян, державні органи. Слід зауважити, що суб'єкт може відрізнитися в залежності від стадії. Це зумовлено тим, що ймовірно настання другої стадії тягне публічно-правові наслідки, застосовування яких можливо лише за наявності спеціальної компетенції державного органу або загальнонародного волевиявлення на референдумі.

Об'єкт – державно-владна діяльність. Зазначена діяльність державного апарату має здійснюватись виключно в інтересах народу, з метою ствердження прав і свобод людини.

Зміст – отримання інформації про діяльність органів державної влади та реагування на неї залежно від характеру такої інформації. Такі дії можуть мати різноманітні форми: звернення громадян, парламентські слухання, рішення Конституційного суду тощо.

Загалом, форми контрольної функції народовладдя можна класифікувати за критерієм ініціатора його проведення наступним чином: громадський контроль, парламентський контроль, президентський контроль та конституційний контроль.

Громадський контроль здійснюється громадянами України, об'єднаннями громадян. Він виражається в конституційному праві отримувати і здобувати інформацію про державно-владну діяльність та направляти звернення (пропозиції (зауваження), заяви (клопотання), скарги) до уповноважених на це органів державної

влади. Обов'язком адресатів звернення виступає своєчасний розгляд по суті та вжиття відповідних заходів¹.

Засобом громадського контролю виступає право на оскарження в суді рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових та службових осіб відповідно до ч.2 ст. 55 Конституції України.

Для наведених видів характерна наголошена нами множинність суб'єкта контролю, де одна сторона забезпечує доступність інформації, а друга має можливість реагувати відповідно до її змісту.

Загальнонаціональною формою, за якої можна говорити про єдність суб'єкта на обох стадіях контролю, виступає проведення всеукраїнського референдуму щодо довіри вищим державним органам державної влади.

Відповідно до п. 33 ч. 1 ст. 85 Конституції України до повноважень Верховної Ради України належить здійснення парламентського контролю у межах, визначених Конституцією та законом. Парламентський контроль реалізується через відповідні повноваження Верховної Ради України, її комітетів та комісій, народних депутатів України, Рахункової палати та Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

До контрольних повноважень Верховної Ради України належить здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України (п.13 ч.1 ст. 85 Основного Закону). Наслідком такого контролю може стати висловлення недовіри Уряду, що тягне відставку Кабінету Міністрів України у повному складі (ч. 3 ст. 115 Конституції України).

Відповідно до ст. 14 Закону України «Про комітети Верховної Ради України», парламентські комітети володіють контрольною функцією, яка полягає в: аналізі практики застосування законодавчих актів у діяльності державних органів, їх посадових осіб з питань, віднесених до предметів відання комітетів, підготовці

¹ Див.: Про заходи щодо забезпечення конституційних прав громадян на звернення: Указ Президента України від 19 березня 1997 року // Офіційний Вісник України. – 1997. – № 12 (книга перша). – С. 111-112; Про додаткові заходи щодо забезпечення реалізації громадянами конституційного права на звернення: Указ Президента України від 13 серпня 2002 року // Офіційний Вісник України. – 2002. – № 33. – Ст. 1528.

та поданні відповідних висновків та рекомендацій на розгляд Верховної Ради України; участі за дорученням Верховної Ради України у проведенні «Дня Уряду України»; контролі за виконанням Державного бюджету України в частині, що віднесена до предметів їх відання, для забезпечення доцільності, економності та ефективності використання державних коштів у порядку, встановленому законом; організації та підготовці за дорученням Верховної Ради України парламентських слухань; організації та підготовці слухань у комітетах; підготовці та поданні на розгляд Верховної Ради України запитів до Президента України від комітету відповідно до положень п. 34 ч. першої статті 85 Конституції України; взаємодії з Рахунковою палатою; взаємодії з Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини; направленні матеріалів для відповідного реагування в межах, установлених законом, органам Верховної Ради України, державним органам, їх посадовим особам.

Спеціальною формою парламентського контролю виступає діяльність тимчасових слідчих комісій Верховної Ради України, які, відповідно до ч. 3 ст. 89 Конституції України утворюються для проведення розслідування з питань, що становлять суспільний інтерес. Відповідно до висновків та пропозицій тимчасової слідчої комісії Верховна Рада може прийняти рішення щодо направлення матеріалів тимчасової слідчої комісії до Генеральної прокуратури України для їх вивчення та відповідного реагування; направлення висновків тимчасової слідчої комісії Президенту України, Прем'єр-міністру України; направлення висновків тимчасової слідчої комісії для реагування відповідному державному органу, органу місцевого самоврядування чи посадовій особі згідно із законом; публікації висновків тимчасової слідчої комісії в газеті «Голос України» (ч. 4 ст. 83 Регламенту Верховної Ради України).

Формою парламентського контролю виступають також депутатський запит (ст. 86 Конституції України, ст.15 Закону України «Про статус народного депутата України») та депутатське звернення (ст.16 Закону України «Про статус народного депутата України») парламентаря.

Попри логічний та системний зв'язок, обидві форми мають відмінний суб'єктний, змістовний та процедурний характер і різні

наслідки їх застосування. Така позиція ґрунтується на аналізі дефініцій вказаних форм:

Депутатський запит – це вимога народного депутата, народних депутатів чи комітету Верховної Ради України, яка заявляється на сесії Верховної Ради України до Президента України, до органів Верховної Ради України, до Кабінету Міністрів України, до керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ і організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування і форм власності, дати офіційну відповідь з питань, віднесених до їх компетенції. (ч.2 ст.15 Закону України «Про статус народного депутата України». Далі – Закону).

Депутатське звернення – викладена в письмовій формі пропозиція народного депутата, звернена до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, керівників підприємств, установ і організацій, об'єднань громадян здійснити певні дії, дати офіційне роз'яснення чи викласти позицію з питань, віднесених до їх компетенції (ч.1 ст. 16 Закону).

Наведені визначення дозволяють вичленувати стадію проголошення запиту (звернення) та стадію реагування адресата депутатського контролю на запит (звернення).

Як бачимо, депутатські запит і звернення можуть відрізнятися за суб'єктом кількісною характеристикою (якщо при запиті – як окремих депутат, так і група депутатів, структурно-організаційний підрозділ парламенту, то при зверненні ми маємо справу із індивідуальною формою парламентського контролю).

За змістом, – запит виступає як вимога, а звернення – як пропозиція, і такий стан імперативності в депутатського запиту підтверджується його проголошенням на сесії Верховної Ради. На відміну від запиту, звернення виступає безпосередньою формою здійснення контрольних повноважень, не опосередкованою проміжними інстанціями. За процедурою, депутатський запит, окрім проголошення на сесії Верховної Ради, має бути підтриманий однією п'ятою (однією третьою відносно запиту до Президента) від конституційного складу Верховної Ради (ч. 4 ст.15 Закону).

На адресата депутатського запиту або звернення покладається однаковий обов'язок дати своєчасну обґрунтовану відповідь

(ч.ч. 5, 8 ст. 15, ч.ч. 2, 4 ст. 16 Закону). Із реалізацією цієї стадії завершується парламентський контроль у вигляді депутатського звернення. Водночас, у випадку відповіді за депутатським запитом можливою є додаткова стадія парламентського обговорення (ч.ч. 9-11 ст. 15 Закону) на вимогу однієї п'ятої конституційного складу Верховної Ради з обов'язковою присутністю адресатів запиту. За наслідками обговорення приймається відповідне рішення.

Проведене порівняння дає підстави для висновку, що депутатський запит за своєю значущістю (про що свідчить його закріплення в ст. 86 Конституції України), засобам реагування (можливість обговорення на засіданні Верховної Ради) виступає головною формою загального парламентського контролю.

Здійснення парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина, захист прав кожної особи на території України виступає обов'язком омбудсмана, який призначається Верховною Радою України.

З метою реалізації своєї компетенції, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини має право на невідкладний прийом та безперешкодне відвідування органів державної влади та місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, ознайомлення із їх документами, бути присутнім на їх засіданнях, перевіряти стан додержання ними прав і свобод людини і громадянина; направляти у відповідні органи акти реагування Уповноваженого у разі виявлення порушень прав і свобод людини і громадянина для вжиття цими органами заходів тощо (ст. 13 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»).

Наслідком здійснення контрольних повноважень виступають акти реагування омбудсмана: конституційне подання Уповноваженого до Конституційного суду щодо відповідності Конституції нормативно-правових актів або офіційного тлумачення Конституції та законів України; подання Уповноваженого – акт, який вноситься Уповноваженим до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, їх посадовим і службовим особам для вжиття відповідних заходів у місячний строк щодо усунення виявлених порушень прав і свобод людини і громадянина

(ст.15 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»).

Відповідно до ст. 18 зазначеного закону, за наслідками своєї діяльності омбудсман виголошує у Верховній Раді щорічну доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні органами державної влади, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами, організаціями незалежно від форми власності та їх посадовими і службовими особами, які порушували своїми діями (бездіяльністю) права і свободи людини і громадянина, та про виявлені недоліки в законодавстві щодо захисту прав і свобод людини і громадянина. У разі необхідності Уповноважений може представити Верховній Раді України спеціальну доповідь (довіді) з окремих питань додержання в Україні прав і свобод людини і громадянина.

Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що за обсягом своїх контрольних повноважень, сфери їх застосування та значущості діяльності Уповноважений Верховної Ради України з прав людини займає одне з ключових місць в системі парламентського контролю.

Разом із тим транзитний період ствердження національної демократичної держави, поширеність конформістських та маргінальних тенденцій в площині політичної та правової свідомості, робить неможливим охоплення парламентським контролем з прав людини усіх сфер державного управління як за вертикальною так і горизонтальною структурою. Вирішення цієї проблеми, на наш погляд, потребує розширення апарату омбудсмана шляхом утворення інституту регіональних представників Уповноваженого. Втілення такої пропозиції дозволить якісно і кількісно покращити роботу омбудсмана, забезпечити оперативність розгляду, надасть можливість більше уваги приділити стратегічному плануванню, вдосконаленню самого механізму захисту прав і свобод людини і громадянина.

Також до органів, які від імені Верховної Ради України здійснюють контрольні функції, належить Рахункова палата, яка відповідно до ст. 98 Конституції України здійснює контроль за надходженням коштів до Державного бюджету України та їх використанням.

Місце Президента України в системі стримувань і противаг гілок державної влади як голови держави та гаранта Конституції, зумовлює наявність в нього контрольних повноважень стосовно гілок влади. В площині законодавчої влади президентський контроль містить такі форми:

- припиняє повноваження Верховної Ради України у випадках, передбачених Конституцією (п. 8 ст. 106 Конституції України). До таких випадків, згідно ч.2 ст. 90 Конституції України, належать: якщо протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій; якщо протягом шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів України; якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися. Така форма зумовлена необхідністю забезпечення контролю за стабільністю конституційного ладу та реагуванням у разі його порушення;

- право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів (крім законів про внесення змін до Конституції України) із наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України (п. 30 ст. 106 Конституції України). Відповідно до рішення Конституційного суду України¹ Президент України здійснює право вето стосовно прийнятого Верховною Радою України закону після одержання його для підписання на відповідній стадії законодавчого процесу. Це є конституційно-правовою формою участі Президента України в законодавчому процесі. Сутність такої форми якраз і полягає у здійсненні контрольних повноважень з метою гарантування державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Зміст позицій, що зумовили реагування Президента, розкривається в його зауваженнях, що надсилаються разом із зако-

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 73 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) здійсненого Президентом України права вето стосовно прийнятого Верховною Радою України Закону України «Про внесення змін до статті 98 Конституції України» та пропозицій до нього (справа щодо права вето на закон про внесення змін до Конституції України) від 11 березня 2003 року // Офіційний вісник України. – 2003. – №16. – Ст. 710.

нопроектом, який повертається на повторний розгляд до Верховної Ради.

В площині виконавчої влади президентський контроль містить такі форми: зупинення дії актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності; (п. 15 ст. 106 Конституції України); скасування актів Ради міністрів Автономної Республіки Крим (п. 16 ст. 106 Конституції України); зняття осіб з посад, призначення на які входить до повноважень Президента (п. п. 12, 13, 22 ст. 106 Конституції України). Водночас, глава держави за згодою Верховної Ради може звільнити Генерального Прокурора України (п. 11 ст. 106 Конституції України); направити подання до парламенту про звільнення Голови Служби безпеки України (п. 14 ст. 106 Конституції України); заявити пропозицію Верховній Раді розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України (ст. 87 Конституції України).

Таким чином, конституційно закріплені за Президентом повноваження дозволяють йому здійснювати поточний контроль за законодавчою та виконавчою діяльністю з метою захисту тих інститутів, гарантом яких він виступає.

Що стосується конституційного контролю, то як зазначає ч.1 ст.147 Основного закону, єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні виступає Конституційний суд.

Конституційний контроль здійснюється в превентивній (превентивні контрольні повноваження Конституційного суду були розглянуті при аналізі установчої функції народовладдя) та поточній формах. Якщо за першої форми наявне конституційне положення про обов'язковість отримання висновку Конституційного суду щодо законопроектів про внесення змін до Конституції, то в другій Суд займає пасивне положення, – відповідно до ч.2 ст. 150 Конституції України для початку провадження потрібна ініціатива суб'єктів конституційного подання (Президента України, не менше 45 народних депутатів України, Верховного суду України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Верховної Ради Автономної Республіки Крим). Зміст форми поточного конституційного контролю полягає у вирішенні питань відносно конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України,

актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, нормативно-правових актів Автономної Республіки Крим.

Підсумовуючи розгляд основних напрямків здійснення народовладдя в Україні, слід наголосити на їх системному, комплексному характері, – якщо не реалізується бодай одна функція, – «пробуксовують» і всі інші. Можливо, в цьому і корениться ключова вада вітчизняного демократичного будівництва – хапаючись за одне, забувають за все інше. Захопившись іграми в конституційну реформу, можновладці часто забувають, що Конституція – для народу і від імені народу, а не для зручній папірець для приткнених політичних ділків. Втім, це більше питання для суспільства, яке все ніяк не може стати громадянським...

ВИСНОВКИ

У монографії здійснене теоретичне узагальнення і нове вирішення наукового завдання, що полягає у встановленні з позицій сучасного рівня розвитку теорії держави і права закономірностей виникнення, розвитку та функціонування народовладдя, його складових частин, взаємовідносин народовладдя, демократії і держави, правового регулювання функцій та форм здійснення народовладдя. Сконструйована в роботі теоретична модель народовладдя в реферативному вигляді полягає в наступному:

Комплексний аналіз наукових джерел з демократичної проблематики дозволяє визначити демократію як організацію і здійснення влади народом (як безпосередньо, так і через делегування владних повноважень державі, її органам а також контроль за їх реалізацією) в правовій формі на засадах гарантування та втілення прав і свобод людини.

Системотворчою, сутнісною ознакою та визначальним принципом демократії виступає влада народу (народовладдя). Інші ознаки демократії щодо влади народу являють *conditio sine qua non* та виконують обслуговуючу формалізуючу роль.

Розгляд народовладдя, демократії та держави з позиції категорій діалектики, дозволяє сформулювати висновок, що в загальному явищі державності демократія виступає його внутрішньою формою, «моментом сутності», тоді як сама сутність – найбільш глибинне та визначальне в явищі за демократичної форми відшукуює себе саме у народовладді.

З наведених позицій формулюється дефініція народовладдя – це сутність держави, яка полягає в належності та здійсненні влади народом у власних інтересах у демократичній, правовій формі на засадах гарантування та втілення прав і свобод людини.

Одним із наріжних каменів народовладдя виступає право народів на самовизначення: у силу цього права вони вільно установлюють свій політичний статус і здійснюють свій економічний, соціальний і культурний розвиток¹. Створення суверенної і не-

¹ Декларация о предоставлении независимости колониальным странам и народам: Резолюция 1514 (XV) Генеральной Ассамблеи ООН от 14 декабря 1960 года // Организация Объединенных Наций. Генеральная Ассамблея. Официальные отчеты. -Пятнадцатая сессия. – Дополнение N 16 (A/4684). – С. 74.

залежної держави, вільне приєднання до незалежної держави чи об'єднання з нею, чи встановлення будь-якого іншого політичного статусу, вільно визначеного народом, є формами здійснення цим народом права на самовизначення¹.

Відтак, «якщо держава і зникає, суверенітет народу разом з нею не зникає. Саме з суверенітету походить його право до самовизначення і створення нової держави, а також відповідно, здатність і суверенна повноважність народу на сформування держави, її органів, ... відповідальність її перед суспільством»².

Народ є джерелом та носієм суверенної влади в демократичній державі. Сучасний ступінь розвитку цивілізації визнає права людини у всіх їх вимірах вищою соціальною цінністю. Для найбільш повного їх втілення народ оформлюється у державу, яка є його публічно-владною організацією. Як засновник такої правової форми, народ наділяє її владною функцією для самовпорядкування й суспільної інтеграції. Водночас, такий статус засновника передбачає, що народ утримує за собою як керівництво, так контроль за функціонуванням власного витвору. Народ є сувереном, а держава – механізмом реалізації народного суверенітету.

За демократичної форми державності народний суверенітет переходить в нову формальну якість – державний суверенітет. Такий стан досягається через легітимацію влади – процес набуття уповноваженості державою, її апаратом та посадовими особами через схвалення народом внаслідок безпосереднього або опосередкованого легального вибору. Легітимація влади виступає динамічною стороною народовладдя перманентним процесом визнання народом влади відповідною його інтересам на усіх її інституційних рівнях.

Народовладдя виражається назовні у безпосередній (пряме владне волевиявлення народу з суспільно-значущих питань у фор-

¹ Див.: Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций: Резолюция 2625 (XXV) Генеральной Ассамблеи ООН от 24 октября 1970 года. // Действующее международное право. – Т. 1. – М.: Московский независимый институт международного права, 1996. – С. 65 – 73.

² Засць А.П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – С. 25.

мах, що не суперечать праву, та яке тягне юридичні наслідки, гарантується і забезпечується державою) та представницькій (реалізація влади народом через спеціально уповноважені на те органи держави) формах. Критерієм відокремлення форм виступає домінація елементу безпосередності чи опосередкованості..

В Україні юридичного закріплення отримали такі інститути безпосередньої форми здійснення народовладдя як вибори, референдум та загальнонародні обговорення. Разом з тим ст. 69 Конституції України вказує на незакінчений перелік безпосередніх форм. Представницька форма здійснення народовладдя виступає відносно безпосередньої домінуючою формою, з огляду на об'єктивні умови функціонування державної влади. Дана форма характеризується вертикальною та горизонтальною структурою. За критерій вертикального поділу виступає наближеність до безпосереднього формування державного органу. За цього варіанту можна визначити органи первинного та вторинного народного представництва. Горизонтальний поділ обумовлений множинністю органів як первинного, так і вторинного представництва.

Сама ж ефективність форм здійснення народовладдя безпосередньо залежить від народу, його соціальної активності, рівня політичної та правової культури.

Явищу народовладдя притаманна власна система функцій, основними з яких виступають: установча, уповноважуюча, державно-організаційна та контрольна, що відображають головні сторони здійснення влади народу.

Установча функція народовладдя проявляється у суверенному праві народу на створення власної держави, встановлювати, змінювати та скасовувати Конституцію. Відповідно до цього визначення функція структурно підрозділяється на державно – установчу та конституційно-установчу різновиди даної функції.

Уповноважуюча функція народовладдя полягає у суверенному праві народу визначати персональний склад органів первинного та вторинного представництва шляхом виборів або призначення. Ця функція представляє єдність двох видів діяльності з уповноваження: виборів – як способу формування народом органів первинного представництва, та призначення – як способу формування первинним представництвом органів вторинного представництва.

Державно-організуюча функція народовладдя представляє спрямованість діяльності державного апарату на здійснення народовладдя в країні. Ця функція реалізується шляхом як поточної діяльності органів первинного та вторинного представництва, так і, в окремих випадках, безпосередньо народом (референдум).

Контрольна функція народовладдя полягає у поінформованості народу щодо здійснення делегованої влади та здатності подолання нелегітимних наслідків такої діяльності. Зазначена функція реалізується шляхом здійснення громадського, парламентського, президентського та конституційного контролю.

Удосконалення здійснення народовладдя в нашій країні є перш за все питанням наближення емпіричної дійсності до ідеальної моделі. Втім, ствердження ідеалу народовладдя, якщо і є досяжним, то у перспективі вельми віддаленій. Ймовірність її настання пов'язана перш за все із зміною людської природи: перетворення усіх членів суспільства на високоосвічених, соціально-активних, високоморальних громадян держави.

Водночас, величезним досягненням останнього часу є ствердження демократичного світогляду українського народу. Події «Помаранчевої революції» показали, що суспільство сприймає демократію як цінність, здатне до активного відстоювання громадянської позиції та власного політичного вибору. Безсумнівним результатом подій листопада-грудня 2004 року є більш широке використання громадянами наданих їм політичних прав і свобод, встановлення режиму гласності, розширення мережі і підвищення активності засобів масової інформації, утворення і структурування системи впливових загальнонаціональних політичних партій, проведення виборів відповідно до загальноновизначених міжнародних стандартів, розповсюдження практики звернення до референдуму як на всеукраїнському, так і місцевому рівнях, розвиток системи консультативних і узгоджувальних органів.

Але те, що зроблено, не дає підстав для висновку про ствердження в Україні режиму народовладдя. Для досягнення такого рівня необхідний розвиток громадянського суспільства та його інститутів. В умовах фактичної поділеності країни навпіл за політичними та геополітичними симпатіями, важливим завданням є досягнення загальнонаціонального політичного консенсусу по

ключовим питанням соціального розвитку, формування активістської політичної культури на основі єдиних універсальних правових і політичних цінностей.

Необхідним є формування чітких підстав та процедур обрання та переобрання представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування, оновлення законодавства, що визначає порядок реалізації безпосередніх форм народовладдя – виборів та референдуму. На часі є реформа адміністративно-територіальної системи України у напрямку децентралізації і дебіюрократизації влади, підвищення ролі органів місцевого самоврядування, широкого залучення громадськості до вирішення суспільно-важливих питань. Потрібне удосконалення механізму гарантій прав громадян, особливо соціальних, суттєве оновлення складу державних службовців, завершення створення і покращення роботи системи державних органів, що захищають права людини, кардинальне підвищення ролі судової системи, посилення державного і громадського контролю за роботою державного апарату.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акт проголошення незалежності України: Прийнятий Верховною Радою України 24 липня 1991 року // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 38. – ст. 502.
2. Арістотель. Політика. Уривки. // Невичерпність демократії: Видатні діячі минулого і сучасності про вільне, демократичне суспільство і права людини / Упоряд. О.І.Терех, Я.Г.Оксюта.-К.: Укр. письменник, 1994. – С. 65.
3. Афанасьев В.Г. Научное управление обществом: Опыт системного исследования. – М.: Наука, 1973. – 297 с.
4. Ахметшин Р.И. Народ как субъект права на самоопределение // Вестн. моск. ун-та. Сер. 11: Право. – 1998. – №2. – С. 106 – 113.
5. Ашин А.Г. Элита и демократия // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 18: Социология и политология. – 1996. – № 4. – С. 94 – 102.
6. Байтин М.И. Государство и политическая власть. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1972. – 240 с.
7. Балтін В.Ю., Ковтун М.М. Співвідношення політичної системи і політичного режиму в суспільстві // Питання соціально-політичних наук: Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 83. – К., 1992. – С. 3-9.
8. Бандурка А.М., Друзь В.А. Психология власти: Учеб. пособие для вузов. – Харьков: Ун-т внутр. дел, 1998. – 328 с.
9. Баллестрем К. Власть и мораль // Филосовские науки. – 1991. – № 8. – С. 83 – 94.
10. Барабаш Ю.Г. Державно-правовий конфлікт як категорія науки конституційного права // Форум права. -2008. -№ 2. – С.15-20 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2008-2/08bygnkr.pdf>
11. Барабаш Ю.Г. Парламентський контроль в Україні (конституційно-правовий аспект): Монографія. – Харків: Легас, 2004. – 192 с.
12. Безуглов А.А. Советский депутат (государственный статус). – М.: Юрид. лит., 1971. – 224 с.
13. Алексеева Т. Легітимність влади у період транзиту // Політична думка. – 1998. – № 3. – С. 109 – 115.

14. Белов Г.А. Политология: Курс лекций. – М.: ЧеРо, 1997. – 302 с.
15. Бергер А.К. Политическая мысль древнегреческой демократии. – М.: Наука, 1966. – 359 с.
16. Безуглов А.А. Суверенитет советского народа. – М.: Юрид. литература, 1975. – 199 с.
17. Білоус А.О. Політико-правові системи: світ і Україна: Навч. Посібник. – К.: АМУПП, 1997. – 200 с.
18. Бодуен Ж. Вступ до політології: Пер. з фр. – К.: Основи, 1995. – 174 с.
19. Богданов Ю.А. Сущность и явление. – К.: Изд. АН УССР, 1962. – 230 с.
20. Борденюк В.М. Деякі аспекти співвідношення місцевого самоврядування, держави і громадянського суспільства в Україні // Право України, 2001, №12, -с. 24-27.
21. Бурлацкий Ф.М. Ленин. Государство. Политика. – М.: Наука, 1970. – 525 с.
22. В.И.Ленин о социалистической демократии. – М.: Политиздат, 1977. – 300 с.
23. Вебер Макс. Избранное. Образ общества: Пер. с нем. – М.: Юрист, 1994. – 704 с.
24. Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; предисл. П.П.Гайденко. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
25. Витченко А.М. Теоретические проблемы исследования государственной власти. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1982.- 195 с.
26. Вишневский А.Г. Единая и неделимая // Полис. – 1994. – № 2. – С. 26 – 28.
27. Вишняков В. Конституции стран-членов СНГ: система государственной власти и местного самоуправления // Государство и право. – 1994. – № 5. – С. 35 – 41.
28. Воеводин Л.Д. Конституционные права и обязанности советских граждан. – М.: Изд-во МГУ, 1972. – 298 с.
29. Волянська Г.М. Народний суверенітет та форми його реалізації в Україні: конституційно – правові аспекти: Автореф. дис... канд.. юрид. наук: 12.00.02 / Київський національний університет імені Т. Шевченка – К., 1995. – 23 с.

30. Воробьев Л.В., Каганов В.М., Фурман А.Е. Основные категории и законы материалистической диалектики / Под ред. Г.В. Платонова. – М.: Изд-во МГУ, 1962. – 360 с.
31. Воронов М.М. Правові акти законодавчої влади в Україні: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / НЮАУ імені Ярослава Мудрого.- Харків, 1997. – 21 с.
32. Всемирная конференция по правам человека, Венская декларация и программа действий, 1993 год // Права человека и ты: Основные документы ООН, Документы Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе и Документы Совета Европы о правах человека / Сост. и ред. Ф.Куинн. – Варшава: Издательство ОБСЕ / БДИПП, 1999. – С. 68 – 75.
33. Висновок Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України (статей 84, 85, 89, 92, 93, 94, 106, 147, 150, 151 та пункту 6 розділу XV Конституції України)» вимогам статей 157 і 158 Конституції України (справа про внесення змін до статей 84, 85 та інших Конституції України) від 14 березня 2001 року // Офіційний Вісник України. – 2001. – № 12. – Ст. 494.
34. Гаджиев К.С. Концепция гражданского общества: идейные источники и основные вехи формирования // Вопросы философии. – 1991. – №7. – С. 19 – 35.
35. Гаджиев В.С. Размышления о свободе // Вопросы философии. – 1993. – № 2. – С. 33 – 46.
36. Гегель. Сочинения. – Т.І. – М. – Л.: Гос. изд-во, 1929. – 368 с.
37. Гегель. Сочинения. – Т.V. – М.: Соцекгиз, 1937. – ХСL, – 715 с.
38. Гегель. Сочинения. – М.- Л.: Соцэкгиз, 1935. – Т.VIII. – LXIII, 470 с.
39. Гессен В.М. Основы конституционного права. – Петроград: Издание Юридического книжного склада «Право», 1918. – 437 с.
40. Гераклит. Фрагменты // Материалисты Древней Греции: Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура. – М.: Политиздат, – 1955. – 240 с.

41. Герасіна Л.М. Сучасні ідеологічні системи: політико-правові цінності та їх застосування // Правознавство: Доповіді та повідомлення III Міжнародному конгресу українців. – Харків: Око. – 1996.- 76 с.
42. Гоббс Т. Избранные произведения: В 2-х т. – Т.2 – М.: Мысль, 1964. —748 с.
43. Головатий С. Виступ // Перший світовий конгрес українських юристів, 18 – 23 жовтня 1992 р.: Матеріали та документи / Ред. А. Олексюк. – К.: Українська правнича фундація, 1994. – С. 38 – 49.
44. Государственное право Росс. Федерации. Курс лекций для юрид. инст-тов и фак-тов / Под ред. акад. О.Л. Кутафина: В 2-х т. – Т.2: Государственное устройство России / Михалева Н.А., Рахлевский В.А. – М.: Манускрипт, 1994. – 66 с.
45. Гулиев В.Е. Демократия и современный империализм.. – М.: Межд. отношения, 1970. – 278 с.
46. Гулиев В.Е., Рудинский Ф.М. Демократия и достоинство личности. – М.: Наука, 1983. – 168 с.
47. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры: Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и вступ. статья А.В.Гулыш, Г.В. Рамишвили. – М.: Прогресс, 1985. – 451 с.
48. Даль Р. Введение в экономическую демократию. – М.: Наука, СПИКМА, 1991. – 126 с.
49. Даль Р. Полиархия, плюрализм и пространство // Вопросы философии. – 1994. – № 3. – с. 37- 48.
50. Дашкевич Я. Дослідження націоналізму. Вступні нотатки. // Свобода народам. – 1995. – № 3. – С. 53 – 61.
51. Декларация о предоставлении независимости колониальным странам и народам: Резолюция 1514 (XV) Генеральной Ассамблеи ООН от 14 декабря 1960 года // Организация Объединенных Наций. Генеральная Ассамблея. Официальные отчеты. -Пятнадцатая сессия. – Дополнение N 16 (A/4684). – С. 74, 75.
52. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций: Резолюция 2625 (XXV) Генеральной Ассамблеи ООН от 24 октября 1970 года. // Действующее международное право. – Т. 1.

- М.: Московский независимый институт международного права, 1996. – С. 65 – 73.
53. Декларация про державний суверенітет України: Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. – К.: Політвидав України, 1990. – 8 с.
54. Денисов А.И. Общая система социалистической демократии. – М.: Юрид. лит., 1975. – 248 с.
55. Денисов А.И. Основные черты социалистической демократии в СССР. – М.: Знание, 1966. – 72 с. 51. Денисов А. Сущность и формы государства. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1960. – 67с.
56. Дефініція поняття «нація». Національна соціоархітектоніка // Голос нації. – 1994. – № 8. – 17 лютого.
57. Диденко Н.Г., Селиванов В.Н. Право и свобода // Правоведение. – 2001. – № 3. – С. 4 – 27.
58. Дмитриев Ю.А. Концепция народовластия в современной России: (государственно-правовые проблемы теории и практики): Автореф. дис. д-ра юрид. наук: 12.00.02 / НИИ проблем укрепления законности и правопорядка при Генеральной прокуратуре Российской Федерации. – М., 1994. – 68 с.
59. Доган М. Легитимность режимов и кризис доверия // Социологические исследования. – 1994. – № 6. – С. 147-155.
60. Документ Копенгагенского совещания по человеческому измерению СБСЕ, 1990 год // Права человека и ты: Основные документы ООН, Документы Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе и Документы Совета Европы о правах человека / Сост. и ред. Ф.Куинн. – Варшава: Издательство ОБСЕ / БДИПП, 1999. – С. 77 – 95.
61. Документ Московского совещания Конференции по человеческому измерению СБСЕ, 1991 год // Права человека и ты: Основные документы ООН, Документы Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе и Документы Совета Европы о правах человека / Сост. и ред. Ф.Куинн. – Варшава: Издательство ОБСЕ / БДИПП, 1999. – С. 103 – 115.
62. Дюнан А. Народное законодательство в Швейцарии: Исторический обзор. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1896. – 125 с.

63. Егберт Я. Виникнення нової системи національних держав // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Генеза, 1996. – 942 с. – С. 447.
64. Еремін Ю.Е. Классы и демократия. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1974. – 206 с.
65. Євграфов П.Б. Вплив Конституційного суду на формування громадянського суспільства та правової держави // Вісник Конституційного суду України. – 2001. – №5. – С. 36-42.
66. Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод 1950 р. // Офіційний вісник України. – 1998. – № 13. – С. 270 – 302.
67. Энциклопедический юридический словарь / Додонов В.Н. и др. – 2-е изд. – М.: Издательский дом «Инфра*М», 1998. – 367 с.
68. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. – К.: Основи, – 1993. – 126 с.
69. Загальна декларація прав людини 1948 р. – К.: Право, 1995. – 16 с.
70. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Богачова та ін.; За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Харків: Право, 2002. – 432 с.
71. Засць А.П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – К.: Парламентське видавництво, 1999. – 248 с.
72. Закон Украины «О гражданском (общественном) контроле за государственной деятельностью»: (модельный проект) // Речицкий В. В. Свобода и государство / Харьковская правозащитная группа. – Харьков: Фолио, 1998. – 144 с.
73. Залысин И.Ю. Политическое насилие в системе власти // Социально-политический журнал. – 1995. – № 3. – С. 90 – 112.
74. Звернення Президента України Л.Д. Кучми до українського народу з нагоди 11-річчя Незалежності України // Урядовий кур'єр. – 2002. – № 156. – 28 серпня.
75. Златопольский Д.Л. Государственное право зарубежных стран: Восточной Европы и Азии. – М.: Зерцало, Теис, 1999. – 320 с.

76. Історія вчень про державу і право: Підручник /за ред. проф.. Г.Демиденка, проф. О.В. Петришина. – Х.: Право, 2008. – 240 с.
77. Ильин И.А. Наши задачи. Историческая судьба и будущее России: Статьи 1948-1954 годов: В 2-х т. – Т.1. – М.: МП «Рарог», 1992. – 344 с.
78. Ильин И.А. О сущности правосознания. – М.: Рарогъ, 1993. – 236 с.
79. Кабышев В.Т. Правовые институты и конституционные гарантии непосредственного социалистического народовластия в советском государстве: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Саратов. гос. ун-т. – Саратов, 1969. – 24 с.
80. Картунов О. Суверенітет // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Генеза, 1996. – С. 604.
81. Киров В. Парадоксы государственной власти в гражданском обществе: (конституционно-правовые аспекты): Пер. с болг. / М.: Независимое изд-во «Манускрипт», 1992. – 230 с.
82. Книга правителя области Шан (Шан цзю шу) Изд. 2-е доп. Пер с кит. / Вступ ст., комент. и послесл Л.С. Переломова – М.: Научно-издательский центр «Ладомир», 1993. – 390 с.
83. Книгін К. Правове визначення референдуму як форми народовладдя: (проблеми теорії і практики) // Право України. – 2001. – № 11. – С. 28 – 31.
84. Княжинський А. Дух нації: (соціологічно-етнопсихологічна студія). – Нью-Йорк – Філадельфія —Мюнхен: Logos, НТШ в ЗДА, 1959. – 291 с.
85. Ковлер А.И. Исторические формы демократии: проблемы политико-правовой теории. – М.: Наука, 1990. – 256 с.
86. Ковлер А.И. Кризис демократии?: Демократия на рубеже XXI века. – М.: ИГПАН, 1997. – 101 с.
87. Козюбра М.І. Попередній конституційний контроль і захист прав людини // Вісник Конституційного суду України. – 2001. – № 2. – С. 54-59.
88. Кокошкин О. Конспект общей теории государственного права. Составлен по программе университета и коммерческого института В. Ч. По лекциям Кокошкина. – Ч.1. – М.: Типография «Печатное дело», 1912. – 316 с.

89. Кола Д. Политическая социология: Пер. с фр. – М.: Изд-во «Весь мир», «ИНФРА-М», 2000. – 406 с.
90. Коліушко І. Ліберальна концепція національно-визвольних змагань на Україні // Генеза. – 1992. – Березень. – С. 2 – 4.
91. Колодій А.М., Копейчиков В.В., Лисенков С.Л., Пастухов В.П., Сумін В.О., Тихомиров О.Д. Теорія держави і права. – К.: Юрінформ, 1995.- 192 с.
92. Комаров С.А. Общая теория государства и права: Учебник, 4-е изд., доп. и перер. – М.: Юрайт, 1998. – 416 с.
93. Комаров С.А., Малько А.В. Теория государства и права: Учебно-методическое пособие. – М.: Изд. группа «НОРМА-ИНФРА*М», 1999. – 448 с.
94. Комарова В.В. Референдум в системе народовластия в Российской Федерации: Дис...канд. юрид. наук: 12.00.02. – М., 1995. – 224 с.
95. Коментар Закону України «Про вибори народних депутатів України» / За ред. М.І. Ставнійчук, М.І. Мельника. – К.: Атіка, 2002. – 384 с.
96. Конвенція про рабство від 25 вересня 1926 року, із змінами, внесеними Протоколом від 7 грудня 1953 року // Україна в міжнародно-правових відносинах. – Книга 1. – Київ: Юрінком, 1996. – С. 131 – 135.
97. Кондаков Н.М. Логический словарь. – М.: Наука, 1971. – 637с.
98. Конституции государств Европы: В 3 т. – Т. 3.: (Под общей ред. и со вступ. статьей директора Института законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации Л.А. Окунькова). – М.: Изд-во НОРМА, 2001. – 792 с.
99. Конституційне право України / За ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. – К.: Український центр правничих студій, 1999. – 376 с.
100. Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 3 травня 1995 року // Відомості Верховної Ради України. —1995. – N 18. – Ст. 133.

101. Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної республіки: Прийнята позачерговою сьомою сесією Верховної ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року. – К.: Політвидав України, 1979. – 69 с.
102. Конституція Сполучених Штатів Америки // Невичерпність демократії: Видатні діячі минулого і сучасності про вільне, демократичне суспільство і права людини / Упоряд. О.І. Терех, Я.Г. Оксюта. – К.: Укр.письменник, 1994. – 174 с.
103. Конституция Эстонской Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.riik.ee/ru/pohiseadus.html>.
104. Конституція України // Відомості Верховної Ради країни. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
105. Конфуций. Я верю в древность / Сост., авт. 1-го разд., предисл. к разделам, пер. с древнекит. и англ., коммент. И.И.Семененко. – М.: Республика, 1995. – 382 с.
106. Копейчиков В.В. Народовластие и личность. – К.: Україна, 1991. – 280 с.
107. Копейчиков В., Селіванов В. Автономизм // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Генеза, 1996. – 942 с. – С. 258.
108. Копейчиков В.В., Суцук З.И. Реальный социализм: демократия, личность, права человека. – К.: Вища школа, Головное изд-ство, 1983. – 150 с.
109. Корельский В.М. Демократия и дисциплина в развитом социалистическом обществе. – М.: Юрид. лит., 1977. – 136 с.
110. Котляревский С. Основные черты представительства // Конституционное государство: Сб. статей. – 2-е изд. – СПб.: Типография Товарищества «Общественная польза», 1905. – 585 с.
111. Коток В.Ф. Наказы избирателей в социалистическом государстве: (императивный мандат). – М.: Наука, 1967. – 136 с.
112. Коток В.Ф. Референдум в системе социалистической демократии. -М.: Наука, 1964. – 191 с. Краснов Б.И. Власть как явление общественной жизни // Социально-политические науки. – 1991. – №11. – С. 27-35.
113. Кресіна І. Національна свідомість як конституанта сучасної нації // Молода нація / Гол. ред. Олег Проценко. – К.: Смолоскип. – 1998. – № 9. – С. 44-52.

114. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 року // Офіційний вісник України. – 2001. – № 21. – Ст. 920.
115. Кримінально-процесуальний кодекс України: Затв. Законом УРСР від 28 грудня 1960 року (із змін. та доп.) // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – N 2. – ст. 15.
116. Крылов А.Б. Сепаратизм в странах Востока. – М.: Наука, 1992. – 174 с.
117. Кузь О.Н. Демократия как метафора // Формування суспільної політики: теоретичний, практичний та правовий аспект: Десяті Харківські політологічні читання / Упоряд.: А.П.Гетьман, О.В.Ставицька. – Харків: Право. – 2000. – С. 12-15.
118. Кузьмин Э.Л. Демократия: некоторые вопросы теории, методологии и практики. – М.: Юрид. лит., 1986. – 240 с.
119. Куйбіда В. До питання про адміністративно-територіальний устрій України та регіональну політику // Конференція «Регіони та центр: шляхи до гармонізації інтересів». – К.: Інститут реформ. – 2000. – С.10-14.
120. Лашин А.Г. Возникновение и развитие форм социалистического государства. – М.: Изд. МГУ, 1965. – 417 с.
121. Ленин В.И. Полное собрание сочинений / Институт марксизма – ленинизма. – 5-е изд. —Т.1. – М.: Политиздат, 1975. – 677 с.
122. Ленин В.И. Полное собрание сочинений / В.И. Ленин; Институт марксизма – ленинизма. – 5-е изд. —Т.33. – М.: Политиздат, 1974. – 433 с.
123. Ленин В.И. Полное собрание сочинений / В.И. Ленин; Институт марксизма – ленинизма. – 5-е изд. – Т. 39. – М.: Политиздат, 1981. – 623 с.
124. Лисенко А. Яка користь від Ноевого ковчегу? [Електронний ресурс]// Експерти. – Режим доступу: <http://www.experts.in.ua/inform/smi/detail.php?ID=17714>.
125. Лісовий В. Методологія дослідження нації у «Теорії нації» В.Старосольського // Молода нація / Головний редактор Олег Проценко. – К.: Смолоскип. – 1998. – № 9. – С. 10 – 29.
126. Лурье С.Я. История античной общественной мысли. Общественные группировки и умственные движения в эллинском мире. – М. – Л.: Госиздат, 1929. – 415 с.

127. Люшер Ф. Конституционная защита прав и свобод личности: Пер. с фр. – М.: Изд. группа «Прогресс» – «Универсал», 1993. – 384 с.
128. Магазиер Я.М. Общее учение о государстве: Курс лекций, чит. в Петрогр. Ун-те в 1918-1922 г.г. – 2-е изд., перераб. – Пг.: Кооперация, 1922. – XVI, 490 с.
129. Маклаков В.В. Референдум в странах-членах Европейского союза: Справочник. – М.: ИНИОН, 1997. – 69 с.
130. Малько А.В. Теория государства и права в вопросах и ответах: учебно-методическое пособие. – 3-е изд., перер. и доп. – М.: Юристъ, 1999. – 272 с.
131. Мамут Л.С. Государство: полюсы представлений //Общественные науки и современность. – 1996. – № 4. – С. 44 – 55.
132. Мамут Л.С. Народ в правовом государстве. – М.: Издательство НОРМА, 1999. – 160 с.
133. Мамут Л.С. Этатизм и анархизм как типы политического сознания: домарксистский период. – М.: Наука, 1989. – 256 с.
134. Манелис Б. Проблема суверенитета и ее значение в современных условиях. – Ташкент: Изд-во «Наука» Узбекской ССР, 1964. – 306 с.
135. Маритен Жак. Человек и государство: Пер. с англ. Т. Лифинцевой. – М.: Идея – Пресс, 2000. – 196 с.
136. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т.1. – М.: Госполитиздат, 1955. – 699 с.
137. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т.4. – М.: Политиздат, 1955. – XIV, 615 с.
138. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т.12. – М.: Госполитиздат, 1958. – XXIV, 879 с.
139. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т.18. – М.: Политиздат, 1961. – XXX, 867 с. Марксистско – ленинская общая теория государства и права. – М.: Юридическая литература, 1972. – 559 с.
140. Мартышин О.В. Политическая обязанность // Государство и право. – 2000. – № 4 – С. 5 – 14.
141. Массинг О. Господство // Полис. – 1991. – № 6. – С. 107 – 112.

142. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. – К.: Право, 1995. – 40 с.
143. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. – К.: Право, 1995. – 16 с.
144. Миллер А. Борьба за правду должна быть защищена законом // Известия. – 1992. – 26 июня.
145. Мирзаев С.Б. Полибий. – М.: Юрид.лит., 1986. – 112 с.
146. Мишин А.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебник. – 5-е изд., перер. и доп., – М.: Белые альвы, 1996. – 400 с.
147. Момджян Х.Н. Французское Просвещение ХУІІІ в. – М.: Мысль, 1983. – 447 с.
148. Монтескье Ш.Л. Избранные произведения. – М.: Политиздат, 1955. – 799 с.
149. Морган Л.Г. Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации: Пер. с англ. / Под ред М.О. Косвена. – Л.: Изд-во ин-та народов Севера ЦИК СССР, 1934. – 350 с.
150. Морозов А. «Нация» и «национализм» в трактовке некоторых современных теорий // Россия XXI. – 1994. – № 8. – С. 46 – 52.
151. Мурашин О. Вибори як акти прямого народовладдя // Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична. Випуск 35. – Львів: ЛДУ ім. І.Франка. – 2000. – С. 180-185.
152. Мурашин А.Г. Непосредственное народовластие в системе социалистического самоуправления народа. – К.: Вища школа, 1989. – 199 с.
153. Недбайло П.Е. Основы теории державы и права: Навч. посібник. – К.: Радянська школа, 1959. – 170 с.
154. Нерсисянц В.С. Политические учения Древней Греции. – М.: Наука, 1979. – 264 с.
155. Нерсисянц В.С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства. – М.: Изд. группа «НОРМА-ИНФРА*М», 1998. – 288 с.
156. Никитченко В.С. Сущность и явление в соотношении с другими категориями. – Ташкент: Узбекистан, 1982. – 239 с.

157. Новгородцев П.И. Введение в философию права: кризис современного правосознания. – М.: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерева и Ко, 1909.- 393 с.
158. Новгородцев П.И. Сочинения, – М.: Раритет, 1995. – 448 с.
159. Нудненко Л.А. Теория демократии. – М.: Юристъ, 2001. – 95 с.
160. Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х т. / Отв. ред. М.Н.Марченко. – Т.1: Теория государства. – М.: Зерцало, Теис, 1998. – 408 с.
161. Окрема думка судді Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про вибори народних депутатів України» (справа про вибори народних депутатів України) від 26 лютого 1998 року // Вісник Конституційного Суду України. – 1998. – № 2. – С. 16-18.
162. Окрема думка судді Конституційного Суду України Шاپовала В.М. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України» вимогам статей 157 і 158 Конституції України (справа про Законопроект N 4180 з внесеними до нього поправками) // Вісник Конституційного суду України. – 2004. – № 5. – С. 36-37.
163. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори: Перекл. з ісп. – К.: Основи, 1994. – 420 с.
164. Основы демократії: Посібник. – К.: АйБі, 2002. – 684 с.
165. Основы марксистско-ленинской философии: Учебник для вузов / Ф.В. Константинов, А.С. Богомолов, Г.М.Гак и др. – 6-е изд. – М.: Политиздат, 1982. – 448 с.
166. Основы политической науки: Учебное пособие для вузов / Под ред. В.П.Пугачева. – Ч.2. – М.: Общество «Знание» России, 1993. – 354 с.
167. Основы політології: Курс лекцій: Навч. посібник для вузів / М.Сазонов, Б.Решетняк, О.Авксентьев та ін.; За ред. М.Сазонова. – Х.: Основа, 1993. – 448 с.
168. Парижская хартия для новой Европы, Совещание СБСЕ, 1990 год // Права человека и ты: Основные документы ООН, До-

кументы Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе и Документы Совета Европы о правах человека / Сост. и ред. Ф. Куинн. – Варшава: Издательство ОБСЕ/БДИПЧ, 1999. – С.95 – 98.

169. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности: В 2-х т. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Т.2. – СПб.: Типография М.М. Меркушева, 1910. – 758 с.

170. Петришин О.В. Правовий режим державної служби: питання загальної теорії: Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01/ НЮАУ ім. Ярослава Мудрого – Харків, 1999. – 36 с.

171. Петришин О.В. Пропорційна виборча система: історичний досвід запровадження // Вісник Центр. Виборч. Коміс. – 2006. – № 1. – С. 53-57.

172. Петров В.С. Сущность, содержание и форма государства. – Л.: Наука, 1971. – 164 с.

173. Петров В.С. Тип и формы государства. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1967.- 120 с.

174. Петров С.М., Туманов Г.П. Категория интереса в теории советского государственного управления // Сов. гос-ство и право. – 1990. – № 8. – С. 13 – 20.

175. Платон. Держава // Історія вчень про державу і право: Хрестоматія для юридичних вузів і факультетів / Уклад., заг. ред. – проф., д-р істор. наук Г.Г.Деміденко. —2-е вид., доп. і змін. – Харків: Легас, 2002. – С. 38 – 44.

176. Погорілко В. Основні засади теорії безпосередньої демократії // Право України. – 2001. – № 8. – С. 26-32.

177. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Референдум в Україні: історія та сучасність. – К.: Ін-т держави і права НАН України, 2000. – 248 с.

178. 142. Політологія: Курс лекцій / За ред. І.Дзюбка. – К.: Вища школа, 1993. – 271 с.

179. 126. Політологія / За ред. О. Семківа. – Львів: Світ, 1994. – 592 с.

180. 173. Політологія: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. О.В.Бабкіної, В.П. Горбатенка. – К.: Видавничий центр «Академія», 1998 – 368 с.

181. Попов І. Вибори в Україні: війна кланів чи війна з кланами? // Денисенко В., Кордун О., Попов І., Радченко Є. Назад, Україно: робота над помилками. – К.: Комітет виборців України, 1998. – С. 3 – 14.

182. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги: у 2-х т. – Т.2: Перекл. з англ. О. Буценка. – К.: Основи, 1994. – 494 с.

183. Поссенти В. Демократия и христианство // Вопросы философии. – 1996. – №7. – С. 92 – 102.

184. Потульницький В. Політична доктрина В.Старосольського // Молода нація / Головний редактор Олег Проценко. —К.: Смолоскип. – 1998. – № 9. – С. 30-43.

185. Права человека: Сборник универсальных и региональных международных документов. – М.: Изд-во. моск. ун-та, 1990. – 201 с.

186. Права человека: Учебник для вузов / Отв. ред. Е. А. Лукашева. – М.: Изд. группа «НОРМА-ИНФРА*М», 1999. – 537 с.

187. Право. Свобода. Демократия: материалы «Круглого стола» // Вопросы философии. – 1990. – № 6. – С. 3 – 31.

188. Право народов на самоопределение: идея и воплощение / Просветительская группа по правам человека, Правозащитный центр «Мемориал». – М.: Просветительско-издательский центр “Звенья”, 1997. – 222 с.

189. Прело М. Конституционное право Франции. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1957. – 671 с. Рябов С.Г. Політологічна теорія держави. – К.: Тандем, 1996. – 246 с.

190. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: пер. с англ. / Общ. ред. и послесл. В.И.Аршинова и др. – М.: Прогресс, 1986. – 431 с.

191. Проблемы теории государства и права: Учебник / Под ред. С.С. Алексеева. – М.: Юрид. лит., 1987. – 448 с.

192. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 18 листопада 1993 року // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – N 48. – ст. 455.

193. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 18 жовтня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – N 51-52. – ст. 265.

194. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 25 березня 2004 року (в редакції від 7 липня 2005 року; із змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – N 38-39. – ст. 449.

195. Про вибори народних депутатів Української РСР: Закон УРСР від 27 жовтня 1989 року (із змін. та доп.) // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1989. – Додаток до N 45. – ст. 626.

196. Про вибори Президента України: Закон України від 5 березня 1999 року (із змін. та доп.) // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – N 14. – ст. 81.

197. Про виконання Постанови Верховної Ради України «Про політико-правову ситуацію в Автономній Республіці Крим»: Постанова Верховної Ради України від 17 листопада 1994 року // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 47. – ст. 425.

198. Про виконання чинного законодавства про застосування мов у м. Харкові: Рішення XXI сесії XXIII скликання Харківської міської ради Харківської області від 27 квітня 2001 року // Слобода. – 2001. – № 54. – 10 липня.

199. Про відкладення призначення виборів народних депутатів України у виборчих округах, де вибори тричі визнавались такими, що не відбулися, або депутата не було обрано: Постанова Верховної Ради України від 7 грудня 1994 року // Відомості Верховної Ради України. —1995. – N 50. – ст. 441.

200. Про всеукраїнський та місцеві референдуми: Закон України від 3 липня 1991 року (із змін. та доп.) // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – N 33. – ст. 443

201. Про громадянство України: Закон України від 18 січня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 13. – ст. 65.

202. Про державну службу: Закон України від 16 грудня 1993 року (із змін. та доп.) // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – N 52. – ст. 490.

203. Про додаткові заходи щодо забезпечення реалізації громадянами конституційного права на звернення: Указ Президента України від 13 серпня 2002 року // Офіційний Вісник України. – 2002. – № 33. – ст. 1528.

204. Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України: Указ Президента України від 2 квітня 2007 р. // Офіційний вісник Президента. – 2007. – № 1. – ст. 1.

205. Про забезпечення позаблокового нейтрального статусу України і конституційних засад суверенітету та незалежності України на території Харківської області: Рішення Харківської обласної Ради № 781 —V// інформація [Електронний ресурс]. —Режим доступу: <http://www.oblrada.kharkov.ua/rus/decision/?id=842&sid=30>.

206. Про загальні підсумки збирання підписів громадян України під вимогою проведення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою: Протокол Центральної виборчої комісії від 15 січня 2000 року // Голос України. – 2000. – N 18. – 1 лютого.

207. Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні: Указ Президента України від 22 липня 1998 року // Офіційний Вісник України. – 1999. – № 21. – Ст. 943.

208. Про заходи щодо забезпечення конституційних прав громадян на звернення: Указ Президента України від 19 березня 1997 року // Офіційний Вісник України. – 1997. – № 12 (книга перша). – С. 111-112.

209. Про заходи щодо обговорення проекту Конституції України у програмах Державного комітету телебачення і радіомовлення України: Розпорядження Президента України від 8 травня 1996 року // Урядовий кур'єр. – 1996. – № 84-85. – 14 травня.

210. Про заходи щодо роз'яснення проекту Конституції України: Розпорядження Президента України від 6 квітня 1996 року // Урядовий кур'єр. – 1996. – № 68 – 69. – 11 квітня.

211. Про Концепцію нової Конституції України: Постанова Верховної Ради Української РСР від 19 червня 1991 року // Відомості Верховної Ради України. —1991. – N 35. – ст. 466.

212. Про комітети Верховної Ради України: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – N 19. – ст. 134

213. Про подання Тимчасової комісії з питань всеукраїнського референдуму: Постанова Президії Верховної Ради України від 14 листопада 1991 року // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – N 48. – ст. 676.

214. Про політико-правову ситуацію в Автономній Республіці Крим: Постанова Верховної Ради України від 22 вересня 1994 року // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 40. – ст. 372.

215. Про попередні підсумки Всеукраїнського перепису населення 2001 року: Державний комітет статистики України // Урядовий кур'єр. – 2002. – 30 травня.

216. Про порядок висвітлення роботи Верховної Ради України по обговоренню проекту Конституції України: Постанова Верховної Ради України від 19 червня 1996 року // Голос України. – 1996. – 22 червня.

217. Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою: Указ Президента України від 15 січня 2000 року (із змін. та доп.) // Урядовий кур'єр. – 2000. – № 8. – 18 січня.

218. Про проект нової Конституції України: Постанова Верховної Ради України від 1 липня 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – N 37. – ст. 550.

219. Про Регламент Верховної Ради України: Постанова Верховної Ради України від 16 березня 2006 року // Офіційний Вісник України 2006, N 16, ст. 1174.

220. Про судоустрій України: Закон України від 7 лютого 2002 року // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – N 27-28. – ст. 180.

221. Про Центральну виборчу комісію: Закон України від 17 грудня 1997 року // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – N 5. – ст. 17.

222. Про чисельний склад Комісії з опрацювання проекту нової Конституції України (Конституційної Комісії): Постанова Верховної Ради України від 20 вересня 1994 року // Відомості Верховної Ради України. —1994. – N 40. – ст. 367.

223. Проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України»: На всенародне обговорення. – К.: Преса України, 2003. – 80 с.

224. Проценко О., Чепинога В. Походження свободи: (Осмилення витоків та розвитку концепції громадянського суспільства). – К.: Смолоскип, 1996. – 142 с.

225. Рабінович П. Громадянське суспільство і правова держава: загальнотеоретичні міркування // Українське право. – 1996. – № 3. – С. 22-34.

226. Радионова Л.А. Пропорциональное представительство и мажоритарная система: социологические законы Мориса Дювержье // Политико-правовые аспекты избирательного процесса: Шестые Харьковские политологические чтения. Материалы докладов и сообщений. – Харьков: ХГИ «НУА». – 1997. – С. 13 – 14.

227. Рахимбаев С.М. Формирование понятия «демократия» // Вестн. моск. ун-та, Серия 7 (Философия). – 1971. – №1. – С. 21 – 25.

228. Рейснер М.А. Государство. – Ч.1.: Культурно – исторические основы: Пособие к лекциям по общему учению о государстве. – М.: Типография т-ва И.Д. Сытина, 1911. – 221 с.

229. Рибачук М.Ф., Шкляр Л.Є., Довгош О.М. Еволюція виборчих систем в Україні: досвід, проблеми та перспективи розвитку // Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики: Збірник / Редкол.: М.М.Рябець (голова) та ін. – К.: Центральна виборча комісія, 2001. – 360 с.

230. Рішення Конституційного Суду у справі за конституційним зверненням Барабаша Олександра Леонідовича щодо офіційного тлумачення частини п'ятої статті 94 та статті 160 Конституції України (справа про набуття чинності Конституцією України) від 3 жовтня 1997 року // Офіційний Вісник України. – 1997. – № 42. – Ст. 59 – 62.

231. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Вищої ради юстиції щодо офіційного тлумачення положення пункту 1 частини першої статті 131 Конституції України стосовно внесення Вищою радою юстиції подань про призначення суддів на посади (справа про призначення суддів) від 16 жовтня 2001 року // Офіційний Вісник України 2001. – № 43. – Ст. 1934.

232. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 158 та статті 159 Конституції України (справа щодо внесення змін до Конституції України) від 9 червня 1998 року // Офіційний Вісник України. – 1998. – № 23. – Ст. 854.

233. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про офіційне тлумачення положень пункту 15 частини першої статті 106 Конституції України (справа про повноваження Президента України реорганізувати центральні органи виконавчої влади) від 28 січня 2003 року // *Офіційний Вісник України*. – 2003. – № 6. – ст. 244.

234. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України Постанови Верховної Ради України від 1 жовтня 1996 року «Про тлумачення статті 98 Конституції України» (справа щодо конституційності тлумачення Верховною Радою України статті 98 Конституції України) від 11 липня 1997 року // *Офіційний Вісник України*. – 1997. – № 29. – С. 85 – 88.

235. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про тимчасове виконання обов'язків посадових осіб, яких призначає на посаду за згодою Верховної Ради України Президент України або Верховна Рада України за поданням Президента України» (справа про тимчасове виконання обов'язків посадових осіб) від 27 квітня 2000 року // *Офіційний Вісник України*. – 2000. – № 18. – Ст. 756.

236. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статей 75, 82, 84, 91, 104 Конституції України (щодо повноважності Верховної Ради України) від 17 жовтня 2002 року // *Офіційний Вісник України*. – 2002. – № 44. – Ст. 2045.

237. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 73 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) здійсненого Президентом України права вето стосовно прийнятого Верховною Радою України Закону України «Про внесення змін до статті 98 Конституції України» та пропозицій до нього (справа щодо права вето на закон про внесення змін до Конституції України) від 11 березня 2003 року // *Офіційний вісник України*. – 2003. – №16. – Ст. 710.

238. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 103 і 108 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою» (справа про всеукраїнський референдум за народною ініціативою) від 27 березня 2000 року // *Офіційний Вісник України*. – 2000. – № 30. – Ст. 1285.

239. Розенфельд Ю.Н. Легитимация политической власти // Формування суспільної політики: теоретичний, практичний та правовий аспекти: Десяті Харківські політологічні читання / Упоряд.: А.П.Гетьман, О.В.Ставицька. – Харків: Право, 2000 – С. 107 – 108.

240. Розширення – це не проблема, це рішення // *Євробюлетень* (інформаційний бюлетень Представництва Європейської Комісії в Україні). – 2002. – Листопад. – С. 5.

241. Руссо Ж.Ж. Трактаты. – М.: Наука, 1969. – 703 с.

242. Рябов С. Політичні вибори. Навчальний посібник. – К.: Тандем. – 1998. – 96 с.

243. Сафаров Р.А. Общественное мнение в системе советской демократии. – М.: Знание, 1982. – 63 с.

244. Свідзинський А. Це складне національне питання. – К.: Фондація ім. О.Ольжича, видавництво ім. О. Теліги, 1994. – 68 с.

245. Селіванов А.О. Здійснення радянського народовладдя. – К.: Політвидав України, 1983. – 95 с.

246. Сененко С. Разноцветная любовь // *Зеркало недели*. – 2003. – №25. – 5 июля.

247. Словарь терминов по теории государства и права: Учебное пособие / Рук. авт. кол. Н.И. Панов. – Х.: Основа, 1997. – 190 с.

248. Словник іншомовних слів / За ред. чл. – кор. АН УРСР О.С. Мельничука. – К.: Головна редакція УРЕ, 1974. – 776 с.

249. Сміт Ентоні. Національна ідентичність: Пер. з англ. – К.: Основи, 1994. – 223 с.

250. Смородинський В.С. Судова влада в Україні (загальнотеоретичні проблеми): Дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 – Харків, 2001. – 187 с.

251. Соловьев В.С. Соч. : В 2-х т. – Т.1. – М.: Мысль, 1990. – 892 с.

252. Соляник К.Є. Організація та діяльність виконавчих органів місцевих рад в Україні: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / НЮАУ ім. Ярослава Мудрого. – Харків., 2002. – 20 с.
253. Соціологія: терміни, поняття, персоналії: Навч. Словник-довідник / Укладачі: В.М. Піча, Ю.В. Піча, Н.М. Хома та ін. / За заг. ред. В.М. Пічі. – К.: Каравелла, Львів: Новий світ – 2000, 2002. – 480 с.
254. Спиридонов Л.И. Теория государства и права: Учебник. – М.: Проспект, 1999. – 304 с.
255. Спиркин А.Г. Курс марксистской философии. – М.: Соцгиз, 1963. – 503 с.
256. Спиркин А.Г. Философия: Учебник. – М.: Гардарики, 1998 – 816 с.
257. Сравнительное конституционное право / В.Е. Чиркин, Ю.А. Юдин, М.А. Никифорова и др. / Редкол.: В.Е. Чиркин (отв. ред.) и др. – М.: Изд. фирма «Манускрипт», 1996. – 728 с.
258. Старосольський В. Теорія нації. —Нью-Йорк: Наук. т – во ім. Т. Шевченка, 1998. – 157 с.
259. Старостина И.А. Всенародные обсуждения: правовые возможности и практика // Вестник моск. ун-та. Серия 11 (Право). – 1998. – № 3. – С. 40 – 55.
260. Тацій В.Я., Тодика Ю.М. Нова Конституція України і питання розвитку конституційного процесу // Правознавство: Доповіді та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. – Х.: Око, 1996. – С. 3 – 23.
261. Тененбаум В.О. Введение в общую теорию государства. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1976. – 111 с.
262. Теория государства и права: Учебник. – М.: Госюриздат, 1949. – 512 с.
263. Теория государства и права: Учебник. – М.: Юрид. лит., 1983. – 415 с.
264. Теория государства и права / Под ред. Н.Г. Александрова: Учебник. – 2-е, доп. изд. – М.: Юрид. лит., 1974. – 664 с.
265. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов и факультетов. / Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова – М.: Издательская группа «ИНФРА*М – НОРМА», 1997. – 570 с.

266. Тертишник В.М. Научно-практический комментарий к Криминально-процессуальному кодексу Украины. – К.: А.С.К., 2002. – 1056 с.
267. Ткаченко В.Д. Демократія: політичні і правові ознаки // Формування суспільної політики: теоретичний, практичний та правовий аспекти: Десяті Харківські політологічні читання / Упоряд.: А.П. Гетьман, О.В. Ставицька. – Харків: Право, 2000. – С. 26 – 28.
268. Тодика Ю.Н. Вопросы государственного суверенитета в аспекте формирования на Украине демократического правового государства // Проблемы законности: Респ. межвед. наук. сб. / Отв. ред. В.Я. Тацій – Харьков: Основа, 1993. – Вып. 28. – С. 3 – 9.
269. Тодика Ю.Н., Ришняк Н.А. Гражданство Украины: Учебное пособие. – Харьков: НЮАУ, 1996. – 218 с.
270. Тодика Ю.Н., Яворский В.Д. Выборы народных депутатов Украины: конституционно-правовой аспект: Учебное пособие. – Х.: Факт, 1998. – 176 с.
271. Толочко П. У настоящих держав не бывает фальшивой истории // Киевские новости. – 1995. – №18. – 28 апреля
272. Тугаринов В.П. Соотношение категорий диалектического материализма. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1956. – 122 с.
273. Уголовное право Украины. Общая часть / Под ред. М.И. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 2-е изд., перераб. и доп. – Харьков: Право, 1998. – 400 с.
274. Унамуно М. де. Избранное: Пер. с исп.: в 2-х т. – Л.: Худ. лит., 1981 – Т.2. – 350 с.
275. Утченко С.Л. Политические учения Древнего Рима : III-I века до нашей эры. – М.: Наука, 1977. – 256 с.
276. Ушаков А.А. Сущность и явление в Советском социалистическом государстве и праве // Сов. государство и право. – 1983. – №6. – С. 28 – 33.
277. Фетисов А. С. Политическая власть: проблемы легитимности // Социально-политический журнал. – 1995. – № 3. – С. 101 – 112.
278. Философия власти / В.В.Ильин, А.С.Панарин, А.В.Рябов, К.С.Гаджиев / Под ред. В.В.Ильина. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1993. – 270 с.

279. Філософія: Підручник.- Харків: Консум, 2000. – 672 с.
280. Философский словарь / Под ред. И.Т.Фролова. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1986. – 590 с.
281. Философский энциклопедический словарь. – М.: Инфра-М, 1998. – 576 с.
282. Фулідід. Промова Перікла. З другої книги «Історія Пелопонеської війни» // Невичерпність демократії: Видатні діячі минулого і сучасності про вільне, демократичне суспільство і права людини / Упоряд. О.І.Терех, Я.Г.Оксюта. – К.: Укр. письменник, 1994. – С. 3-9.
283. Фуко Мишель. История сексуальности – III: Забота о себе: Пер. с фр. / Под общ. ред. А. Б. Мокроусова. – К.: Дух и литера; Грунт; М.: Рефл-бук, 1998. – 288 с.
284. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук: Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1977. – 488 с.
285. Хабермас Ю. Гражданство и национальная идентичность // Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность: (Лекции и интервью. Москва, апрель 1989 г.). – М.: АCADEMIA, 1995. – 246 с.
286. Халипов В.Ф. Власть: (Основы кратологии). – М.: Луч, 1995. – 304 с.
287. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. – М.: Юриздат, 1974. – 352 с.
288. Харахаш Б. Карл Поппер, націоналізм і “реакційний спосіб національного самовизначення” // Українські проблеми. – 1995. – № 3-4. – С. 110-122.
289. Харахаш Б. Національне самовизначення: принцип і практика: (питання теорії і не-теорії). – К.: Українські проблеми, 1999. – 52 с.
290. Хейзинга Й. Homo Ludens: Статті по історії культури / Пер., сост. и вступ. ст. Д.В. Сильвестрова; Коммент. Д. Э. Харитоновича – М.: Прогресс – Традиция, 1997. – 416 с.
291. Хеллоуелл Д.Х. Моральные основы демократии: Пер. с англ. – М.: ППП, 1993. – 144 с.
292. Хессе К. Основы конституционного права ФРГ. – М.: Юрид. лит., 1981. – 368 с. 46.
293. Цвик М.В. Теория социалистической демократии (Государственно-правовые аспекты). – К.: Вища школа, 1986. – 160 с.

294. Цвик М. Про сучасне праворозуміння // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 4. – С. 3 – 13.
295. Цвик М.В. Форми держави. Конспект-лекції з теорії держави та права для студентів Харківського юридичного інституту. На правах рукопису. Випуск 1-й. – Харків: Харківський юридичний інститут, 1964. – 25 с. 50.
296. Цвик М.В., Дашковская Е.Р. О современной трактовке разделения властей // Проблемы законности: Респ. межвед. науч. сб. / Отв. ред. В.Я. Таций – Харьков: Основа, 1993. – Вып. 28. – С. 10 -16.
297. Цицерон М.Т. Диалоги: О государстве. О законах / Изд. подгот.: И.Н. Веселовский, В.О. Горенштейн, С.Л. Утченко. – М.: Наука, 1966. – 224 с.
298. Цицерон. О старости, о дружбе, об обязанностях / Отв. ред. С.Л. Утченко. – М.: Наука, 1974. – 245 с.
299. Черданцев А.Ф. Теория государства и права. – М.: Юрайт, 1999. – 432 с.
300. Черниловский Э.М. Всеобщая история государства и права (история государства и права зарубежных стран): Учебник. – М.: Высшая школа, 1983. – 661 с.
301. Черниловский З.М. Гражданское общество: опыт исследования // Государство и право. – 1992. – № 6. – С. 142 – 151.
302. Чехарнин Е.М. Советы народных депутатов – воплощение народовластия. – М.: Юрид. лит., 1978. – 104 с.
303. Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран. – М.: Юрист, 1997. – 568 с.
304. Чичерин Б. Курс государственной науки. – Ч. 1: Общее государственное право. – М.: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнера и Ко, 1894. – 481 с. 60. Эсмен А. Общее основание конституционного права / Пер. с фр. Н.О.Бер. – 2-е изд. – СПб.: Изд-во О.Н. Поповой, 1909. – XII, 449 с.
305. Чичерин Б.Н. О народном представительстве. – М.: Типография т-ва И.Д. Сытина, 1899. – 810 с.
306. Шаповал В. Зарубіжний парламентаризм. – К.: Основи, 1993. – 143 с.
307. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн: Підручник. – К.: АртЕк, Вища школа, 1997. – 262 с.

308. Шацкий Е. Утопия и традиция: Пер. с польск. / Общ. ред и послесл. В.А.Чаликовой. – М.: Прогресс, 1990. – 450 с.
309. Шептулин А.П. Система категорий диалектики. – М.: Наука, 1967. – 375 с.
310. Шевельов Ю. Критика поетичним словом // Сучасність. – 1989. – Ч. 5. – С. 11 – 28.
311. Юридический Энциклопедический словарь / Гл. ред. А.Я. Сухарев. – 2 – е изд., доп. – М.: Сов. энциклопедия, 1987. – 527 с.
312. Явич Л. Сущность права. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. – 207 с.
313. Яценко А.С. Философия права Владимира Соловьева. Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства (серия «Классики русской философии права»). СПб: Санкт-Петербургский университет МВД России. —Алетейя. —1999. – 252с.
314. Jaspers K. Schuldfrage. Von der politischen Haftung Deutschlands. – 2 aufl. —Munche: Piper, 1996. – 88 s.
315. Hroch M. How Much Does Nation Formation Depends on Nationalism // East European Politics and Societies. – 1990. – V. 4, N 1. – P. 101-115.
316. Hroch M. Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations.- Cambridge: Univ. Press, 1985. – 220 p.
317. Liphart A. Democracies. Patterns of majoritarian and consensus government in twenty one countries. – New Haven: Yale University Press, 1984. – 225 p.
318. Lipset S. Political Man.- The Social Basis of Politics. – N.Y.: Doubleday, 1960. – 432 p.
319. Sartori G. Democrazia a definizioni. – 4ed. – Bologna, Milano, 1972. – XIU, 393 p.
320. Szporlyk R. Communism and Nationalism: Karl Marx versus Friedrich List. – New York: Oxford. Univ. Press, 1988. – 307 p.
321. Tallian L. Direct Democracy: A historical analysis of the initiative, referendum and recall process.- Los Angeles (Cal.), 1977. – 12, 218 p.
322. White S., Gill G., Slider D. The Politics of Transition: Shaping of Post – Soviet Future. – Cambridge: Cambridge University Press, 1993. – X, 277 p.

323. Шипілов Л. Про деякі питання теорії народовладдя // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 4. – С. 224-231.
324. Шипілов Л. Принцип народовладдя в ідейній спадщині Миколи Міхновського // Визвольний шлях. – 2001. – Кн. 5. – С. 76-78.
325. Шипілов Л.М. До питання про ідею народовладдя в давньогрецькій політичній мислі // Проблеми законності: Респ. міжвідом. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 2002. Вип. 54. – С. 16-21.
326. Шипілов Л. До юридичного розуміння легітимації влади // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 1. – С. 185 – 193.
327. Шипілов Л. Теоретичні аспекти народовладдя // Конституція – основа державно-правового будівництва і соціального розвитку України: Тези доп. та наук. повідомлень учасників наук. конф. молодих учених (м. Харків, 30 червня 2001 р.) / За ред. М.І. Панова. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 2001, – С. 5 – 8.
328. Шипілов Л.М. Уповноважувальна функція народовладдя // Сучасні проблеми юридичної науки: Тези доповідей та наукових повідомлень всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених та здобувачів / За заг. ред.. А.П. Гетьмана. – Х.: Нац. Юрид. Акад. України, 2008. – 496 с. – С. 103-105.
329. Шипілов Л.М. Установча функція народовладдя // Юридична наука очима молодих вчених: Тези доповідей та наукових повідомлень всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених та здобувачів / За заг. ред. проф. А.П. Гетьмана. – Харків: Вид-во «Кроссруд», 2008. – 324 с. – С. 7–9.
330. Шипілов Л.М. Установча функція народовладдя: питання теорії і практики // Форум права. – 2008. – № 2. – С.491-494 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2008-2/08slmtip.pdf>

**Видавництвом “ФІНН”
пропонуються наступні публікації:**

Підручники, навчальні та методичні посібники, нормативні акти, коментарі:

1. Вільчик Т.Б. Організація роботи адвокатури в Україні: Навч. посіб. / За ред. к.ю.н., доц. Н.В. Сібільової. – Х., 2006. – 304 с.
2. Каркач П.М., Іванов С.М. Органи прокуратури України: Навчально-методичний посібник., 2007. – 360 с.
3. Судова психіатрія: термінологічний словник-довідник / Укладачі А. М. Бачериков, Є. М. Білецький, З. М. Хоміцька / . 2007. – 216 с.
4. Тертышников В.И. Гражданский процесс Украины (лекции): Учеб. пособ. 2009. - 280 с.
5. Тертишніков В.І. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар. – Х., 2009. - 584 с.
6. Тертишніков В.І. Цивільний процес України (лекції): Навч. посіб. 2009. – 320 с.
7. Вапнярчук В.В. Кримінальний процес України (в схемах і таблицях). 2009. – 290 с.
8. Вапнярчук В.В. Уголовный процесс Украины (в схемах и таблицах). 2009. – 290 с.
9. Вапнярчук В.В. Зразки кримінально-процесуальних документів: досудове провадження / За науковою редакцією проф. Грошевого Ю. М., 2009. - 560 с.
10. Закоморна К.О. Конституційне (державне) право зарубіжних країн: конспект лекцій, навчальні схеми, словник термінів та основних понять, 2008. - 192 с.
11. Борисов В.І. Злочини проти волі, честі та гідності особи. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості: (Лекція 6 та 7). – Х., 2008. – 32 с.
12. Законодавство з питань правоохоронної діяльності (Закони: Про судоустрій, про міліцію, про ОРД, про прокуратуру, про СБУ та ін.), 2009. – 376 с.

13. Збірник постанов Пленуму Верховного суду України (1972-2009) / Упорядник Вапнярчук В. В. (станом на 1 січня 2009 року). – 784с. (всі чинні на 01.01.2009р. постанови із загальних питань, по кримінальних і цивільних справах).

14. Лозовой В. О., Уманець О. В., Ценко М. Б. Етикет у просторі спілкування: Навч. посіб. – Х., 2008. – 136 с.

15. Хозяйственный кодекс Украины: Научно-практический комментарий / Под общ. ред. А. Г. Бобковой, 2008. – 1296 с.

16. Законодавство України з питань соціального забезпечення. / Упорядник докт. юрид. наук Ярошенко О. М. – Х., 2008. – 784 с.

17. Прилипка С. М., Ярошенко О. М. Трудове право України: Підручник. 2009. – 728 с.

18. Прокурорська діяльність в Україні /Конституція України (витяг), Закон України “Про прокуратуру”, Рішення Конституційного Суду України та накази Генерального прокурора України по основних напрямках діяльності органів прокуратури/. – Х., 2008. – 184 с.

19. Маймескулов Л. Н., Россихин В. В., Тихоненков Д. А. История государства и права зарубежных стран: Учебное пособие и хрестоматийный материал. Изд. 2-е доп. и перед. – Х., 2009. – 608 с.

20. Грошевой Ю. М., Вапнярчук В. В., Капліна О. В., Шило О. Г. Досудове розслідування кримінальних справ / За заг. ред. Ю. М. Грошевого: Навчально-практичний посібник. – Х., 2009. - 328 с.

21. Тертишніков Р. В. Доказування і докази в судочинстві України: Науково-практичний посібник. – Х., 2009. – 88 с.

22. Правовое регулирование хозяйственных отношений: библиографический справочник (начало 70-х годов – конец 2008 г.) / составитель А. Г. Бобкова. – Х., 2009. – 616 с.

23. Збірник основних нормативних актів про наукову діяльність, підготовку та атестацію наукових кадрів / За заг. ред. О. М. Ярошенка, Г. С. Гончарової, Г. О. Яковлевої. – Х., 2009. – 416 с.

Монографії:

1. Ярошенко О. М. Теоретичні та практичні проблеми джерел трудового права України, 2006. – 456 с.

2. Мілаш В. С. Комерційний договір в сучасних ринкових умовах, 2007. – 440.

3. Коновалова В. Е. Версия: концепция и функции в судопроизводстве, 2007. – 192 с.
4. Маркуш М. А. Принцип змагальності в кримінальному процесі України, 2007. – 208 с.
5. Корчева Т. В. Проблеми діяльності захисника у досудовому провадженні та в суді першої інстанції, 2007. – 200 с.
6. Шевченко Л. С. Ринок праці: сучасний економіко-теоретичний аналіз, 2007. – 336 с.
7. Пономаренко Г. О. Управління у сфері забезпечення внутрішньої безпеки держави: адміністративно-правові засади, 2007. – 448с.
8. Дроздов О. М. Джерела кримінально-процесуального права України, 2008. – 208 с.
9. Бредіхіна В. Л. Конституційні засади права громадян на безпечне навколишнє природне середовище / За ред. проф. М. В. Шульги, 2008. – 168с.
10. Зінченко І. О., Тютюгін В. І. Множинність злочинів: поняття, види, призначення покарання: Монографія / За заг. ред. проф. Тютюгіна В. І., 2008. – 336 с.
11. Дахова І. І. Конституційно-правовий статус уряду в зарубіжних країнах, 2008. – 200 с.
12. Тищенко О. І. Запобіжний захід у вигляді взяття під варту: проблеми обрання та оскарження в досудовому провадженні по кримінальній справі, 2008. – 176 с.
13. Жигалкін П. І., Прилипко С. М., Ярошенко О. М. Судова практика та її значення для регулювання відносин у сфері праці, 2008. – 448 с.
14. Тихоненков Д. А. Проблемы контроля и надзора за органами ВУЧК и ГПУ УССР в 1918 - нач. 1929 гг., 2008. – 208 с.
15. Давиденко С. В. Потерпілий як суб'єкт кримінально-процесуального доказування: Монографія. – Х., 2008. – 296 с.
16. Атаманова Ю. Є. Господарсько-правове забезпечення інноваційної політики держави: Монографія. – Х., 2008. – 424 с.
17. Богуцький В. В., Мартиновський В. В. Провадження у справах про адміністративні правопорушення. – Х., 2009. – 168 с.
18. Москвич Л. М., Іваницький С. О., Русанова І. О. Правовий статус носіїв судової влади в Україні (професійні судді, народні засідателі, суд присяжних) / За заг. ред. І. Є. Марочкіна: Монографія. – Х., 2009. – 488с.
19. Пушняк О. В. Право і час: Монографія. – Х., 2009. – 176 с.
20. Погрібний Д. І. Корпоративні права держави: поняття, підстави виникнення, механізм реалізації. – Х., 2009. – 168 с.
21. Письменна К. С. Господарсько-правове забезпечення стимулювання розвитку суднобудування та судноремонту. – Х., 2009. – 184 с.

З питань придбання вказаних книг та надання видавничих послуг звертайтеся за тел.: 8-067-780-96-42

Наукове видання

**Леонтій Миколайович
Шипілов**

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії держави
і права Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого*

**Народовладдя
як основа демократичної
держави**
Монографія

Відповідальний за випуск Н. М. Ярошенко
Коректор В. В. Лук'янчук
Комп'ютерна верстка і дизайн І. В. Москалюк
Підписано до друку 11.05.2009 р.
Формат 84х108 1/32. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум.-друк. арк. 9,52. Наклад 500 прим. Ціна договірна.
Замовлення №0511/1
Надруковано з оригінал-макета,
виготовленого Видавництвом "ФІНН"
(Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої діяльності:
серія ДК № 924 від 22.05.2002 р.),
в друкарні ФО-П Білетченко Г. В.
(тел.: 8-057-758-35-98)